

„A vezető nemzetközi tudományos folyóiratok jelentős terjedelmet szentelnek a kutatási beszámolóknak, jelezve, hogy egy-egy intézmény, vagy éppen ország tudományos stratégiájában bizonyos fokú tervszerűség dominál, de egzakt felmérés a művészettörténeti kutatóhelyek munkájáról egyelőre nem létezik. Ebből a szempontból válogatásunk is csak »a jéghegy csúcsát« jelzi, de mindegyik szövegünk mögött több- vagy sokéves elképzelések rejlenek. Takács Imre pecsét-történeti publikációja visszanyúl intézetünk kezdeti programjára, a hazai levéltárak oklevélpecsétjeinek szisztematikus másolására, másfelől egyes pecsétek új történeti kontextusba helyezésére is példa. Koppány Tibor adatgyűjtése az Esterházyak által foglalkoztatott művészekről és mesterekről csupán »szerény mellékterméke« a szerző történelmi kastélyokat feldolgozó életművének. Kerny Terézia hasonló, topográfiai indíttatású kutatásra vállalkozik Kárpátalja régészeti és művészettörténeti emlékei kapcsán. Farkas Judit a művészet- és az irodalomtörténet határán mozogva két 20. század eleji bibliofil »vállalkozó« sokoldalú tevékenységét ismerteti. Lukács Ágota a nemzetközi rangú kritikus és teoretikus, Kállai Ernő egy korai és csaknem ismeretlen tanulmányára hívja fel a figyelmet, Fehérvári Zoltán és Prakfalvi Endre az 1960-as évek modernizmusának egyik jellemző példáját, a budapesti Iparterv-székházat mutatja be. Az építészeti eredetű posztmodern beköszöntése idejéről származik egy művészettörténészek és építészek között lefolyt beszélgetés, amely ily módon sajátosan reflektál az 1920–1930-as évek avantgárd architektúrájára. Az itt közölt publikációk által felvetett módszertani és tudományelméleti kérdések nyomán újabb – historiográfiai és elméleti – kutatások folytatandók.”

A szerkesztők

ars hungarica

37. évfolyam 2011

4

Az MTA
Művészettörténeti
Kutatóintézet
folyóirata

Kutatás

E számunk szerzői:

Farkas Judit Antónia

Fehérvári Zoltán

Kerny Terézia

Koppány Tibor

Lukács Ágota

Prakfalvi Endre

Takács Imre

Tudományos tanácsadók

Dávid Ferenc
Galavics Géza
Marosi Ernő
Tímár Árpád
Végh János

Szerkesztőbizottság

András Edit
Andrási Gábor
Beke László (főszerkesztő)
Gellér Katalin
Kerny Terézia
Pataki Gábor
Pócs Dániel
Sisa József

E számunk szerkesztői

Beke László
Pataki Gábor

Olvasószerkesztő

Schmal Alexandra

Angol rezümék

Szegedy–Maszák Zsuzsanna

A szerkesztőség elektronikus postacíme: redact@arthist.mta.hu

HU ISSN 0133-1531

Argumentum

Kiadja az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet és az Argumentum Kiadó Kft.

Felelős kiadó Beke László és Láng József

Lapterv: Schmal Károly

Tördelés: Hodosi Mária

Nyomta és kötötte az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A lap megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

Előfizethető a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletágánál (1089 Budapest, Orczy tér 1.), valamint (könyvtárak részére) a Könyvtárellátó Nonprofit Kft.-nél (1134 Budapest, Váci út 19.). Példányonként megvásárolható az Argumentum Kiadóban (1085 Budapest, Mária u. 46.). Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur–Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.)

Előfizetési díj egy évre: 6000 Ft

Ára példányonként 1500 Ft

Következő számaink témái:

Bogyay Tamás és a magyar középkorkutatás

Tudománytörténet

Reprezentáció és reneszánsz

Mozdulatművészet

Tanulmányokat elektronikus úton várunk a következő címre: redact@arthist.mta.hu

A főszövegre vonatkozó adatok

A kéziratot Times New Roman betűtípusban, „rtf” formátumban kérjük leadni csak a legszükségesebb formázásokkal (kurzív stb.). Maximum 30 000 leütésnyi terjedelmű szövegeket várunk.

Képek

Színes vagy fekete–fehér képeket jpg formátumban, legalább 300 dpi felbontásban várunk adathordozón vagy e–mailben, megbeszélés szerint.

Általános alapelvek

A kötet vagy a folyóirat főcímét kurzívvá szedjük, a cikkek, tanulmányok címe álló.

A szerző, szerkesztő stb. vezetéknevét kiskapitálissal szedjük (MAROSI Ernő).

A nem magyar neveket csak az ábécérend miatt releváns helyeken fordítjuk meg.

Minden értelemegységet vesszővel különítünk el egymástól, kivéve két esetet:

a szerző, szerkesztő neve után kettőspont áll; nagykötéjjel kapcsoljuk össze az egymás mellett álló személyneveket, valamint a helységneveket (London–New York).

A szerk. rövidítés zárójelbe kerül, utána kettőspont áll, például: MAROSI Ernő (szerk.):

Évszámkiemelő hivatkozási rendszer

Tanulmányok esetében a hivatkozott szakirodalmat lábjegyzetben rövidítve kérjük feltüntetni a következő módon: SZABÓ (2000), 246.

Szükség esetén megadható az eredeti megjelenés dátuma (DESCARTES 1644/1996).

Irodalomjegyzék tanulmányok esetében

Az irodalomjegyzéket a következő példáknak megfelelő formában kérjük összeállítani:

Önálló kötet

SZABÓ Júlia: *A mitikus és a történeti táj*, Budapest, Balassi, 2000.

Gyűjteményes kötet

SZABOLCSI Hedvig: A bécsi Artaria magyar kapcsolatairól, in ANDRÁS Edit (szerk.):

Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére, Budapest,

MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2005, 15–20.

Periodikumban megjelent cikk, tanulmány

TÍMÁR Árpád: Néhány adat az Erzsébet téri Nemzeti Szalon építésének történetéhez,

Ars Hungarica, 35(2007), 2. sz., 391–410.

Bemutakozás és absztrakt

Kérjük, hogy a leadott tanulmányokhoz rövid magyar és angol nyelvű bemutatkozást, valamint angol nyelvű összefoglalót és kulcsszavakat is szíveskedjen mellékelni.

Az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet folyóirata

— **ars** hungarica —

37. évfolyam 2011

4.

A művészettörténeti kutatások állása Magyarországon.....	4
--	---

Tanulmányok

Takács Imre: Károly Róbert pecsétjei.....	7
Kerny Terézia: Kárpátalja a magyarországi régészeti és művészettörténeti kutatásban (Vázlat).....	16
Farkas Judit: Két bibliofil vállalkozó: Reiter László és Kellner István.....	32
Lukács Ágota: „Művészetről művészettel” – Kállai Ernő <i>Esztétikai műveltség</i> című írása	55
Fehérvári Zoltán–Prakfalvi Endre: Az Iparterv-székház.....	71

Dokumentum

Beszélgetés a harmincas–negyvenes évek építészetéről Beke László, Dévényi Tamás, Ferkai András, Hegyi Lóránd, Janáky István és Pazár Béla részvételével.....	83
--	----

Adattár

Az Esterházy család fraknói ágának művészei és mesterei a 17. században (összeállította és a bevezetőt írta Koppány Tibor).....	93
--	----

Képek jegyzéke	110
----------------------	-----

Summaries.....	112
----------------	-----

Contents.....	116
---------------	-----

A művészettörténeti kutatások állása Magyarországon

A vezető nemzetközi tudományos folyóiratok mindinkább jelentős terjedelmet szentelnek a kutatási beszámolóknak, jelezve, hogy egy-egy intézmény vagy éppen ország (nemzet, állam) tudományos stratégiájában bizonyos fokú tervszerűség dominál. Ilyesfajta tudományos gondolkodásnak Magyarországon biztató jelei mutatkoznak, de egzakt felmérés a művészettörténeti kutatóhelyek munkájáról egyelőre nem készült. Ebből a szempontból válogatásunk is csak „a jéghegy csúcsát” jelzi, de mindegyik szövegünk mögött több- vagy sokéves elképzelések rejlenek. Takács Imre pecsét-történeti publikációja visszaszanyúl intézetünk kezdeti programjára, a hazai levéltárak oklevélpecsétjeinek szisztematikus másolására, valamint egyes pecsétek új történeti kontextusba helyezésére is példa. Koppány Tibor adatgyűjtése az Esterházyak által foglalkoztatott művészekről és mesterekről csupán „szerény mellékterméke” a szerző történelmi kastélyokat feldolgozó életművének. Kerny Terézia hasonló, topográfiai indíttatású kutatásra vállalkozik, amelynek első lépéseként historiográfiailag mutatja ki, hogy milyen mértékben (vagy inkább milyen kevéssé) feldolgozottak a hazai kutatásban Kárpátalja régészeti és művészettörténeti emlékei. Három további publikációnk a magyarországi modernitás egy-egy területéről hoz konkrét elemzéseket. Farkas Judit a művészet- és az irodalomtörténet határán mozogva két 20. század eleji bibliofil „vállalkozó” sokoldalú könyves tevékenységét ismerteti. Lukács Ágota beszámolója a nemzetközi rangú kritikus és teoretikus, Kállai Ernő egy korai és csaknem ismeretlen tanulmányára hívja fel a figyelmet, míg Fehérvári Zoltán és Prakfalvi Endre, a közelmúltban egy tollvonással megszüntetett Magyar Építészeti Múzeum két munkatársa az 1960-as évek

modernizmusának egyik jellemző példáját, a budapesti Ipar-terv-székházat mutatja be szakszerűen. Az építészeti eredetű posztmodern beköszöntése idejéről származik egy művészet-történészek és építészek között lefolyt beszélgetés, amely ily módon sajátosan reflektál az 1920–1930-as évek avantgárd architektúrájára.

Az itt közölt publikációk által felvetett módszertani és tudományelméleti kérdések nyomán újabb – historiográfiai és elméleti – kutatások folytatandók.

A szerkesztők

Takács Imre

Károly Róbert pecsétjei¹

Az Árpádok királyságának három teljes évszázadát lezáró esemény, III. András 1301-es halála, és az Árpádok nápolyi oldalágából eredt Károly Róbert trónra lépése a középkori magyar királyság történetében fordulópontnak, új korszakot indító történelmi pillanatnak mondható. Több tekintetben is ki lehet mutatni a fordulatot. Az egyik jelentős változás bizonyosan az udvari reprezentáció megjelenési formáiban, tágan értelmezett stílusában, általában az udvari művészet területén zajlott le, amely az italianizmus első nagyobb mértékű magyarországi térhódítását is magával hozta. Arról a következő csaknem teljes évszázadot meghatározó izlésbeli hangsúly-eltolódásról van szó, amely nem csak Magyarországon következett be, legjelentősebb közép-európai eredményeit mégis nálunk produkálta.² Az 1330–1340-es évektől már kifejezetten megsokasodnak és az uralkodó irányzat jegyeit öltik magukra azok a festészeti emlékek, amelyeknél Itáliában képzett, esetenként onnan is származó mesterek működése mutatható ki. Az illuminált kódexek itáliai eredetű festői stílusát illetően sokszor kézenfekvőbb műtárgyimportra, mint művészvándorlásra gondolnunk – ezek szerepe az izlésváltozás előretörésében így is meghatározó lehetett.

Hasonló tapasztalatokat szerezhetünk egy kis méretű, részben emiatt rendkívül mobilis, tehát a művészeti „médiium” szerepét ideálisan betölteni képes tárgytypus, a fémből készült pecsétnyomók, illetve a segítségükkel sokszorosított pecsétnyomatok kapcsán. Ezeknél a minimális nagyságú és elenyésző súlyú tárgyaknál sokszor eldönthetetlen, hogy készítőjük és megrendelőjük ugyanazon a helyen élt-e, vagy a megrendelő itineráriumának valamely állomásán éppen olyan ötvösmesterre bízta-e új hivatalát kifejező pecsétjének készítését, akinek még azt sem kellett feltétlenül tudnia, hogy ügyfele melyik égtáj felől érkezett. Ez a társadalmi helyzetre, illetve életrajzra visszavezethető szempont állandóan felmerül, amikor az egyház római vagy avignoni központjával szoros kapcsolatokat ápoló főpapság rendkívül magas minőségű pecsétjeit vizsgáljuk, azokat műhelyhez, művészeti környezethez próbáljuk kapcsolni. Különösen jó példa erre a magyar királyi család közeli rokonának, Boleszló esztergomi érseknek leginkább a sienai monumentális művészettel rokon felfogású pecsétje esetében. Boleszlót, Kázmér sziléziai herceg fiát, oppelni prépostot 1308-ban Padovában az egyetem ultramontán hallgatóinak rektoraként említik.³ Az a körül-

*Takács Imre az Iparművészeti Múzeum igazgatója; művészettörténész; fő kutatási területe a 13–14. századi művészet.
E-mail cím: itakacs@imm.hu*

*Imre Takács, Director of the Museum of Applied Arts; art historian, main area of research: art of the 13th and 14th centuries.
Email: itakacs@imm.hu*

¹ Elhangzott 2010. október 16-án a székesfehérvári Püspöki Palotában, a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum által rendezett, Károly Róbert és Székesfehérvár (A magyar királyok és Székesfehérvár II.) című konferencián.

² Az itáliai művészet széles körű közép-európai hatását legalaposabban Romuald Kaczmarek vizsgálta meg a közelmúltban közzétett könyvében: KACZMAREK (2008).

³ PÓR (1900), 5.

⁴ FRANKÓI (1901), 164; PÖR (1900), 7.

⁵ A pecsét legjobb állapotú, ismert lenyomata 1324-ből: Pannonhalma, Főapátsági Levéltár C. 41. P. TAKÁCS (1984), 22, 44., VI/32, XXII/1–2. kép. Hasonló összefüggésben közli: KACZMAREK (2008), 78.
⁶ BERWALDSZKY (1908); MIHALIK (1926–1927).

⁷ GÁRDONYI (1907).

⁸ A pecsét leírását lásd MAROSI-TÓTH-VARGA (1982), 142.

mény, hogy Boleszló Károly Róbert második felesége testvéreként hamarosan a magyar király sógora lett, őt a legmagasabb magyar egyházi méltóságra, az esztergomi érseki székre emelte. A harmadik testvér, Meskó szintén Magyarországon jutott egyházi álláshoz.⁴ Boleszló közvetlenül érsekké választása után, 1321 tavaszán pozíciójának megerősítése végett Avignonba utazott, ahol kiváló alkalmat nyílhatott arra, hogy a pápai udvar környezetében keressen mestert, és az ott működő sienai mesterek valamelyikénél rendelje meg a 14. századi Magyarország egyik legjobb egyházi pecsétjét (1. kép).⁵ Az itáliai stílushatás magyarországi kifejlődésének kiemelkedő jelentőségű példáit a korszak uralkodói pecsétjei szolgáltatják. Nem véletlen, hogy a sorozat egyik darabjához, Károly Róbert harmadik nagypecsétjéhez kötődik a 14. századi magyar művészettörténet egyik biztosan értelmezhető művészetrajzi forrása is.⁶

A négy évtizedet trónon töltő Károly Róbert összesen három nagypecsétjének alapos ismertetését Gárdonyi Albert 1907-ben megjelent tanulmányában tette közzé. Neki köszönhető az egymást követő felségpecsétek kronológiájának pontosítása, valamint a pecsétváltások történeti forrásainak precíz összegyűjtése is.⁷ Az 1301-ben, 13 évesen Esztergomban első alkalommal megkoronázott nápolyi herceg kétszeresen is a magyar korona örökösének tudhatta magát. Mint IV. Béla ükunokája a szent királyok dinasztiájához tartozott. Apja, az 1295-ben elhunyt Martell Károly, Magyarországi Mária fia révén pedig egy legalábbis címe szerint magyar király közvetlen leszármazottjaként formálhatott igényt az Árpádok trónjára.

Első pecsétje a legszükségesebb, bár nagyon hatásos eszközökkel fejezi ki ezt a törekvését.⁸ Az előoldalon teljesen dísztelen háttér előtt helyezkedik el a trónuson ülő királyalak. A trónus alacsony pad, homlokoldalán egyszerű csúcsíves mérművekkel, előtte számollyal, rajta medaillonos díszítésű szőnyeggel (2. kép). A szőnyeggel fedett számoly alól oroslánfigurák nyújtják ki fejüket. A király jó arányérzékkel

1. Boleszló esztergomi érsek (1321–1328) pecsétje

2. Károly Róbert első kettőspecsétjének előoldala

3. Károly Róbert első kettőspecsétjének hátoldala

megformált alakja uralja a kör alakú képfelületet. Fején nyitott liliomos koronát visel, jobbában hosszú liliomos jogar, oldalra nyújtott baljában országalma látszik.

Ruházata a szokványos tunikából és föléje boruló nehéz köpenyből áll. Ez utóbbinál a pecsét vésnőke gondosan ügyel arra, hogy a prêmes bélés tincsei is láthatóak legyenek.

A hátoldal komponálásakor is viszonylag kevés eszközt használt a pecsét mestere. Voltaképpen semmi másra nem koncentrált, mint az Árpád-ház egyik ismert heraldikai jelvényének, a kettős kereszt pajzsának az elhelyezésére (3. kép). A pecsét köriratába foglalt uralkodói titulus azokat a magyar koronabirtokokat sorolja fel, amelyeket ebben a formában Károly Róbert dédapjának, a nápolyi Anjoukkal dinasztikus szövetségre lépő V. István magyar királynak a pecsétjéről ismerünk. A pecsét puritán kompozíciója, általános figuraelrendezése és címerábrázolása is a 13. század korábbi évtizedeire vezethető vissza, e tekintetben azonban elsősorban nem V. István pecsétje nyújt hivatkozási lehetőséget, hanem elődjének, IV. Bélának a tatárjárás előtt használt első nagypecsétje és aranypecsétje. Az uralkodóábrázolás ezeken az emlékeken ugyanabban a testhelyzetben, behajlított jobb kézzel és oldalt nyújtott ballal tűnik fel. Arra vonatkozólag, hogy ez a megfogalmazás mennyire nem volt magától értetődő, elég, ha egy sor 13. századi Árpád-házi pecsétre pillantunk. A hátoldal kettős kereszt címerének kialakításához az előképet azonban egyértelműen IV. Béla pecsétjei szolgáltatták (4–5. kép). V. István nagypecsétjétől kezdve ezt a dísztelen, egyszerű formát komplikáltabb ábrázolások váltották fel.

Az első magyarországi Anjou uralkodó pecsétjének közvetlen mintaképe azonban aligha a távoli magyar ősök pecsétjei között keresendő, hanem atyjának, a magyar pretendens királyként Nápolyban élő Martell Károlynak a felségpecsétjén. Egy nem teljesen ép, ennek ellenére jól tanulmányozható

4. IV. Béla aranypecsétjének előoldala

5. IV. Béla aranypecsétjének hátoldala

6. Martell Károly magyar trónkövetelőként használt pecsétje, előoldal

7. Martell Károly magyar trónkövetelőként használt pecsétje, hátoldal

lenyomatára Radvánszky Béla figyelt fel párizsi levéltári kutatásai során, és tette azt közzé az *Archaeologiai Közlemények* 1879-es kötetében (6–7. kép).⁹

⁹ RADVÁNSZKY (1879).

Ha összevetjük az apa és a fiú pecsétjét, még azt sem tarthatjuk elképzelhetetlennek, hogy Károly Róbertnek a dokumentált módon csak az 1301-es koronázás után használt első felségpecsétje már ott volt a Nápolyból útra kelő ifjú királyjelölt poggyászában, vagyis készítője ugyanaz az ötvös is lehetett, aki nem sokkal korábban Martell Károly megrendelésére is dolgozott. Ez mindenesetre megmagyarázhatja azt a jelenséget, hogy Károly Róbert nyilvánvalóan olyan magyar pecséthagyományhoz tér vissza, amely a királyságban már jó három évtizede ismeretlen, Nápolyban azonban, Mária királyné családjában éppen ez az V. Istvánnal letűnt, részben erősen régies, részben a gyanús magyarországi rokonok szokásaitól elütő forma számított az elfogadható, jó tradíciónak.¹⁰

¹⁰ Károly Róbert első pecsétjét hasonló megfontolásokból importműként értékeli: MAROSI (1982), 140.

Az ifjú Károly Róbert első pecsétje 1323-ig volt használatban. Ebben az évben a királyi oklevelek pecsételési záradékai sorra olyan megfogalmazásokkal élnek, amelyek új királyi pecsét bevezetésére utalnak. Ez az ekkor használatba vett, második kettőspeccet több szempontból is figyelemre méltó (8–9. kép). A pecsétváltás meghatározó okai között családtörténeti események sejtethők: a régi magyar ural-

8. Károly Róbert második kettőspeccetjének előoldala

9. Károly Róbert második kettőspeccetjének hátoldala

kodói titulusok kiegészítése két nápolyi birtok nevével, a salernói hercegségével és a Mons Sancti Angeli uradalomával, amellyel a magyar király atyja Martell Károly teljes örökségét vette át.¹¹ Az eseményre nem a közel három évtizede halott Martell Károly végakarata miatt került sor, sokkal inkább egy másik családtag, Károly Róbert nagyanyjának, Magyarországi Mária nápolyi királynénak ugyanebben az évben történt halála állhat a háttérben. Az előoldal királyalakjának kompozíciója ugyanakkor bizonyos ragaszkodást mutat az előző magyar királyi pecsétéhez. A mintaképkövetés főként a királyalak és a trónuspad arányaiban és bizonyos részleteiben nyilvánul meg. Nemcsak a figura általános beállítása tekinthető gyakorlatilag azonosnak, de megfelel a ruházat és a trónus homlokzatának stilizálása is. Aligha kételkedhetünk abban, hogy az 1323-ban működő ötvös egyik feladata az volt, hogy az első pecsét király-

¹¹ Martell Károly ugyanezen címeket tartalmazó oklevélzáradékát közli RADVÁNSZKY (1879), 111.

alakját hűségesen másolja le. Átkerült az új pecsétre az állatok hátára helyezett zsámoly motívuma is. Ugyanakkor lényeges újítások is megjelennek az új pecséten. Ilyen a trónus, amely immár nem egyszerű hosszúka pad, hanem mögötte támlaként magas, íves keret emelkedik. A keretet elszórt csillagokkal díszített kárpit tölti ki. Ez a forma akkor is figyelmet érdemel, ha nem sorolható is ahhoz a típushoz, amelynél a trónkárpit nem egyszerű dekoratív mustra, hanem a címerrepresentáció domináns eszköze, mint például Károly Róbert 1331-ben készült harmadik nagypecsétjén (13–14. kép)¹² és Nagy Lajos 1363-tól kezdve használt második nagypecsétjén látható.¹³

A másik újítás ennél is fontosabb. Az új pecsét készítésének egyik, vélhetően fő oka a titulusok megfogalmazásában megjelenő, fent említett új hatalmi igények kifejezése és ezzel összefüggő, új heraldikai program meghirdetése volt. A felirat lényegesen hosszabb, mint az első pecséten, ahol Károly Róbert még megelégedett az V. István által használt titulusokkal: „Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodóméria, Kumánia és Bulgária királya.” Ezúttal a nápolyi királyság távoli területeire jelentette be igényét (*Princeps Salernitanus, et honoris ac Montis Sancti Angeli dominus*). A következő évtizedek magyar külpolitikájának egyik markáns iránya, a nápolyi trón öröklésének igénye, pontosabban e lehetőség megnyitása vélhetően ettől a bejelentéstől veszi kezdetét. Az új uralkodói titulusokhoz igazodik a pecsét mindkét oldalán felbukkanó új heraldikai reprezentáció. A figurát ábrázoló előoldalon a trónoló királyalak két oldalán, a trónustámla magasságában zsinórra akasztott kis címerpajzsok lógnak. Hasított mezejükben az előkelőbb heraldikai jobb oldalt a nápolyi Anjouk tornagalléros, liliosos címere, a heraldikai bal oldalt az Árpádok hétszer vágott jelvénye tölti ki. Az osztott címer használata, amelynek közvetlen mintaképe is a nápolyi udvorból származik,¹⁴ a magyar királyi pecséteken ekkor jelenik meg, hogy aztán végigkísérje az Anjouk magyarországi történetét – kezdetben ebben az összeállításban, Nagy Lajos uralkodása idején már a tornagallér nélkül, és főként fordított sorrendben. A heraldikai jelvényhalmaz a pecsét hátoldalán is megjelenik. Itt a középre helyezett domináns kettőskeresztes címert nemcsak kétoldalt egészítik ki az előoldalhoz hasonló ábrázolású, osztott pajzsok, hanem a központi címer tetején újabb kettős kereszt emelkedik.

A tornagalléros Anjou címer magyarországi használatával legutóbb Hegedűs András foglalkozott, aki arra feltevésre jutott, hogy a forma megjelenése Károly Róbert középpecsétjéhez kötődik, amelynek használata 1325-től mutatható ki, sokkal korábban nem is készülhetett (10. kép).¹⁵ Függetlenül attól, hogy a heraldika nyelvén kifejezett uralmi igények első megfogalmazása a középpecsét címerén történt-e, vagy inkább az annál sokkal jelentősebb szerepet játszó királyi nagypecséten, az 1323-ra datálható második nagypecsét alapján bizonyosnak tekinthető, hogy a magyar Anjou-ág nápolyi ambíciói nem Bölcs Róbert egyetlen fiának, Károly calabriai hercegnek 1228-ban bekövetkezett halálakor keletkeztek, hanem ez már évekkel korábban kimutathatók. Ez a fejlemény – amint említettük – egybeesik Károly Róbert nagyanyjának, Magyarországi Máriának halálával. Az osztott címerpajzs Károly Róbert pénzein is megjelenik,¹⁶ és ami

¹² Lásd MAROSI-TÓTH-VARGA (1982), 143, Kat. 31.

¹³ Lásd uo., 146, Kat. 39.

¹⁴ A címerforma nápolyi Mária királynéhoz kötődő nápolyi emlékeiről lásd LÖVEI (1998).

¹⁵ HEGEDŰS (2000), 9–10.

¹⁶ Dénáron ábrázolt címerrel veti össze a második királyi nagypecsét jelvényeit: HEGEDŰS (2000), 10.

10. Károly Róbert középpecsétje

ennél fontosabb, a magyar országalmán látható címeren négyelt pajzsban váltakozik a tornagalléros nápolyi jelvény a magyar királyság hétszer vágott címerével. Az országalma négyelt címere, amely azonos módon szerepel már egy 1321 előtti időre

11. Erzsébet királyné
kettőspeccsétjének előoldala

12. Erzsébet királyné
kettőspeccsétjének hátoldala

¹⁷ CNH II.35.

¹⁸ Lásd MAROSI-TÓTH-VARGA (1982), 144, Kat. 34.

¹⁹ Uo., 143, Kat. 31.

datált dénáron,¹⁷ a második királyi pecsét heraldikai újításainak fényében jobban elhelyezhető a magyar Anjou udvar művészetében. A királyi pecsét kompozícióját és heraldikai programját egy közvetlen imitáció is követi, Erzsébet királyné egyébként jóval alacsonyabb színvonalon kivitelezett pecsétje (11–12. kép).¹⁸

Károly Róbert legtöbbet méltatott, harmadik kettőspeccsétje egy szerencsétlen kimenetelű hadjáratnak köszönheti készítését (13–14. kép).¹⁹ 1330 augusztusában a király még második pecsétje alatt bocsátott ki oklevelet. E pecsét megújításának oka a kétszínű politikát folytató Basarab havasalföldi vajda ellen indított, végül is

13. Károly Róbert harmadik
kettőspeccsétjének előoldala

14. Károly Róbert harmadik
kettőspeccsétjének hátoldala

csúfos kudarcba fulladt katonai akció, amelynek során nemcsak az alkancellár esett el, hanem a királyi pecsét is eltűnt, miként azt a Képes Krónika megörökítette. Az ezt követően megrendelt, harmadik nagypecsét mesteréről egy 1331. március 28-án kelt oklevélből van pontos értesülésünk. Eszerint a király a Szepes megyei Jemnik birtokot adományozza hűséges aranyművesének, a sienai Simon fia Péter mesternek, azért a szolgálattért, amit a királyi pecsét „vésésével, megcsinálásával, vagyis elkészítésével” (in sculptione, fabricatione seu paratione presentis sigilli nostri) nyújtott urának. A Gallicusnak is mondott sienai születésű Pétert 1318-ban még Nápolyban említik, testvéreiről, Miklós szepesi alvárnagyról és Johannáról 1343-ból van adat.²⁰ Tanultságának elemei, a monumentális figurafelfogás, a drapériáknak kifejezetten szobrászatra jellemző, nagyvonalú kezelésmódja a 14. század első évtizedeinek toszkán szobrászatában mutathatók ki.²¹ Meg kell jegyezni, hogy a pecsét stílusa – annak minden kiválósága ellenére – a fennmaradt emléktanyag tanúsága szerint nem hagyott mély nyomokat az udvar művészeti ízlésében, hasonló figuratív felfogást legfeljebb a kolozsmonostori bencés konvent 1335 körül készült pecsétjén figyelhetünk meg (15. kép).²² Néhány évvel később Nagy Lajos első felségpecsétjét egy közép-európai művészi környezethez kötődő, prágai és bajor stílustörekvésekhez közel álló ötvössel készítette el.²³

A harmadik pecsét heraldikai újdonsága a címerdíszes trónkárpit első alkalmazása a magyarországi képzőművészetben. Rombusz alakú osztás tagolja ezt a kárpitot. A mezőket váltakozva liliomos címer és hétszer vágott jelvénnyel tölti ki. Ez a megoldás nem volt idegen a nápolyi udvar egykorú szokásaitól, amint annak példáját a korszak egyik legjelentősebb könyvfestészeti emlékének, a Mecheleni Biblia *frontispicium*-án, a II. Károlyt és Magyarországi Máriát ábrázoló, középső regiszterben láthatjuk (16. kép).²⁴ A budai vár előterében egy kútból előkerült festett selyemszövet is összefüggésbe hozható a pecséten ábrázolt trónkárpittal, amelyen gyakorlatilag a pecsét rombuszmustrájának pontos megfelelője látható.²⁵

A királyi pecsét hátoldala részben konvencionális megoldású, amennyiben középpontban a szokásos kettős keresztet központi címet viseli, de új vonása is van en-

15. A kolozsmonostori bencés apátság pecsétje

²⁰ WAGNER (1773), 131; WAGNER (1778), 204; vö. GÁRDONYI (1907), 30.

²¹ MAROSI (1982), 140.

²² TAKÁCS (1992), 31–32; 34–36. kép.

²³ MAROSI (1982), 141.

²⁴ MAERE (1909); a frontispicium reprodukciója: fig. 1. A Biblia András herceghez fűződő kapcsolatának feltételezése: CSAPODI–GÁRDONYI (1978), 26–31.

²⁵ B. NYÉKHELYI (2003), 50–54.

16. A nápolyi Anjou-ház tagjai.
A Mecheleni Biblia frontispiciuma

²⁶ Lásd MAROSI-TÓTH-VARGA (1982), 148, Kat. 46; az oklevélről és a pecsétről legutóbb: TAKÁCS (2006), 337, Kat. 4.36. (RÁCZ Gy. – LÖVEI P.)

²⁷ A Sárkányrend történetét és emlékeit legutóbb áttekintette: LÖVEI (2006).

17. Részlet Károly Róbert
harmadik kettőspeccsétjének
hátdaláról

nek az oldalnak. A központi címer két széléről eltűntek a kisméretű pajzsok, viszont – miként a francia trónörökös heraldikájában a delfinpár – váratlanul megjelent két nagyméretű, a címertartó szerepét betöltő sárkányalak (17. kép). Talán nem kellene túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítanunk a két sárkánynak, ha nem tudnánk, hogy mindössze öt évvel a pecsét készítése előtt alapította meg a király az egyébként homályba vesző Szent György-lovagrendet, amelynek mindössze egyetlen hiteles emlékét ismerjük, a rendnek az alapítólevelén függő pecsétjét, amelyen a lovagszent a királyi pecsét szörnyeihez hasonló megformálású, madártestű sárkányt győz le (18. kép).²⁶ Még egy okunk lehet arra, hogy a két ábrázolás közötti kapcsolatra gondoljunk. Tudjuk, hogy a Luxemburgi Zsigmond által 1408-ban alapított Sárkányrend devizái, többek között az összetekeredett sárkány képe, milyen mélyen áthatották a korszak vizuális képzeletvilágát: megjelentek ruházaton, címeren, fegyveren, és nem utolsósorban az alapító királynak, egy személyben a rend nagymesterének pecsétjein.²⁷ Lehetséges,

18. A Szent György-rend pecsétje

hogy az Anjou-házbeli Károly Róbert, az első udvari lovagrend alapítója a devizaköltészet területén is utat mutatott a Luxemburginak?

BIBLIOGRÁFIA

- B. NYÉKHELYI (2003) – B. NYÉKHELYI Dorottya: *Középkori kútlelet a budavári Szent György téren*, Budapest, 2003.
- BERWALDSZKY (1908) – BERWALDSZKY Kálmán: *A sienai Gallicusok művészete*, Igló, 1908.
- CSAPODI-GÁRDONYI (1978) – Csaba CSAPODI-Klára GÁRDONYI: Der erste Besitzer der Anjou-Bibel zu Mechelen, *Gutenberg-Jahrbuch*, 1978.
- FRANKÓI (1901) – FRANKÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel*, I, Budapest, 1901.
- GÁRDONYI (1907) – GÁRDONYI Albert: I. Károly király nagypecsétjei, *Turul*, 25, 1907, 30–57.
- HEGEDŰS (2000) – HEGEDŰS András: A tornagallér használata I. Károly király pecsétjein, in Uő (szerk.): *Megpecsételt történelem*, Esztergom, 2000.
- KACZMAREK (2008) – Romuald KACZMAREK: *Italianizmy. Studia nad recepcją gotyckiej sztuki włoskiej w rzeźbie śląskowo-wschodniej Europy*, Wrocław, 2008.
- LŐVEI (1998) – LŐVEI Pál: Anjou-magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban, *Ars Hungarica*, 1998, 18–51.
- LŐVEI (2006) – LŐVEI Pál: Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére, in TAKÁCS (2006), 251–263.
- MAERE (1909) – R. MAERE: Une Bible de Naples au Séminaire de Malines, *Revue de l'Art Chrétien*, 5, 1909, 279–291.
- MAROSI (1982) – MAROSI Ernő: A 14. századi királyi pecsétek művészettörténeti jelentőségéhez, in MAROSI-TÓTH-VARGA (1982).
- MAROSI-TÓTH-VARGA (1982) – *Művészet I. Lajos király korában*, szerk. MAROSI Ernő-TÓTH Melinda-VARGA Livia, Székesfehérvár, 1982.
- MIHALIK (1926–1927) – A. MIHALIK: I maestri orafi Pietro e Niccolò Gallicus de Siena in Ungheria, *Bollettino Senese di Storia Patria*, 33–34, 1926–1927.
- PÓR (1900) – PÓR Antal: Boleszló herceg, esztergomi érsek, *Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat Évkönyvei*, III, Esztergom, 1900.
- RADVÁNSZKY (1879) – RADVÁNSZKY Béla: Martell Károly magyar királyi címmel ellátott kettős pecsétje 1295. évből, *Archaeológiai Értesítő*, 1879, 108–111.
- TAKÁCS (1984) – TAKÁCS Imre: Megjegyzések a 14. századi magyar főpapi pecsétek művészettörténeti kérdéseire, in *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján*, szerk. BODOR Imre, Budapest, 1984.
- TAKÁCS (1992) – TAKÁCS Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*, Budapest, 1992.
- TAKÁCS (2006) – *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*, szerk. TAKÁCS Imre, Mainz, 2006.
- WAGNER (1773–1778) – Carolus WAGNER: *Analecta Scepisii sacri et profani*, I, Viennae, 1773; III, Posoniae et Cassoviae, 1778.

Kerny Terézia

Kárpátalja a magyarországi régészeti és művészettörténeti kutatásban (Vázlat)

Éri István (1929–2009) emlékének

Kerny Terézia tudományos munkatárs, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet; kutatási területe: középkori és barokk ikonográfia, tudománytörténet, műemléki topográfia.
E-mail cím: teresia@arthist.mta.hu

Terézia Kerny, research fellow at the Research Institute for Art History, Hungarian Academy of Sciences; fields of research: medieval and Baroque iconography, history of scholarship, topographical survey of historic monuments.
Email: teresia@arthist.mta.hu

Kárpátalja átfogó, levéltári kutatásra támaszkodó történeti, régészeti és művészettörténeti kutatástörténete még megíratlan. Bár az utóbbi két évtizedben született néhány rövid publikáció e témában, ezek inkább afféle kötelező előszavaknak, bevezetéseknek tekinthetők, néhány elmaradhatatlan mű felsorolásával, mintsem alapkutatásokra támaszkodó elemzésnek. Részben politikai okok, részben a helyszíni levéltári kutatások nehézségei, részben pedig az érdektelenség miatt egyelőre nem kerülhetett sor az összegzésre.¹

A régiségtani érdeklődés kezdetei

¹ A jelen tanulmány eredetileg előadásnak készült a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2008-as kárpátaljai vándorgyűlésére, ahol azonban felolvasására nem nyílt lehetőség. 2009-ben jelentősen kibővítve a *Colligite fragmenta! – Örökségvédelem Kárpátalján és a Felvidéken* című konferencián olvastam fel.

A 19. századtól nevezték Kárpátaljának a Szerednye–Munkács–Nagyszőlős vonal alatti síkvidéket. Ez az elnevezés 1920-tól kiterjedt a Tiszahátra és Máramaros Cseh-szlovákiahoz csatolt területére. Ma Kárpátalján Ukrajna 1946-ban alakult közigazgatási területét értjük. Hivatalos neve: Закарпатська область (Zakarpatszka oblaszty).

Az egykori Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyéből álló terület történeti kutatása a 18. század első évtizedeiben kezdődött Bél Mátyásnak (1684–1749) köszönhetően. *Descriptio Comitatus Beregiensis*, *Descriptio Comitatus Maramarosiensis*, *Descriptio Comitatus Ugocsiensis* és *Descriptio Comitatus Ungvariensis* című, az esztergomi Primási Levéltárban őrzött kéziratai voltaképpen a *Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica* című hatalmas vállalkozásához készültek, amely vármegyeként adott részletes, a történeti és a földrajzi szemléletet sajátos módon ötvöző ismertetést a Magyar Királyságról.² A kéziratok közül *Bereg megye leírása* 1985-ben magyar fordításban megjelent.³

Értékes információkkal szolgálnak a négy vármegye építészeti emlékeiről az első katonai fölmérés szelvényei. A fölmérés a 18. század második felében meginduló nagy európai topográfiai munkálatok sorába illeszkedett, de elsősorban hadi-érdekeket szolgált. Mária Terézia királynő (1740–1780) a hétéves háborút (1756–1763) követően rendelte el az Osztrák Birodalom összes tagországának felmérését.

² Bereg: Esztergom, Primási Levéltár. Hist. I. mmm, 1–2, Hist. I. nnnn; Máramaros: Esztergom, Primási Levéltár. Hist. I. 11; Hist. I. kk; Ugocsa: Esztergom, Primási Levéltár. Hist. I. jji, Budapest, OSZK, Fol. Lat. 277. Ff. 92–95, Budapest, OSZK, Fol. Lat. 3375; Ungvár: Esztergom, Primási Levéltár. Hist. I. zzz, Hist. I. aaa, Hist. I. bbb. A kéziratról: SZELESTEI NAGY (1984), Nr. 318–319, 2111–212, , 250, 630, 640, 251–253.

³ BÉL–LAURENTSIK (1985).

A Magyar Királyságra 1782–1785 között került sor a Főszállásmesteri Kar (*Generalquartiermeisterstab*) beosztott tisztjei, illetve ezredeiktől vezényelt tisztek részvételével. A Magyar Királyság kilencszázhatvanöt szelvényéhez hét kötet országleírás tartozik, amely a térképen nem látható, katonailag fontos adatokat tartalmazza.⁴ A magyarországi fölmérés szelvényei néhány éve DVD hordozón is hozzáférhetők.⁵

A terület múltja, régészeti és építészeti öröksége iránt a 19. század eleje óta tapasztalható némi érdeklődés. Ez azonban még korántsem tekinthető a műemléki szemlélet megjelenésének, mint ezt a legutóbbi időkben néhányan feltételezték.⁶ A megyei és családi levéltárakban meginduló búvárlatok, az adórajstromok, a lustrumok, a birtokösszeírások, a nemesi és vármegyei címereslevelek számbavétele és kiadása mögött eredendően pragmatikus magán- és közjogi érdekek húzódtak.

A politikai rágalmaszásoktól megcsömörlött Szirmay Antal (1747–1812) zempléni középbirtokos nemes és helytörténeti író vidéki birtokára visszavonulva írta *Notitia politica historica, topographica comitatus Ugochiensis* (Pestini, 1805) című kötetét, amelyben Bél Mátyás után először adott teljességre törekvő leírást a vármegyéről. A *Tudományos Gyűjteményben* is rendszeresen közölt adatokat a térség történetéről. Balajthy József (?–?) református lelkész 1836-ban Munkácsról írt.⁷ Tischler Albin (?–?) káplán 1836-ban a beregszászi római katolikus templomról készített rajzokat, 1837-ben pedig kisebb monográfiát adott ki az épületről ugyancsak saját rajzai kíséretében.⁸

Fényes Elek (1807–1876) az 1840-es években kezdte feldolgozni Magyarország geográfiai, topográfiai és statisztikai állapotát. Hatalmas adatgyűjtését 1851-től adta ki folyamatosan.⁹ Ezekben a kötetekben Kárpátalja településeiről is értékes információk olvashatók.

1844-ben földrengés rázta meg Máramarosszigetet, s ekkor súlyosan megsérült az eredetileg Szent Imre tiszteletére szentelt, utóbb a reformátusok által használt templom. A megrepedezett vakolat alól falképek bukkantak elő, amelyek csakhamar fölkeltették a szakemberek érdeklődését. A kivételes jelentőségűvé emelkedett freskókról a következő évben Barabás Miklós (1810–1898) másolatot készített,¹⁰ 1847-ben pedig Henszlmann Imre (1813–1888) ismertette azokat.¹¹ A református gyülekezet áldozatkészségének köszönhetően a templomot helyreállították, 1859. augusztus 10-én azonban egy tűzvész olyan súlyos károkat okozott, hogy helyreállítása lehetetlenné vált. A presbitérium és a gyülekezet úgy határozott, hogy új református templomot építenek a régi helyén, s a romossá vált középkori templom falait teljesen elbontották.

A szabadságharc bukását követően a fennálló hatalom elleni tiltakozás irodalmi és képzőművészeti formáiban jelentős eszköznek bizonyult egyes történelmi események középpontba állítása. Ilyen témává vált például a munkácsi várat védő Zrínyi Ilona (1643–1703) hősi ellenállása (1685–1688) is. Alakja fölmagasztosult, valóságos eszményképként lebegett főként a hon nemes keblű női olvasói előtt. Munkács vára szimbolikus értelmet nyert; rekonstruált, idealizált képét a *Vasár-*

⁴ JANKÓ (2007).

⁵ Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagy felbontású színes térképszelvényen. DVD Rom. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft, 2004. Új, mozaikolt kiadása: 2006.

⁶ Például: PAPP (2002).

⁷ Munkács. Az az Munkács városának és várának topographiai, geographiai, históriai és statisztikai leírása. Debreczen, 1836. A munkácsi kolostorról írt bővebb ismertetését az OSZK Kézirattárában őrzik: Oct. Hung. 397, 398.

⁸ Létezik két későbbi kézirata is: A 192 éves Romjaiban állott Beregszászi Templom 1836 Évb. 1860. jan. 1. [Rajzzal és hosszú leírással] (Budapest, MTA Könyvtára Kézirattára. RAL, K 1219/28); A beregszászi Nagytemplom építészeti története. Csálanos, 1865. (Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – KÖH – Tervtára. Ltsz.: 13454.) A régi templomot Schönborn-Buchheim Fülöp Ferenc (1768–1841), majd örökösei újjították fel neogótikus stílusban 1839–1846-ban között. Tischler rajzai azért különösen értékesek, mert a helyreállítást megelőző állapotról adnak információkat. A felújítási terveket egyébként szintén Tischler készítette. Az építéshez felhasználták a kismuzsalyi romtemplom anyagának egy részét is. A gyökeresen átépített templomot Hám János szatmári püspök (1828–1857) a Szent Kereszt felmagasztalása tiszteletére szentelte föl 1846. november 1-jén, Mindenszentek napján Obermayer András szatmári nagyprépost és Bíró László kanonok asszisztenciájával. Az átalakításra vonatkozóan lásd KOMÁRIK (1978). Tischler építészeti-tervezői tevékenységéről még nem született monografikus feldolgozás. Nevéhez fűződik a szatmármémeti Kálvária-kápolna tervezése is.

⁹ FÉNYES (1851a); FÉNYES (1851b); FÉNYES (1859–1860).

¹⁰ Máramarossziget, református parókia. Első közlése: JÉKELY–LÁNGI (2009), 214, 227, 230, 231. kép. Legújabbban: JÉKELY Zsombor: „Hiven utánozva az eredetit” – Barabás Miklós és a máramarosszigeti falképek korai másolatai. Elhangzott a Barabás Miklós születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferencián 2010. november 16-án a Magyar Tudományos Akadémián. Rómer Flóris alighanem Barabás másolatát használta fel nagy falfestészeti monográfiájában, s igen valószínű, hogy ugyanott a romos templom fametszete is eredendően tőle származik: RÓMER (1874), 1874, 89, 92. A templomról ezenkívül Trieb Mátyás kamarai ácsmester is készített 1846-ban tizenöt rajtot (Budapest, MTA Könyvtára Kézirattára. RAL, K 1219/52).

¹¹ A falképek kutatástörténetéről lásd JÁNOV (2008), 31–34.

¹² KALLÓS (1856), 367.

¹³ Zrínyi Ilona mellett elvéve megjelent még Álmos fejedelem alakja is: MAJOR (1865), 10–11. A korszak sajtótermékeiről és illusztrációiról: RÉVÉSZ (2000); BEZECZY (2009).

¹⁴ VAHOT (1854a), VAHOT (1854b).

¹⁵ HUNFALVY–ROHBOCK (1986 [1864]).

*napi Ujság*¹² és a korszak női sajtóorgánumai (*Családi Kör*, *Nefejejts*) rendszeresen közölték.¹³ Vahot Imre (1820–1879) 1854-ben publikált a várról fametszetes ábrázolást, részletes magyarázatok kíséretében.¹⁴ Az ország nevezetes történelmi tájait ismertető, grafikákkal illusztrált kötetek közül feltétlenül említést érdemel még az 1859-től füzetenként megjelenő, majd 1864-ben három kötetben kiadott és gazdag acélmetszet-illusztrációkkal kísért, Hunfalvy János (1820–1888) és Ludwig Rohbock (1820–1880) nevével fémjelzett, *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című, a teljes történelmi Magyarországot elsőként bemutató könyv, a 19. századi illusztrált topográfiai irodalom ma is forrásértékű fő műve. Hunfalvy részletesen foglalkozott a négy megye természeti, építészeti látnivalóival, amelyek sorából természetesen nem maradhatott ki Munkács vára és annak idealizált grafikai ábrázolása sem.¹⁵

Az intézményes műemlékvédelem kezdetei

A munkácsi vár mellett azonban lassacskán a régió más várairól és templomairól is lehetett már látni és olvasni valamit. Lám Sándor (?–?) ungvári patikus, aki számos helytörténeti cikket írt az *Ország-Világba* és a *Magyarország és a Nagyvilágba*, akvarellekben is megörökítette lakóhelye környékének nevezetes emlékeit.¹⁶ A megszáporodott periodikumok hasábjain is folyamatosan közöltek kisebb-nagyobb ismeretéseket. A *Religio* című katolikus lap 1856-ban Brázay János (1830–?) plébános tollából közölt beszámolót Beregszászról.¹⁷ A korszak talán legnépszerűbb hetilapjában, a fametszetekkel kísért, olvasmányos *Vasárnapi Ujságban* 1856-ban Husztról,¹⁸ 1858-ban Ungvárról,¹⁹ 1866-ban pedig Viskről²⁰ jelentek meg figyelemfelkeltő írások. 1865-ben Lehoczky Tivadar (1830–1915) Nyalábvárában (Ugozca megyében) történt ásatásokról címmel adott hírt a *Győri Történelmi és Régészeti Füzetekben*,²¹ de írt a várról a *Vasárnapi Ujságba* is.²² E rövid cikkek közül különösen A fekete-ardói falfestmények című közleménye érdemel figyelmet, amely nem csupán a freskók jelentősége miatt fontos, hanem azért is, mert egyúttal elvezet a hazai műemlékvédelem kezdeteihez.²³

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága nem szentelt különösebb figyelmet a terület emlékeinek. Vándorgyűléseik közül csupán az 1876-ban rendezett tizenkilencedik érintette a régió görög katolikus településeinek sajátos arculatát.²⁴ A bécsi székhelyű Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale munkatársai sem foglalkoztak behatóbban a régióval, annak ellenére, hogy egyik buzgó konzervátora, Haas Mihály szatmári püspök (1858–1866) rendszeresen értesítette az illetéseket az itt előkerült régészeti leletekről és pusztulófélben lévő építészeti emlékekről.²⁵ Haas, aki a Bach-korszak németesítő iskolapolitikájának egyik legharcosabb képviselője volt, püspöki kinevezése után lelkes támogatójává, sőt élharcosává vált a hazai régiségügynek.²⁶ 1862-ben Szirén Mihály (?–?) bécsi építésszel lerajzoltatta a szirénváraljai, bárdfalui, feketeardói és szőlősvégardói templomokat. 1864-ben Über die Holzkirchen im Nordosten Ungars címmel a técsői fatemplomról írt az intézmény *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* című lapjában.²⁷ Mindmáig nem nélkü-

¹⁶ Irodalmi működéséről röviden: SZINNYEI (1900), 678. h. Vízfestményeit a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában őrzik.

¹⁷ BRÁZAY (1856).

¹⁸ VÁMOSSY (1856).

¹⁹ ZOMBORY (1958).

²⁰ --: A viski reform. Templom, *Vasárnapi Ujság*, XIII, 9. sz. (1866. március 4.), 100, MYSKOVSKY Viktor fametszetével: 101.

²¹ LEHOCZKY (1865).

²² LEHOCZKY (1862).

²³ LEHOCZKY (1863), LEHOCZKY (1864).

²⁴ Az 1876. augusztus 21–28. között tartott vándorgyűlés iratanyagát a budapesti Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Levéltára őrzi. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek iratai (1841–1912).

²⁵ Az intézmény működéséről:

D. MEZEY–SZENTESI (1996).

²⁶ SZINNYEI (1900), IV. 206–208. h.;

GALAMBOS–GÖLLER (1999).

²⁷ Műemléki működéséről legújabbban: JÁNÓ (2008), 51, 71, 182, 184, 205, 277.

lőzheti a kutatás az ugyanebben az évben Haas püspöki megyéjéről kiadott *Schematismus*-át. A névtár kilencedik fejezete teljes egészében az egyházi épületeket tartalmazza, száztizenhét templom felsorolásával.²⁸

A Magyar Tudomány Akadémia 1858-ban megalakult Archaeologiai Bizottsága volt az első olyan hazai intézmény, amely kiemelten kutatta a terület építészeti, festészeti örökségét.²⁹ Szerepe némileg párhuzamba állítható az 1861-ben alakult Szent László Társulat működésével, amely a határon túli magyarság körében végzendő missziós tevékenységet, illetve a hátrányos helyzetű egyházak felszereltsége javítását tekintette egyik fő feladatának.³⁰ A Bizottság a maga területén szintén tűzoltást végzett, immár a huszonnegyedik órában, hiszen az emlékek nagy hányada a hanyagság, nemtörődömség következtében a közvetlen megsemmisülés előtt állt.

A Lehoczky Tivadar közölte feketeadói falképek döbbsentették rá először a szakembereket arra, hogy további kutatások lennének szükségesek, mert még számos figyelemre méltó emlék rejtőzhet a környék templomaiban, váraiban, kastélyaiban. Egy ilyen horderejű fölfedezésre persze előbb vagy utóbb számítani lehetett, hiszen az okleveles adatokból már korábban is ismeretes volt a szakemberek előtt, hogy a négy vármegye területén a középkorban jelentős királyi birtokok feküdtek, s 14–15. század méltóságai közül sokan az itt birtokokkal rendelkező Drugeth, Himfi, Lackfi, Nagymihályi, Perényi familiákból kerültek ki. Mindenesetre a feketeadói falkép egy csapásra bekerült a tudományos élet vérkeringésébe, s számos előadásban, tanulmányban foglalkoztak vele érintőlegesen vagy részletesen.³¹ Ipolyi Arnold (1823–1866) Magyarország középkori festészeti emlékeiről. A szepesváraljai XIV. századi történeti falfestmény címmel tartott, az MTA XXII. ünnepélyes közülésén, 1864. január 23-án elhangzott előadásában említette.³² Vele egy időben Henszlmann Imre is közölte a templomot A Szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. Tanulmányok a középkori építészeti chronologia köréből tekintettel a magyar műemlékekre című, topográfiai jellegű adattárában az Archaeologiai Bizottság folyóiratában, az *Archaeologiai Közleményekben*.³³ Ugyanebben az évben a Bizottság fölkérte Schulcz Ferencet (?–1870), hogy mérje fel, illetve másolja le a feketeadói templomot és falképeit, aminek ő maradéktalanul eleget is tett.³⁴ Henszlmann Imre A magyarországi legújabb régészeti fölfedezések címmel a *Vasárnapi Ujságban* a szőlősvégárdói és huszti református templomokat és falképeket ismertette.³⁵ A Bizottság fölkérésére Schulcz Ferenc öt rajzot készített a nagyszőlősi templomról és falképeiről 1868-ban.³⁶

Különös véletlen műve, hogy a feketeadói freskók előkerülése éppen egybeesett a Gózon Imre (1826–1918) református lelkész által 1863-ban fölfedezett Zala vármegyei Turnišče (Toronyhely, Bántornya) és a Vas vármegyei Velemér középkori templomának Johannes Aquila és műhelye által festett falképeivel, amelyek ekkortájt szintén izgalomban tartották a közvéleményt.³⁷ Mindez nem volt közömbös a kárpátaljai falképek kutatására nézve sem. Rómer Flóris (1815–1889) írt először érdemben Aquila falképeiről, közleménye azonban óriási, személyes indulatoktól sem mentes, szakmai vitákat kavart.³⁸ Rómert mindez további kutatásra ösztönözte, s vizsgálatait kiterjesztette az egész országra. Kutatásaihoz az időközben megalakult

²⁸ *Schematismus Cleri Almae Dioecesis Szathmarensis ad Annum Jesus Christi 1864*, Pestini.

²⁹ MAROSI (1992); VALTER (1996).

³⁰ A Szent László Társulatra vonatkozó források és irodalom: Szent László Társulat (Budapest, MOL, Családok, testületek és intézmények levéltárai, P 1431); De societate Sancti Ladislai (Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspökség Levéltára, R. 492. Nr. 7161); SZEMES (SCHEULIN) (1939); SZEMES (1942) (kézirata: Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspökség Levéltára, R. 1563); HAJDÚ (1993); FARKAS (2008 [2007]).

³¹ Közölve: KERNY (1990), 216.

³² Újabb kiadása: IPOLYI (1997).

³³ HENSZLMANN (1864–1865).

³⁴ Budapest, MTAKönyvtára Kézirat-tára, K 1219/37. [négy rajz]

³⁵ HENSZLMANN (1866).

³⁶ Budapest, MTA Könyvtára Kézirat-tára, RAL, K 1219/55. Ismeretlen mester 1860-ban a templom déli oldaláról és homlokzatáról készített ceruzarajzokat és vízfestményt (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka. Ltsz.: 57168–180), de a KÖH Tervtárában is számos fölmérés található. A Régi Akadémiai Levéltár (RAL) anyagában még a következő jelzeteken található a régióbeli származó fölmérések: K 1220/5; 1220/10. Itt szeretném megköszönni Szentesi Editnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta az Archeológiai Bizottság és a RAL fölméréseinek általa összeállított jegyzékét.

³⁷ KERNY (1989).

³⁸ RÖMER (1863). Egyéb ide vonatkozó följegyzései közölve: KERNY (1989), 131., 5. jegyzet.

Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, majd annak jogutódja, a Műemlékek Országos Bizottsága nyújtott hathatós segítséget, mert egybeesett a két intézmény legalapvetőbb feladatával, a hazai műemlékek jegyzékbe foglalásával. Ez a szisztematikus gyűjtés volt a legsürgetőbb feladat, minden további munka előfeltétele. Felvételi pontokba rendezett törzsíveket küldtek szét a vármegyékbe, amelyek kitöltését a kültagok, majd a hatékonyság növelése érdekében idővel a beltágok végezték. Haas Mihály és Lehoczky Tivadar jóvoltából számos törzsív érkezett a beregi, máramarosi, ugocsa és ungi emlékekről is.³⁹ Rómer Flóris is bejárta ezt a területet. Utazásairól a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tudományos Irattárában őrzött XV. és XVI. úti jegyzőkönyvei,⁴⁰ valamint hagyatékának még a 20. század első éveiben Gerecze Péter (1856–1914) által rendezett LVII. csomagjában található följegyzések tanúskodnak.⁴¹ Rómer Erdélyből, Szatmár és Szilágy vármegyéken keresztül érkezett Ugocsa vármegyébe, ahol felkereste Túrterebest, Halmit, Aklit, Feketeardót, Gyulát, Nagyszőlőst, Szőlősvégardót. Máramaros vármegyében Husztot, Visket, Hosszúmezőt, Máramaroszigetet; Bereg vármegyében Beregszászt, Nagymuzsalyt, Benét, Csarodát és Surányt. Helyszíni kiszállásai nyomán tovább gyarapodott a középkori falképek száma. Tízéves kutatásai eredményeként 1874-ben megjelentette Régi falképek Magyarországon című, máig alapvető korpuszát.⁴² E könyv harmadik fejezete tárgyalja az úgynevezett északkeleti csoportot, Ugocsa és Máramaros vármegye emlékeit.⁴³ Legrészletesebben „Fekete-Ardó”, „Szőlős-Vég-Ardó” és „Máramaros-szigeth” falképeit ismertette.⁴⁴ A „kisebb terjedelműek” közül pedig Beregszász, Császlóc, Huszt, Nagymuzsaly, Visk falképeit tárgyalta rövideen.⁴⁵ Föltehetően ezen út során ismerkedett meg személyesen Lehoczky Tivadarral, Kárpátalja máig legjelesebb régész-történészével. A két hasonló érdeklődésű és mentalitású kutató csakhamar jó barátságba került, s mint ezt levelezésük is bizonyítja, egészen Rómer haláláig (1889) töretlen volt.

Lehoczky a szabadságharcban tüzerként vett részt. Jogi tanulmányainak befejezése után, 1852-től törvényszéki tisztviselő, 1856-ban bírói, 1861-ben pedig ügyvédi vizsgát tett. 1855-től Munkácson élt, 1865-től munkácsi uradalmi főügyész. Szinnyei József még a következő információkat közölte róla: „Az 1867. máj. 15. alakult történelmi társulat megválasztotta igazgató-választmányi tagjának. A történelem és régészet kiváló tanulmánytárgya volt; különösen a Beregmege s Munkács környékére vonatkozó okleveleket, a kő-, bronz- és vaskorbeli műtárgyakat gyűjtötte nagy szorgalommal; e célból ásatásokat rendezett Bereg, Ung, Ugocsa, Torna megyékben és múzeumában e tárgyakból több ezer darabot őrzött meg; éremgyűjteménye is meghaladja a háromezer darabot. Az 1876. őstörténelmi s embertani VIII. nemzetközi congressuson Budapesten bemutatta Beregmege régészeti térképét és saját gyűjteményéből 402 kő-, 118 bronz-, 4 arany- és számos egyéb tárgyat állított ki. Több tanulmányutat tett: bejárta Szerb- és Oláhországot, 1867., 1887. és 1889-ben Olaszországot Nápolyig és Franciaországot; volt Párisban, Londonban, majd Svájcot, Tirolt és Karinthiát utazta be; közelebb Németországot, 1888-ban a keletet, Konsztantinápolyon át Kis-Ázsiát. 1876. jún. 12. a m. kir. vallás- és közoktatási miniszter a magyarországi műemlékek bizottságának kültagjává nevezte ki; a Kisfaludy-tár-

³⁹ Budapest, KÖH Tervtára.

⁴⁰ Budapest, KÖH, Tudományos Irattár. Rómer Flóris hagyatéka. Ltsz.: 968, 969.

⁴¹ Uo., ltsz.: 387.

⁴² RÓMER (1874).

⁴³ Uo., 74–94.

⁴⁴ Uo., 74–83, 85–87, 88–94.

⁴⁵ Uo. Beregszász: 101; Császlóc: 103; Huszt: 110; Nagymuzsaly: 127; Visk: 150.

saságnak alapító tagja, az országos régészeti és embertani társulatnak, a heraldikai s genealogiai s a magyarországi néprajzi társaságnak választmányi, a tiszafüredi rég. egyletnek tiszteletbeli tagja.⁴⁶ Számos, különösen Bereg vármegyével foglalkozó, régészeti és történelmi tárgyú dolgozata jelent meg szakfolyóiratokban (*Archaeologiai Értesítő, Történelmi Tár*). Miután gazdag és sokoldalú munkássága külön tanulmányt, sőt monográfiát érdemel, jelen tanulmányban csupán a témába vágó legfontosabb műveit sorolom fel.⁴⁷

Meg kell viszont feltétlenül emlékezni két olyan nevezetes régészeti leletről, amely szintén hozzá kapcsolódik. Az egyik 1870. június 24-én került elő Szolyván, amikor egy kutatóárok ásása közben rátalált egy lovas sírra. A koponya mellett fekvő, hosszanti tengelye mentén félkörívben kissé meghajolt aranyozott ezüstlemezt Lehoczky süvegdísznek vélte. A leletről utóbb kiderült, hogy tarsolylemez. Ma a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.⁴⁸ A másik jelentős lelet húsz évvel később került elő Beregszászon. 1890 áprilisában Hagara Viktor (1848–1923) főispán arról értesítette Lehoczky Tivadart, hogy a várostól délre lévő Kishegyen a kőfejtő munkások a föld elhordása közben gazdag mellékletekkel ellátott sírra bukkantak. Lehoczky a hír vétele után, április 22-én Munkácsról az akkori megyeszékhelyre utazott, s kiszállt a lelőhelyre, de már csak azt állapíthatta meg, hogy a sír tágabb környékét is elhordták, s mivel újabb temetkezésre nem bukkantak, arra következtetett, hogy bizonyára magányos sírt dúltak fel a munkások. A leletkörülményeket csak a találók elmondása alapján ismerhette meg. A sírből egy sérült, kúp alakú aranyozott ezüstitárgy került elő, amelyről Lehoczky azt gyanította, hogy nemezsüveg csúcsát díszítette egykor: „úgy vélem, hogy az vagy sisak oromul vagy puzdra sarkául szolgálhatott.” Az utóbb szintén a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott, beregszászi süvegcsúcs néven elhíressült tárgy a mai napig élénken foglalkoztatja a kutatást.⁴⁹

Magyarország északkeleti megyéinek régészeti, építészeti, iparművészeti emlékei a 19. század utolsó két évtizedében kerültek ismét a történészek, művészettörténészek és a régészek érdeklődésének középpontjába, mindenekelőtt az 1870-es évektől megrendezett országos kiállításoknak köszönhetően. Szorosan hozzátartozna a kutatástörténeti áttekintéshez a történelmi művek bemutatása is, de ez egy másik tanulmány témája. Csupán jelzésszerűen utalunk rá, hogy számos oklevéltár, monográfia jelent meg Szabó Károly (1824–1890), Nagy Imre (1822–1894),⁵⁰ Komáromy András (1861–1931),⁵¹ Doby Antal (1826–1908),⁵² Sas Andor (1887–1962), Szent-Imrey Tamás (?–?), Petrovay (Cannel) György (1845–1916),⁵³ Papp József (1854–?),⁵⁴ Schönherr Gyula (1864–1908)⁵⁵ munkásságának köszönhetően. Farkasfalvi Mauks Ernő (?–?) *Ungvármegye középkori történetét* dolgozta fel.⁵⁶ Megindult a községi pecsétek elsősorban szorgalmazott kutatása,⁵⁷ Csoma József (1848–1900) és Csergheő Géza (1841–1895) pedig 1887-ben az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain ismertette a szürtei középkori sírkövet.⁵⁸

1895-ben Pulszky Károly (1853–1899) gyűjtötte össze szakirodalom alapján a következő évben rendezendő Ezredéves Országos Kiállításra a terület művészettörténeti vonatkozású emlékeit.⁵⁹ A milleniumi kiállításon azonban a régió nem elsősorban művészettörténeti, hanem régészeti, mindenekelőtt honfoglaláskori le-

⁴⁶ SZINNYEI (1900), VII. 977–985. h.

⁴⁷ LEHOCZKY (1881–1882); LEHOCZKY (1892–1912); LEHOCZKY (1899); LEHOCZKY (1907). Hagyatékáról: CSATÁRY (2001).

⁴⁸ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár, ltsz.: 148/1870.5.

⁴⁹ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár, ltsz.: 51/1900.20–21. Legutóbb Kovács László (MTA Régészeti Intézete) a svédországi Birka IX–X. századi normann (viking) temetőjének anyagai között lelte meg párhuzamait: KOVÁCS (2003). (A feltárással kapcsolatos jelentések és korábbi irodalom áttekintésével.)

⁵⁰ SZINNYEI 1903, IX, 598–601. h.

⁵¹ SZINNYEI 1899, VI, 810–814. h. A témába vágó vonatkozó jelentős munkája: KOMÁROMY (1896).

⁵² SZINNYEI 1893, II, 950–951. h.

⁵³ SZINNYEI 1905, X, 1056–1057. h.

⁵⁴ Uo., 520–321. h.

⁵⁵ Munkásságáról lásd BALOGH (1994).

⁵⁶ FARKASFALVI MAUKS (1909).

⁵⁷ Ide vonatkozóan lásd KERNY (2001).

⁵⁸ CSOMA–CSERGHEŐ (1887); CSOMA (1887).

⁵⁹ Pulszky Károly adatgyűjtése az Ezredéves Országos Kiállításra. H. n., é. n. [1895] (Budapest, OSZK Kézirattára. Quart. Hung. 1509/1–7.)

leteivel büszkélkedett. Az érdeklődés középpontjába immár nem Munkács, hanem a magyarok Kárpát-medencébe való bejövetelének színhelye, a Vereckei-hágó került.

A Műemlékek Országos Bizottságában folyó fölméréseknek (Myskovszky Viktor [(1838–1909)], Huszka József [1854–1934], Divald Kornél [1872–1931]) s a folyamatosan beérkezett törzsíveknek köszönhetően a század elejére megérett az idő Magyarország átfogó műemléki jegyzékének kiadására. Erre 1905-ben került sor a báró Forster Gyula (1846–1932) szerkesztette Magyarország Műemlékei című sorozat második kötetében, Gerecze Péter összeállításában.⁶⁰ A műemlékek jegyzékéhez kapcsolódott ugyancsak az ő munkájaként a Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma,⁶¹ harmadik kötetként pedig a Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának jegyzéke.⁶² Mindhárom kötet – ideiglenessége ellenére – máig alapmű a kárpátaljai műemlékek kutatásában (is).

Az első világháborút megelőző évekből Hodinka Antal (1864–1946) történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (1910) munkásságát kell még kiemelni, aki a munkácsi görög katolikus püspökség történetét dolgozta fel 1909-ben.⁶³ 1917-ben Ungváron jelent meg Adalékok az ungvári vár és tartománya és Ungvár város történetéhez című műve.⁶⁴ Korábban részt vett az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című, Habsburg–Lotaringiai Rudolf főherceg (1858–1889) által kezdeményezett, hatalmas vállalkozásban is, amelyben a rutének történetét írta meg.⁶⁵

1920–1945

A trianoni békediktátumot (1920. június 4.) követően Kárpátalja az újonnan megalakult Csehszlovákiához került. A helyszíni kutatás ellehetetlenült. A történészek közül még korábbi adatgyűjtésére támaszkodva adta ki Hodinka Antal 1923-ban A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk című könyvét.⁶⁶ Szabó István (1898–1969) Ugocsa megyéről jelentetett meg egy monográfiát 1937-ben.⁶⁷ Jóval nehezebb helyzetbe kerültek a régészek és a művészettörténészek, akik számára szakmai alapkövetelmény a helyszíni vizsgálat. A régészeknek – más lehetőség hiányában – a háború kitörése előtt főleg Budapestre került régészeti leletek feldolgozása, publikálása maradt. Bár történtek magánkezdeményezésből utazások a vidékre, a műemlékek intézményes fölmérése megszakadt.

Az első bécsi döntés (1938. november 2.) értelmében Magyarország visszakapta Kárpátalját. A Műemlékek Országos Bizottsága Gerevich Tibor (1882–1954) vezetésével még ugyanebben az évben megkezdte a visszacsatolt területeken kényszerűen félbeszakadt munkálatainak előkészítését.⁶⁸ Az egyébként Máramaroszigetről származó, görög katolikus vallású Gerevich különösen szorgalmazta a régió fölmérését. Lux Géza (1910–1945) és Kiss Tibor (1899–1972) negyedéves építészhallgatókkal kisebb utat szervezett a helyi műemlékek állapotának megsejtelésére, az addig feltáratlan emlékek feldolgozására. Ennek eredményeként jelent meg az 1939. évi építészeti tanulmányút a visszacsatolt Felvidéken című beszámoló.⁶⁹ Lux Géza Száldobos és Szeklenca fatemplomait, Csányi Károly (1873–1955) Nagyszőlős, Babós Imre

⁶⁰ GERECE (1906).

⁶¹ GERECE (1905b).

⁶² GERECE (1905a).

⁶³ HODINKA (1909).

⁶⁴ Új kiadása: HODINKA (1999).

⁶⁵ XVIII. kötet. Magyarország VI. kötete (Felső-Magyarország, II. rész). Előbb néhai Rudolf trónörökös főherceg ő császári és királyi fensége kezdeményezéséből és közreműködésével, most gróf Lónyayné, Stefánia belga királyi hercegnő, szász-koburg hercegnő védnöksége alatt (Budapest, Magyar Királyi Államnyomda 1900, 401–417).

⁶⁶ HODINKA (1923).

⁶⁷ SZABÓ (1937).

⁶⁸ BARDOLY (2006).

⁶⁹ LUX–KISS (1939).

(?–?) Szőlősgyula templomát kutatta. Mindeközben Genthon István (1903–1969) a történelmi Magyarország műemléki bibliográfiájához gyűjtötte e területről az adatokat.⁷⁰

A területtel foglalkozó, két világháború között megjelent kiadványok zöme azonban leginkább a visszacsatolás eufóriájában született propagandisztikus színvetű ismeretterjesztő írásmű vagy útikönyv volt.⁷¹

1945–1989

A második világháborút követően ismét gyökeresen megváltozott Kárpátalja politikai arculata. Az immár a Szovjetunióhoz csatolt körzet gyakorlatilag megszűnt létezni a külföldi utazók számára. A területet negyvenöt évig szinte hermetikusan elzárták, helyszíni kutatásról gyakorlatilag szó sem lehetett.

A kiszállási nehézségek ellenére is történtek azonban figyelemreméltó fejlemények. Radocsay Dénes (1918–1974) középkori falfestészeti korpuszában,⁷² Tombor Ilona (1908–1997) *A magyarországi famennyezetek és rokonemlékek*,⁷³ Gerő László (1909–1995) a *Magyarországi várépítészet* kötetében tárgyalta a terület emlékeit,⁷⁴ de az autopszia hiányából fakadóan elavult és téves adatok is továbböröklődtek ezekben a kiadványokban.⁷⁵

A helyszíni vizsgálat hiányát némileg pótolta a levéltári kutatás. A *Zsigmondkori oklevéltár*,⁷⁶ a *Documenta Artis Paulinorum*,⁷⁷ az *Acta Cassae Parochorum*,⁷⁸ az *Urbaria et Conscriptioes* kötetének nyomán,⁷⁹ vagy Pusztai Lászlónak a munkácsi Schönborn vasgyárra vonatkozó levéltári kutatásai eredményeként egyre árnyaltabbá vált Kárpátalja művelődéstörténete, még ha maga a táj és az emlékek még igen sokáig rejtve maradtak is a szakemberek előtt.⁸⁰

Persze akadt egy-két ritka kivétel is. 1965-ben az *Archaeologiai Értesítőben* Kárpátalja néhány középkori váráról lehetett olvasni autopszia alapján írt közleményt.⁸¹ Marosi Ernő 1973-ban az *Építés-Építészettudomány Zádor Anna* hetvenedik születésnapja tiszteletére összeállított számában a gerényi rotunda építéstörténetéről írt, ugyancsak helyszíni vizsgálat alapján.⁸² Gerény kerek temploma, akárcsak egy évszázaddal korábban Feketeadó falképei, egyszerre a kutatás középpontjába került, s ettől kezdve rendszeresen helyet kapott a középkori építészetéről és falfestészetéről írt összefoglalásokban.⁸³ 1978-ban Komárik Dénes a beregszászi templom neogótikus átalakításáról tett közzé figyelemre méltó észrevételeket.⁸⁴

A kutatás helyzete 1989-től napjainkig

1991. augusztus 24-én Kárpátalja az önállóvá vált Ukrajnához került. A több évtizedes elzártság megszűnt, s végre megindulhatott a terület művészettörténeti, műemléki kutatása. A megjelent írások jellegüket tekintve öt nagyobb csoportra oszthatók:

1. Adott korszakkal vagy műemlékkel foglalkozó tanulmányok;
2. műemléki topográfia jellegű művek;

⁷⁰ GENTHON (1969–1970).

⁷¹ Például: KÁRÁSZI (é. n.); Munkács üzen. H. n. (Munkács), Róm. Katolikus Egyházközség, é. n.; CHOLNOKY (1939).

⁷² RADOCSEY (1954).

⁷³ TOMBOR (1968).

⁷⁴ GERŐ (1955).

⁷⁵ Ide vonatkozóan lásd FELD István: Gerő László és a magyar várkutatás. Elhangzott a Gerő László nyolcvanadik születésnapján rendezett emlékülésen a KÖH Örökség Galériájában 2009. május 25-én.

⁷⁶ MÁLYUSZ (1951–1956).

⁷⁷ Őrzési helye: Budapest, MOL, E 153, C 103; Budapest, OSZK, Kézirattára; ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára; Czechochowa, Jasna Góra, Archivum Paulinorum. Kiadása: DAP.

⁷⁸ Őrzési helye: Budapest, MOL, C 38. Kiadása: ACP 1; ACP 2; ACP 4.

⁷⁹ Őrzési helye: Budapest, MOL, Magyar Kamara Archivuma. E 156. Kiadása: U et C 1; U et C 2; U et C 3; U et C 4; U et C 5; U et C 6; U et C 7; U et C 8. Teljes kiadása: *Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban*, CD–Rom. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft, 2004.

⁸⁰ Budapest, MOL, Újkori Gazdasági Levéltár, Z 1502. Pusztai László által készített kivonatait az MTA MKI Levéltári Regesztagyűjteményében őrzik (A–I–96). A munkácsi gyár produktumairól legújabbban korábbi irodalommal: PUSZTAI (2005).

⁸¹ RAPPAPORT (1965).

⁸² MAROSI (1973).

⁸³ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: KOZÁK (1978); *Kunstdenkmäler und Sowjetunion, Ukraine und Moldavien*, Leipzig–Moskau, Deutsche Kunstverlag, 1982; G. MOLNÁR (1972); PROKOPP (1982); WEHU (1987), 341–342. Kat. F.9; GOMBOSI (2008), 152–153. Kat. 28; SZILÁGYI (2008).

⁸⁴ KOMÁRIK (1978).

3. adattárak, korpuszok;
4. útikönyvek, turisztikai jellegű írások;
5. fényképes albumok;
6. reprint kiadványok (Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség).

A topográfiai jellegű munkák sorát Deschmann Alajos *Kárpátalja műemlékei* című kötete nyitotta meg 1990-ben a Tájak – Korok – Múzeum Egyesület kiadásában.⁸⁵ A Kárpátaljáról származó szerző több, a *Műemlékvédelem* című folyóiratban közölt kisebb publikáció után vállalkozott az összegzésre.⁸⁶ Az egyes objektumokat alaprajzok, fényképek és rövid építészeti leírások mutatják be, rájuk vonatkozó bibliográfiával, amelyet jelen sorok szerzője készített el.⁸⁷ A kötet szerkezete, felépítése a későbbiekben – úgy tűnik – követendő példává vált. Lényegében ezt a rendezési elvet követték, de jóval kevesebb tudományos apparátussal 2002-ben a Gondos Béla és Horváth Zoltán György által összeállított *Kárpátalja kincsei*,⁸⁸ és Kovács József *Fatornyok és fatemplomok a Kárpát-medencében* című könyve is.⁸⁹ Kovács Sándor Máramaros emlékeit⁹⁰ és Kárpátalja várkataszterét dolgozta fel, illetve állította össze.⁹¹

A részlettanulmányok közül Zágorhidi Czigány Balázs A domonkosok a középkori Beregszászon⁹² és Emödi Tamás A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 15. századi Bihar és Bereg megyékben című nívós publikációira utalnék csupán.⁹³

Nagyobb volumenű felmérő munkák is megkezdődtek. Janotti Judit *Kárpátalja középkori műemléki topográfiája és az ungvári vártemplom kutatási eredményei* című doktori értekezésében összeállította a terület középkori műemléki helyrajzát. Kilencvenkét középkori eredetű műemlék (vár, várrom, kolostorrom, templom) adatait közölte az 1926. évi magyar helységnévtár szerinti, illetve mai orosz megnevezésével.⁹⁴ Ebben a kategóriában feltétlenül szót kell ejteni Engel Pál (1938–2001) *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében* című könyvéről, amely a területet kutató, középkorral foglalkozó régészek és művészettörténészek számára is nélkülözhetetlen alapmű.⁹⁵ Ebből a könyvből derült ki például, hogy melyik családból származott az 1419-ben festett székelyderzsi (Dârjiu, Románia) falképek megrendelője, az a bizonyos, sokszor hivatkozott Ungi István fia Pál.⁹⁶

Az 1990-es évek végén megindult a határon túli református gyülekezetek templomainak fölmérése, amelybe az építészeti leírásokon kívül a fölszerelési tárgyak, a könyv- és iratanyag inventarizálása is beletartozott. A hatalmas, leginkább az OTKA által támogatott vállalkozás fölmérte a Máramaros-Ugocsa, a Beregi és az Ungi Egyházmegyék anyagát. P. Szalay Emőke vezetésével kisebb kutatócsoport járta be a Kárpátaljai Egyházmegye valamennyi templomát.⁹⁷ Munkájuk eredményeként 1999-től 2002-ig egy ötkötetes adattár látott napvilágot.⁹⁸ 2004-ben P. Szalay Emőke az ónedények inventáriumát adta ki.⁹⁹ Szalay Boglárka *Ferencesek Kárpátalján* címmel írt dolgozata a világhálón is olvasható.¹⁰⁰ Fodor István Tiszacsomán végzett régészeti ásatásokat, Kovács László egy máramarosi pénzletről írt.¹⁰¹ Puskás Bernadett a görög katolikus egyház művészeti emlékeit kutatta a vidéken. A hosszú évek

⁸⁵ KERNY (1990).

⁸⁶ Uo., 212–223.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ GONDOS–HORVÁTH (2002).

⁸⁹ KOVÁCS (2004).

⁹⁰ KOVÁCS (2007).

⁹¹ KOVÁCS (2008).

⁹² ZÁGORHIDI CZIGÁNY (2000).

⁹³ EMÖDI (1998).

⁹⁴ Dolgozata még nem jelent meg nyomtatásban.

⁹⁵ ENGEL (1998).

⁹⁶ Uo., 30–39, 159.

⁹⁷ Előzményeiről: BALASSA (2001).

⁹⁸ KÜLLÖS–P. SZALAY (1999); KÜLLÖS–P. SZALAY (2000); KÜLLÖS–P. SZALAY (2001a); KÜLLÖS–P. SZALAY (2001b); KÜLLÖS–P. SZALAY (2002).

⁹⁹ P. SZALAY (2004).

¹⁰⁰ Szalay Boglárka: *Ferencesek Kárpátalján*, Forrás: http://www.ferences.hu/document/szalay_boglarka.pdf (Utolsó letöltés: 2010. III. 1.)

¹⁰¹ KOVÁCS (1987).

feltáró munkáit *A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás* című kötetében összegezte 2007-ben.¹⁰²

A Teleki László Alapítvány segítségével sor kerülhetett néhány középkori templom és falkép restaurálására is. Közük tartozott Huszt református temploma, ahol Lángi József restaurátor munkájának köszönhetően ismét láthatók a középkori falképek, köztük a három magyar királyszent alakja. Az itt végzett munka eredményeiről a *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből* című könyvben számolt be.¹⁰³

Időközben a terület 19–20. századi műemlékei iránt is megnőtt az érdeklődés. Sisa József *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora* című, akadémiai doktori disszertációján alapuló kötetében közölt röviden egy-két ide tartozó emléket.¹⁰⁴ Hadik András a régió szecessziós építészetével foglalkozik.¹⁰⁵

Balla László *Erdélyi Béla és kortársai. (Kárpátalja képzőművészetének három nemzedéke)* című kötetében a hazai művészettörténetben egy jobbára még szintén ismeretlen területre kalauzolta olvasóit 1994-ben.¹⁰⁶

Pozitív fejlemény, hogy megkezdődött Kárpátalja egykor igen számottevő zsidó lakossága építészeti, művészeti örökségének kutatása is, amely mindeddig zömmel művelődéstörténeti, néprajzi jellegű írásokat produkált.¹⁰⁷

A fényképes albumok közül Szacsvey Imre, Szacsvey Péter és Legeza László 1990-ben,¹⁰⁸ valamint Thaler Tamás és Zsidi Vilmos 2007-ben megjelent kötetei említendőek.¹⁰⁹ Ezek a szakma által jobbára lebecsült, lenézett könyvek főként azért fontosak, mert nemegyszer végóráikban lévő, vagy időközben teljesen elpusztult épületekről adnak még utolsó információt.

Az öröndetesen megélnékölt turistaforgalom szükségessé tette korszerű térképek, útikönyvek kiadását is. Németh Adél 1991-ben kiadott *Kárpátalja* című kötete korrekt, jól használható.¹¹⁰ Utazás előtt haszonnal forgathatók a *Várak – Kastélyok – Templomok* című, történelmi és örökségturisztikai folyóirat közlései.

Segítségét nyújtanak a tájékozódásban végül a jelentős számban megszaporodott, jobbára állandóan frissített internetes honlapok is.¹¹¹

A terület emlékei az utóbbi néhány évben rendszeresen helyet kapnak műemléki, művészettörténeti konferenciákon is. 2009. április május 6–8-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzatának Művészettörténet Intézeti Képviselője és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Határon Túli Emlékek Osztálya konferenciát szervezett *Colligite Fragmenta! – Örökségvédelem Kárpátalján és a Felvidéken* címmel. Ugyancsak 2009 áprilisának végén a Teleki László Alapítvány *Regionális és európai kapcsolatok a közép-kelet-európai középkori falképfestészetben* címmel rendezett nemzetközi konferenciát, ahol számos előadó választotta témájául a régió egy-egy frissen felfedezett, vagy ikonográfiai szempontból különleges falképét. 2010. április 23–25-e között a *Pusztuló építészeti emlékek a Kárpát-medencében*, május 27–30. között pedig a tizenegyedik alkalommal sorra kerülő *Megújuló Örökség* konferencia foglalkozott Kárpátalja épített és művészeti örökségével.

¹⁰² Puskás (2007).

¹⁰³ Jékely-Lángi (2009).

¹⁰⁴ Sisa (2007).

¹⁰⁵ Kutatási eredményeit még nem publikálta.

¹⁰⁶ Balla (1994).

¹⁰⁷ Például: Rékai (1997); P. PUNYKO (1997), 6–15.

¹⁰⁸ Budapest, Mikes Kiadó.

¹⁰⁹ Thaler–Zsidi (2007).

¹¹⁰ Németh (1991).

¹¹¹ Például: <http://www.karpatok.uzhgorod.ua/magyarsag/kultura.html>; <http://www.hhrf.org/kmksz/magyarsag/kultura.html>.

¹¹² Ide vonatkozóan jól használható: Soós (2005).

A jelen összefoglalás csupán a magyarországi kutatás történetét tekintette át vázlatosan. Ahhoz, hogy egyszer elkészüljön Kárpátalja több mint kétszáz évet átölelő interdiszciplináris historiográfiája, amelyre egyébként igen nagy szükség lenne, nem mellőzhető helyi múzeumi és levéltári munka sem, illetve az 1920-tól ott kiadott szakirodalom teljes feldolgoása.¹¹²

BIBLIOGRÁFIA

- ACP 1. – *Acta Cassae Parochorum. Egri egyházmegye, 1733–1779*, 1. füzet: *Művészettörténeti adatok. Abara-Kvakóc*. Az anyagot gyűjtötte BÓNISNÉ WALLON Emma, s. a. r. UŐ–SPRENGER Mária, szerk., bev. HENSZLMANN Lilla, Budapest, MTA MKCS–Országos Műemléki Felügyelőség, 1969 (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai, V).
- ACP 2. – *Acta Cassae Parochorum. Egri egyházmegye, 1733–1779*, 2. füzet: *Művészettörténeti adatok. Laak-Zsukó*. Az anyagot gyűjtötte BÓNISNÉ WALLON Emma, s. a. r. UŐ–SPRENGER Mária, szerk., bev. HENSZLMANN Lilla, Budapest, MTA MKCS–Országos Műemléki Felügyelőség, 1969 (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai, VI).
- ACP 4. – *Acta Cassae Parochorum. Nagyváradi, munkácsi, besztercebányai, nyitrai, pécsi, rozsnyói, szombathelyi és szepesi egyházmegye. 1733–1779*, 4. füzet: *Művészettörténeti adatok*. Az anyagot gyűjtötte BÓNISNÉ WALLON Emma–KENÉZ Győző–SPRENGER Mária, s. a. r. BARACZKA Istvánné–BÓNISNÉ WALLON Emma–SPRENGER Mária. Az egyházmegyék bevezetéseit írta BARACZKA Istvánné, szerk. HENSZLMANN Lilla, Budapest, MTA MKCS–Országos Műemléki Felügyelőség, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, IX).
- BALASSA (2001) – BALASSA Iván: A kárpátaljai református egyházközség klenódiumainak számbavétele, *Honismeret*, XXXI(2001)/4, 79–82.
- BALLA (1994) – BALLA László: *Erdélyi Béla és kortársai. (Kárpátalja képzőművészetének három nemzedéke)*, Ungvár–Budapest, Galéria, 1994.
- BALOGH (1994) – BALOGH Béla: Schönherr Gyula élete és munkássága (1864–1908), *Erdélyi Múzeum*, 56(1994)/3–4, 5–20.
- BARDOLY (2006) – BARDOLY István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez, I, *Magyar Műemlékvédelem*, 13(2006), 7–72.
- BARDOLY–HARIS (1996) – BARDOLY István–HARIS Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*, Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996 (Művészettörténet – Műemlékvédelem, IX).
- BÉL–LAURENTSIK (1985) – BÉL Mátyás–LAURENTSIK Keresztély: *Bereg megye leírása*, ford., jegyz. BALOGH István, in *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*, V–VI, szerk. GYARMATHY Zsigmond, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 1985, 9–71 (Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai – Források a XVII–XIX. századból).
- BEZECZKY (2009) – BEZECZKY Sándor: Az időszaki sajtótermékek számának alakulása a 19. századi Magyarországon, in *Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTAY Tünde–NYERGES Judit, Budapest, MTA ITI–Balassi, 2009, 63–69 (Humanizmus és gratuláció). Lásd <http://www.bkiado.hu/JJ/net/> (utolsó letöltés: 2010. június 8.).
- BRÁZAY (1856) – BRÁZAY János: Beregszász. (A beregszászi r.k. egyház rövid története), *Religio – Egyházi és irodalmi folyóirat*, 38. sz., I. félév (1856. május 17.), 313–314.
- CHOLNOKY (1939) – CHOLNOKY József: Az Északkeleti-Felvidék, *Turisták Lapja*, 51(1939), 165–174.
- CSATÁRY (2001) – *A Lehoczky-hagyaték*, összeáll. CSATÁRY György, Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2001.
- CSOMA (1887) – CSOMA József: Magyar sírkövek, *Turul*, 4(1887), 186–187.
- CSOMA–CSERGHEŐ (1887) – CSOMA József–CSERGHEŐ Géza: Szürtei síremlék, *Archeologiai Értesítő*, Ú. F., VII(1887), 248–251.

- D. MEZEY–SZENTESI (1996) – D. MEZEY Alice–SZENTESI Edit: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860), in BARDOLY–HARIS (1996), 47–68.
- DAP – *Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai*, I–III, kézirat, gyűjtötte GYÉRESSY Béla, s. a. r. ENTZ Géza Antal–HENSZLMANN Lilla–SÁRMÁNY Ilona–TÓTH Melinda, bev. és az egyes fejezetek előszavát írta HERVAY Ferenc, Budapest, MTA MKCS, 1975–1978 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai, X; XIII; XIV).
- EMÖDI (1998) – EMÖDI Tamás: A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 15. századi Bihar és Bereg megyékben, *Művészettörténeti Értesítő*, XLVII(1998), 177–198.
- ENGEL (1998) – ENGEL Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1998 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 25).
- FARKAS (2008 [2007]) – FARKAS Annamária: A Szent László Társulat története, in „Vállal magasb mindenkinél!” *A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai*, Győr, 2007. június 25–27., 469–476. (Arrabona 46[2008]/1.)
- FARKASFALMI MAUKS (1909) – FARKASFALMI MAUKS Ernő: *Ung vármegye múltjából. Adalékok a vármegye középkori történetéhez, feltüntetve a Nagymihályi család történetének keretében*. Bölcsészdocteri értekezés, Szeged, Endrényi L., 1909.
- FÉNYES (1851a) – FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*, I–II, Pest, 1851.
- FÉNYES (1851b) – FÉNYES Elek: *Ungarn im Vormärz. Nach Grundkräften. Verfassung, Verwaltung und Kultur dargestellt. Aus dem Ungarischen*, Leipzig, 1851.
- FÉNYES (1859–1860) – FÉNYES Elek: *Magyarország 1859-ben, statistikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból*, I/1–8. füzet, Pest, 1859–1860.
- G. MOLNÁR (1972) – G. MOLNÁR Vera: *A középkori Magyarország rotundái*, Budapest, Akadémiai, 1972 (Művészettörténeti Füzetek, 4).
- GALAMBOS–GÖLLER (1999) – Franz GALAMBOS–GÖLLER: Michael Haas, Hochschulprofessor und Pfarrer, *Suevia Pannonica – Archiv der Deutschen und Ungarn*, 17, Bd. 27. (1999) 81–113.
- GENTHON (1969–1970) – GENTHON István: Magyarország műemléki bibliográfiája. Autográfia és gépirat. (KÖH Magyar Építészeti Múzeuma, Gyarapodási napló száma: 140/1969/1–6000, 142/1970/1–10000; KÖH Könyvtára, K. 854–1239).
- GERECZE (1905a) – GERECZE Péter: A Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának jegyzéke, in *Magyarország Műemlékei*, I, szerk. FORSTER Gyula, Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1905, 171–479.
- GERECZE (1905b) – GERECZE Péter: Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma, in *Magyarország Műemlékei*, I, szerk. FORSTER Gyula, Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1905, 486–543.
- GERECZE (1906) – GERECZE Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma, in *Magyarország Műemlékei*, II, szerk. FORSTER Gyula, Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1906.
- GERŐ (1955) – GERŐ László: *Magyarországi várépítéset (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről)*, Budapest, Művelt Nép, 1955.
- GOMBOSI (2008) – GOMBOSI Beatrix: „Köpönyegem pedig az én irgalmasságom...” *Köpönyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon – „Mein weiter mantel ist meine Barmherzigkeit...” – Schutzmantelmadonnen aus dem mittelalterlichen Ungarn*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008 (Devotio Hungarorum, 11).
- GONDOS–HORVÁTH (2002) – GONDOS Béla–HORVÁTH Zoltán György: *Kárpátalja kincsei*, Budapest, Romanika, 2002 (A Szent Korona öröksége, II).
- HAJDÚ (1993) – HAJDÚ Demeter Dénes: A Szent László Társulatról, in „Megfog vala apóm sokszor kezemtül...” *Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*, szerk. HALÁSZ Péter, Budapest, Lakatos Demeter Egyesület, 1993.
- HENSZLMANN (1864–1865) – HENSZLMANN Imre, A Szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. Tanulmányok a középkori építészeti chronologia köréből tekintettel a magyar műemlékekre, *Archaeologiai Közlemények*, IV, 3. sz. (1864–1865), 101–126.
- HENSZLMANN (1866) – HENSZLMANN Imre: A magyarországi legújabb régészeti fölfedezések, II. közlemény, *Vasárnapi Ujság*, XIII. 13. sz. (1866. április 15.), 174–175.
- HODINKA (1909) – HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest, M. Tud. Akadémia, 1909.

- HODINKA (1923) – HODINKA Antal: *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk*, Budapest, Apostol Nyomda Rt., 1923.
- HODINKA (1999) – HODINKA Antal: *Adalékok az ungvári vár és tartománya és Ungvár város történetéhez*, Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1999.
- HUNFALVY–ROHBOCK (1986 [1864]) – HUNFALVY János–ROHBOCK Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*, I–III, Darmstadt, Lange Gusztáv György, 1864. Reprint kiadása: Budapest, Európa, 1986.
- IPOLYI (1997) – IPOLYI Arnold: A szepesváraljai XIV. századi történeti falfestmény, in Uő: *Tanulmányok a középkori magyar művészetről*, bev. PROKOPP Mária, jegyz. LÖVEI Pál–MIKÓ Árpád–PAPP Szilárd–POSZLER Györgyi–PROKOPP Mária, szerk. VERŐ Mária, Budapest, Holnap, 1997, 163–186.
- JANKÓ (2007) – JANKÓ Annamária: *Magyarország katonai felmérései, 1763–1950*, Budapest, Ráció, 2007.
- JÁNÓ (2008) – JÁNÓ Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez*, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum–Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2008, 31–34.
- JÉKELY–LÁNGI (2009) – JÉKELY Zsombor–LÁNGI József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*, szerk. KOLLÁR Tibor, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2009.
- KALLÓS (1856) – KALLÓS Kálmán: A munkácsi vár és zárda képei, *Vasárnapi Ujság*, III, 42. sz. (1856. október 19.), 367.
- KÁRÁSZI (é. n.) – *A munkácsi vár története*, összeáll. KÁRÁSZI Miklós, Budapest, Kálvin Nyomda, Munkács, é. n.
- KERNY (1989) – KERNY Terézia: Viselettörténeti adalékok a bántornyai freskók körül kialakult vitához, in *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts / Budapest*, Red. Ernő MAROSI, Budapest, MTA MKCS, 1989, 87–133.
- KERNY (1990) – KERNY Terézia: Irodalomjegyzék, in DESCHMANN Alajos: *Kárpátalja műemlékei*, Budapest, Tájak – Korok – Múzeumok Egyesület, 1990, 216 (Tájak – Korok – Múzeumok Könyvtára, 2).
- KERNY (2001) – KERNY Terézia: „Dupplici sigilli nostri authentici munimine” (A középkori uralkodói pecsétek kutatástörténeti vázlat), Budapest, 2001, kézirat.
- KOMÁRIK (1978) – KOMÁRIK Dénes: A korai gótizálás Magyarországon, in *Művészet és felvilágosodás*, szerk. ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig, Budapest, Akadémiai, 1978, 279–286.
- KOMÁROMY (1896) – KOMÁROMY András: *Ugoicsa vármegye keletkezése*. Akadémiai székfoglaló, Budapest, MTA, 1896.
- KOVÁCS (1987) – KOVÁCS László: Máramarosi dirhemek. Egy arab kereskedő ezeréves kincse, *Élet és Tudomány*, XLII, 29. sz. (1987. július 17.), 904–906.
- KOVÁCS (2003) – László KOVÁCS: Beregszász – Birka. Beiträge zu den Mützen mit blechisptze des 10. Jahrhunderts, *Acta Archaeologica*, LIV(2003), 205–241. A feltáráshoz kapcsolódó jelentések és korábbi irodalom áttekintésével.
- KOVÁCS (2004) – KOVÁCS József: *Válogatás a Kárpát-medence történeti egyházai hagyományos fa népi építészeti alkotásainak legszebb műemléki gyöngyszemeiből*, Budapest, Romanika, 2004 (A Szent Korona öröksége, V).
- KOVÁCS (2007) – KOVÁCS Sándor: *Máramarosi bércek között. Kárpátalja máramarosi térségének kalauza*, Budapest, Romanika, 2007.
- KOVÁCS (2008) – KOVÁCS Sándor: *Bús düledékeiden. Kárpátalja vár- és kastélykalauza*, Budapest, Romanika, 2008.
- KOZÁK (1978) – KOZÁK Károly: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII–XIII. században, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–1977/1*, Szeged, 1978, 49–87.
- Kunstdenkmäler und Sovjetunion, Ukraine und Moldavien*, Leipzig–Moskva, Deutsche Kunstverlag, 1982.
- KÜLLÖS–P. SZALAY (1999) – *Máramaros–Ugoicsai Egyházmegye*, főszerk., sorozatszerk. TENKE Sándor, szerk. KÜLLÖS Imre–P. SZALAY Emőke, Budapest, 1999 (A Magyar Református Egyházak Javainak Tára. A határon túli református egyházak. Kárpátaljai Református Egyház, I).
- KÜLLÖS–P. SZALAY (2000) – *Beregi Egyházmegye*, I, főszerk., sorozatszerk. TENKE Sándor, szerk. KÜLLÖS Imre–P. SZALAY Emőke, Budapest, 2000 (A Magyar Református Egyházak Javainak Tára. A határon túli református egyházak. Kárpátaljai Református Egyház, II).
- KÜLLÖS–P. SZALAY (2001a) – *Ungi Egyházmegye*, I, főszerk., sorozatszerk. TENKE Sándor, szerk. KÜLLÖS Imre–P. SZALAY Emőke, Budapest, 2001 (A Magyar Református Egyházak Javainak Tára. A határon túli református egyházak. Kárpátaljai Református Egyház, III).

- KÜLLÖS–P. SZALAY (2001b) – *Ungi Egyházmegye*, II, főszerk., sorozatszerk. TENKE Sándor, szerk. KÜLLÖS Imre–P. SZALAY Emőke, Budapest, 2001 (A Magyar Református Egyházak Javainak Tára. A határon túli református egyházak. Kárpátaljai Református Egyház, IV).
- KÜLLÖS–P. SZALAY (2002) – *Iparművészeti emlékek*, főszerk., sorozatszerk. TENKE Sándor, szerk. KÜLLÖS Imre–P. SZALAY Emőke, Budapest, 2002 (A Magyar Református Egyházak Javainak Tára. A határon túli református egyházak. Kárpátaljai Református Egyház, V).
- LEHOCZKY (1881–1882) – LEHOCZKY Tivadar: *Bereg vármegye monographiája*, I–III, Ungvárott, Pollacsek Miksa könyvnyomdája, 1881–1882. (Új kiadása: Uzsgorod, kiadó nélkül, é. n.).
- LEHOCZKY (1892–1912) – LEHOCZKY Tivadar: *Adatok hazánk archaeológiájához, különös tekintettel Bereg megyére*, I–II, Munkács, „Kárpát” Könyvnyomda- és Kiadó-üzlet, 1892–1912. (Új kiadása: Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2001).
- LEHOCZKY (1899) – LEHOCZKY Tivadar: *Bereg megye és a munkácsi vár 1848–1849-ben*, Munkács, Kroó, 1899.
- LEHOCZKY (1907) – LEHOCZKY Tivadar: *Munkács város új monográfiája*, Munkács, Grünstein, 1907. (Új kiadása: Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1998.)
- LEHOCZKY (1862) – LEHOCZKY Tivadar: Nyalábvár Királyházán, *Vasárnapi Ujság*, IX, 40. sz. (1862. október 5.), 471.
- LEHOCZKY (1863) – LEHOCZKY Tivadar: A fekete-ardói falfestmények, *Vasárnapi Ujság*, X, 10. sz. (1863. március 8.), 88.
- LEHOCZKY (1864) – LEHOCZKY Tivadar: *Sürgöny*, V(1864), 90.
- LEHOCZKY (1865) – LEHOCZKY Tivadar: Nyalábvárában (Ugocsa megyében) történt ásatások, *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*, III(1865), 191–192.
- LUX–KISS (1939) – LUX Géza–KISS Tibor: 1939. évi építészeti tanulmányút a visszacsatolt Felvidéken, *Technika*, XX(1939)/7, 291–295, (1939)/8, 329–334. Különnyomatként is megjelent az *Élet* kiadásában.
- MAJOR (1865) – MAJOR Béla: Álmos Munkács alatt. Műlapunk magyarázatával, *Családi Kör*, I (1865), 1. sz., 10–11.
- MÁLYUSZ (1951–1956) – *Szigmond-kori oklevéltár*, I (1387–1399), összeáll. MÁLYUSZ Elemér, Budapest, Akadémiai, 1951; II/1–2 (1400–1410), összeáll. MÁLYUSZ Elemér, Budapest, Akadémiai, 1956–1958.
- MAROSI (1973) – MAROSI Ernő: A gerényi rotunda építéstörténetéhez, *Építés-Építészettudomány*, V(1973)/3–4, 296–304.
- MAROSI (1992) – MAROSI Ernő: A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a régészet és a művészettörténet kezdeteinél, in *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században*, szerk. SZABÓ Júlia–MAJOROS Valéria, Budapest, MTA MKI, 1992, 85–117.
- NÉMETH (1991) – NÉMETH Adél: *Kárpátalja*, Budapest, Panoráma, 1991.
- P. PUNYKO (1997) – *Hét kereszt alatt felkelek. Kárpátaljai néprajzi és honismereti dolgozatok*, szerk. P. PUNYKO Mária, Budapest–Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum, 1997.
- P. SZALAY (2004) – P. SZALAY Emőke: *Ónedények a kárpátaljai református gyülekezetekben*, Budapest, Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2004.
- PAPP (2002) – PAPP Júlia: Hazai művészeti, régészeti és építészeti emlékek ismertetése a felvilágosodás és a kora reformkor sajtójában (Adalékok a műemlékvédelmi gondolkodás kialakulásához), *Magyar Műemlékvédelem*, 11, Budapest, 2002, 31–78.
- PROKOPP (1982) – PROKOPP Mária: A falképfestészet, in *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*, szerk. MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Lívია, Budapest, MTA MKCS, 1982.
- PUSKÁS (2007) – PUSKÁS Bernadett: *A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás*, Budapest, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Nyiregyháza, 2007.
- PUSZTAI (2005) – PUSZTAI László: *A munkácsi vasöntöde jelentősége*, Budapest, Országos Műszaki Múzeum, 2005 (Öntödei Múzeumi Füzetek, 14).
- RADOCSEY (1954) – RADOCSEY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*, Budapest, Akadémiai, 1954.
- RAPPOPORT (1965) – PAVEL A. RAPPOPORT: Kárpátalja középkori várai, *Archaeologiai Értesítő*, 92(1965), 1. sz., 61–65.
- RÉKAI (1997) – RÉKAI Miklós: *A munkácsi zsidók „terített asztala”*, Budapest, Osiris, 1997.
- RÉVÉSZ (2000) – RÉVÉSZ Emese: Történelmi kép mint sajtóillusztráció 1850–1870, in *Történelem – kép. Múlt és művészet kapcsolata Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 580–597 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2000/3).
- RÖMER (1863) – RÖMER Flóris: Archaeologiai levelek Zalamegyéből. Ipolyi Arnoldnak Römer Flóristól, II: A turnicsei falfestmények, *Vasárnapi Ujság*, X, 38. sz. (1863. szeptember 20.), 338.

- RÓMER (1874) – Dr. RÓMER Ferencz Flóris: *Régi falképek Magyarországon*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémiának Archeológiai Bizottsága, Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, Hoffmann és Molnár, 1874, 89, 92 (Magyarországi régészeti emlékek – Monumenta Hungariae Archeologica, III).
- SISA (2007) – SISA József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon*, Budapest, Vince, 2007.
- SOÓS (2005) – Soós Kálmán: Tudományos könyvkiadás Kárpátalján a rendszerváltástól napjainkig (1985–2005). Forrás: http://www.foruminst.sk/publ/nostratempora/12/nostratempora12_soos1.pdf (utolsó letöltés: 2010. február 24.).
- SZABÓ (1937) – SZABÓ István: *Ugocsa megye*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1937 (Magyarság és Nemzetiség, 1).
- SZALAY Boglárka: *Ferencesek Kárpátalján*, Forrás: http://www.ferences.hu/document/szalay_boglarka.pdf (utolsó letöltés: 2010. március 1.)
- SZELESTEI NAGY (1984) – SZELESTEI NAGY László: *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*, Budapest, MTA Könyvtára, 1984.
- SZEMES (1942) – SZEMES József: *A Szent László Társulat története 1861–1940*, Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1942 (kézírata: Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspökség Levéltára. R. 1563).
- SZEMES (SCHEULIN) (1939) – SZEMES (SCHEULIN) József: *A Szent László Társulat története Lonovics József és Peitler Antal elnöksége alatt (1861–1877)*, kézirat, Budapest, 1939 (Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar).
- SZILÁGYI (2008) – SZILÁGYI András: *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*, Budapest, Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, 2008.
- SZINNYEI (1896) – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, IV.* Budapest, Hornyánszky, 1896.
- SZINNYEI (1899) – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, VI.* Budapest, Hornyánszky, 1899.
- SZINNYEI (1900) – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, VII.* Budapest, Hornyánszky, 1900.
- SZINNYEI (1903) – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, IX.* Budapest, Hornyánszky, 1903.
- SZINNYEI (1905) – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, X.* Budapest, Hornyánszky, 1905.
- THALER–ZSIDI (2007) – THALER Tamás–ZSIDI Vilmos: *Kárpátalja és Észak-Partium. Barangolás a fatornyos templomok hazájában*, Budapest, Anno, 2007.
- TOMBOR (1968) – Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*, Budapest, Akadémiai, 1968.
- U et C 1. – *Urbaria et Conscriptiones*, Abos-Kys Kapus (1–25. fasciculus). Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte BARANYAI Béláné, Budapest, Művészettörténeti Dokumentációs Központ, 1967 (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai IV).
- U et C 2. – *Urbaria et Conscriptiones*, Laak-Zsombok (1–25. fasciculus). Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte BARANYAI Béláné, Budapest, Művészettörténeti Dokumentációs Központ, 1967 (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai V).
- U et C 3. – *Urbaria et Conscriptiones*, Abara-Zsujta (26–35. fasciculus). Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte BARANYAI Béláné, Budapest, MTA MKCS, 1970 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai VI).
- U et C 4. – *Urbaria et Conscriptiones*, Abos-Zsadány (36–50. fasciculus). Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte BARANYAI Béláné–CSERNYÁNSZKY Mária–BARACZKA Istvánné, Budapest, MTA MKCS, 1975 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai XI).
- U et C 5. – *Urbaria et Conscriptiones*, Abos-Zsujta (51–70. fasciculus). Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte BARANYAI Béláné–CSERNYÁNSZKY Mária, Budapest, MTA MKCS, 1979 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai XV).
- U et C 6. – *Urbaria et Conscriptiones*, 71–100. fasciculus. Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte BARANYAI Béláné–CSERNYÁNSZKY Mária, Budapest, MTA MKCS, 1981 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XVIII).
- U et C 7. – *Urbaria et Conscriptiones*, 7/1. A–Nagybánya; 7/2. Nagyjenő-Zs (101–200. fasciculus). Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte BARANYAI Béláné–CSERNYÁNSZKY Mária, Budapest, MTA MKCS, 1984 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XIX).
- U et C 8. – *Urbaria et Conscriptiones*, Arnótfalva-Zsukó (201–250. fasciculus és kiegészítések az 1–250. fasciculus anyagából). Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte CSERNYÁNSZKY Mária, Budapest, MTA MKCS, 1990 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XX).

- VAHOT (1854a) – VAHOT Imre: Munkács vára és története, in *Magyar- és Erdélyország képekben*, III, kiad., szerk. KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1854, 102–109.
- VAHOT (1854b) – VAHOT Imre: Munkács és környéke jelen állapota, in *Magyar- és Erdélyország képekben*, III, kiad., szerk. KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1854, 111–114.
- VALTER (1996) – VALTER Ilona: A Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága és annak működése (1858–1872), in BARDOLY–HARIS (1996), 69–78.
- VÁMOSSY (1856) – VÁMOSSY Mihály: A huszti vár és környéke, *Vasárnapi Ujság*, III, 3. sz. (1856. február 17.), 57–58.
- WEHLI (1987) – (WEHLI Tünde:) A gerényi r. k. templom szentélyének falképei, in *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok*, szerk. BEKE László–MAROSI Ernő–WEHLI Tünde, Budapest, MTA MKCS, 1987, 341–342.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY (2000) – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs: A domonkosok a középkori Beregszászon, *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, XLII, Nyíregyháza, 2000, 149–153.
- ZOMBORY (1958) – ZOMBORY Gusztáv: Ungvár, *Vasárnapi Ujság*, V, 48. sz. (1858. november 28.), 568–570.

Farkas Judit Antónia

Két bibliofil vállalkozó: Reiter László és Kellner István*

A gyomai Kner és a békéscsabai Tevan nyomdákban az 1910-es évek elején elinduló modern nyomdászati törekvések az első világháború után találtak követőkre. Belföldön és külföldön egyre többen figyeltek fel a kortárs hazai könyvtervezők és grafikusok által készített szép kiállítású, szignált, számozott és korlátozott példányszámban megjelent, úgynevezett amatőr-bibliofil könyvek és grafikai mappák művészi jelentőségére. A legújabb könyvtervezői törekvésekre fogékony könyves és nyomdai vállalkozások a könyvművészekkel, gyűjtőkkel, könyvbarát egyesületekkel és folyóiratokkal karöltve cikkek és művészi kiadványok megjelentetésével, könyvkiállítások és könyvversenyek rendezésével igyekeztek felkelteni az érdeklődést a szép könyvek iránt, ösztönözni készítésüket és gyűjtésüket, hozzájárulni a hazai könyvművészeti mozgalom elismertetéséhez. A következőkben bemutatásra kerülő Reiter László könyvkiadó és Kellner István könyvkereskedő sokoldalú könyves tevékenysége során kiemelkedő szerepet játszott e folyamatokban.

A szerző irodalomtörténész.

Kutatási területe a 19–20. századi magyarországi bibliofília, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, Bisztrai Farkas Ferenc munkássága.
E-mail cím: lupusjudit@gmail.com

The author is a literary historian. Her main field of research includes bibliophilism in Hungary in the 19th–20th centuries, the history of book publishing and book trade, and the work of Ferenc Bisztrai Farkas.
Email: lupusjudit@gmail.com

* Részletek a szerző Szép könyvek kultusza. Bibliofil könyvkultúra Magyarországon (1914–1949) című PhD-disszertációjából, Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011, 72–85, 108–125.

¹ Reiter László és kiadóvállalata tevékenységének rekonstrukciójakor Szij Rezső tanulmányából indultam ki: Szi (1968). A továbbiakban ennek újraközölt változatára hivatkozom: Szi (1995a). Emellett a következő forrásokat és irodalmat használtam fel: BFL (a); SZENTMIKLÓSSY (1930), 950; VAJDA (1934); ELEK (1943); MÉL (utolsó letöltés 2010. április 10).

² BFL (b). Reiter Adolf 1893. nov. 28-án, Huppert Etelkával kötött házassága idején kereskedő volt, a *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1900–1901. évi kötetében azonban már hivatalnokként van feltüntetve: BFL (b). 5425/96. Kivonat a Pesti Izraelita Hitközség esketési jegyzőkönyvéből. 1896. augusztus 26; *Budapesti cím- és lakjegyzék* (1901), 1381.

Reiter László és az Amicus könyvkiadó vállalat

A tevékenységüket a háborút követően megkezdő és értékes bibliofil termékeket is megjelentető cégek közül művészi törekvéseit és kiadópolitikáját tekintve magasan kiemelkedett az Amicus könyvkiadó vállalat. A 20. századi magyar könyvművészet egyik figyelemre méltó műhelyében csaknem egy évtizedes működése során több tucat, könyvművészeti és irodalmi szempontból egyaránt színvonalas könyv látott napvilágot.¹

A cégalapító Reiter László (1894–1945) minden családi előzmény nélkül választotta a könyves hivatást. Vállalkozása megindításában feltehetően a művészetek iránti érdeklődésének volt döntő szerepe. Jómódú polgárcsaládjában – édesapja kereskedőként, majd hivatalnokként dolgozott, édesanyja a főváros egyik előkelő női divatszalonját vezette² – minden bizonnyal megbecsült szerep jutott a kultúrának, és ez Reiter pályaválasztására is rányomta bélyegét. Egészen fiatalon odaállt a hazai művészet, műkereskedelem és műgyűjtés ügyének előmozdítása mellé. Már tizennyolc évesen ott találjuk a jeles gyűjtőket, műpártolókat, köztük bibliofileket

is tömörítő Szent György Czéh Magyar Amatőrök és Műgyűjtők Egyesülete tagjai és számon tartott ex libris gyűjtői között.³ Bár a modern művészetekre fogékony fiatalember a Műegyetenem szerzett építészdiplomát, elsősorban itthoni és külföldi (párizsi, berlini és olaszországi) képzőművészeti tanulmányai és utazásai során szerzett élményei szabtak irányt kiadói, tipográfusi és grafikus munkásságának.⁴ A szép könyvek iránti vonzalma saját bevallása szerint már gyermekkorában kialakult, fiatalon elkezdte gyűjtésüket, és hamar elhatározta, hogy hivatásszerűen fog velük foglalkozni.⁵ Huszonnégy éves korára három-négyezer kötetes könyvtárral büszkélkedhetett, amely régi és modern luxuskiadványokat, értékes első kiadásokat és olyan ritkaságokat is magában foglalt, mint például Holbein haláltánc-fametszeteinek 1547-es lyoni kiadása.⁶ Reiter gyűjtőtevékenységéről érdemes megemlíteni, hogy könyvtárában megtalálhatók voltak a művészi tipográfia és könyvillusztráció legszebb régi és újabb darabjai is. Nem véletlen, hogy a legjelentősebb hazai könyvművészeti kiállításokon rendre kiállították gyűjteményének értékes köteteit.

Kreativitása, az irodalom és a művészetek iránti szenvedélyes érdeklődése a könyvkiadás összetett alkotófolyamatában talált kifejezési formákat. A művészi könyvek iránti régi vonzalma szerencsésen találkozott új érdeklődésével, az illusztráció és a diszitőművészet fontosságát szem előtt tartó művészi könyvkészítéssel. Nem meglepő tehát, hogy a képzőművészet és a szépirodalom területén egyaránt otthonosan mozgó fiatalember kimondottan azzal a szándékkal hozta létre budapesti vállalatát 1920-ban, hogy szép kiállítású, értékes irodalmi és művészeti kiadványokat jelentessen meg. Ez derül ki iparigazolvány iránti, társával, Engl Gézával⁷ közösen benyújtott kérelméből. Az „Amicus könyvkiadó vállalat Reiter és Engl” néven alapított közkereseti társas cég az V. Nagykorona (ma Hercegprímás) utca 23. szám alatt működött.⁸ Reiter és Engl kiadói munkamegosztásában előbbi inkább a vállalat művészeti irányvonaláért, a kötetek tipográfiai tervezéséért, utóbbi pedig az irodalmi és szerkesztői feladatokért felelt. Engl feltehetően nemcsak vagyona egy részével társult a vállalkozásba, hanem szellemi és kapcsolati tőkájával is. Minden bizonnyal kiválóan kamatoztatta a korszak egyik legszínvonalasabb berlini műkereskedésénél és kiadóvállalatánál, a Cassirer Verlagnál szerzett lektori tapasztalatait és ismeretségeit, német nyelvtudását pedig műfordítóként hasznosította.⁹ Kettejük intellektuális együttműködése nyomán a vállalatból igen színvonalas, több művészeti ágra kiterjedő, haladó szellemű kiadói és művészeti műhely jött létre.

Az Amicus kiadó indulásakor határozott könyvművészeti és irodalmi célkitűzésekkel kezdte meg működését. Fellépését remekül időzítette, hiszen 1920 őszén alakult meg a hazai könyvgyűjtőket és könyvbarátokat tömörítő Magyar Bibliophil Társaság, amely a művészi módon elkészített könyvnek kívánt minél több hívet szerezni. Reiter természetesen ott volt az alapítók között, és a Társaság megalakulását követően az elnökség tagjaként elsősorban a kiadványok sajtó alá rendezése, tipográfiai terve-

³ A Gyűjtő (1912a, b).

⁴ ROSNER (1932), 198. Bakos Katalintól tudjuk, hogy Reiter ismerte az újabb nemzetközi művészeti törekvéseket, amelyeket nem csupán grafikusként és tipográfusként, hanem újdonságokra fogékony kiadóként is kamatoztatott: BAKOS (2005), 79–80.

⁵ VAJDA (1934).

⁶ ELEK (1943), 8; SZÜ (1995a), 213; MTAKK (a), közölve: VOIT (1988), 397.

⁷ Engl Géza (1894–1988) könyvkiadó, műfordító, publicista, szerkesztő. Az Amicus cég egyik tulajdonosa, az Engl Bernát szeszgyár belfagya. Az 1920-as években műértőként pártolta az avantgárd művészetet, amelynek egyik megnyilvánulása kiadói tevékenysége volt. Publikációi és fordításai egy részét Angyal Géza néven jelentette meg. Az 1950-es évektől 28 éven át a Corvina Kiadó német szerkesztője volt. ANGYAL (1926); GULYÁS (1990), 383; SZÜ (1995a), 213–214; BALABÁN (1988).

⁸ Az 1920-as évek végétől a megváltozott utcanév (Wekerle Sándor) mellett a 21-es házszám szerepelt. A vállalat, bár már 1920 elején megkezdte kiadói tevékenységét, csak 1921. április 9-én került bejegyzésre a cégbíróságon: BFL (a).

⁹ A műkereskedő és kiadó Paul Cassirernek (1871–1926) nagy érdemei voltak a német szecessziós művészek támogatásában, a francia impresszionizmus és posztimpresszionizmus németországi népszerűsítésében. Unokatestvérével, Bruno Cassirerrel Berlinben galériát, kiadó- és nyomdavállalatot alapított (Cassirer Verlag, Pan-Press). Rövid ideig közösen igazgattott cégük elsősorban művészeti könyvekre, amatőr- és luxuskiadványokra, valamint a modern német irodalomra specializálódott. Nyomdájukból, a könyvművészeti törekvések közvetítésében élenjáró Pan-Presséből korlátozott példányszámú modern grafikai mappák és kézműves technikával készült exkluzív könyvek kerültek ki. A vállalat az angliai Kellmscott Press tevékenységét tekintette követendő példának. 1901-ben az unokatestvérek útjai elváltak, és Paul egyedül vitte tovább műkereskedését. 1910-től kiadta az általa felélesztett Pan című művészeti folyóiratot és a Hatvány Lajos szerkesztésében megjelenő Jung Ungarn című német nyelvű magyar lapot is. Vö. ANGYAL (1926); CASSIRER (utolsó letöltés 2010. április 10); HVG (utolsó letöltés 2011. november 30).

¹⁰ Vö. FARKAS (2011a).

¹¹ VÖRÖSMARTY (1920), kolofon.

zése és kiadása terén vállalt rendkívül aktív és áldozatkész szerepet.¹⁰ Kiadói tevékenysége megkezdésének tehát nagymértékben nyomatékot adott a rokon célokkal megindult civil kezdeményezés. Reiterék nem is haboztak az együttműködés és a közös fellépés lehetőségében rejlő előnyöket kihasználni: nyomban megjelentették Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című költeményének bibliofil kiadását 300 példányban. A kötetet azonban nem hozták piaci forgalomba, hanem az újonnan megalakult bibliofil tömörülés tagjainak és az „Amicus” barátainak ajándékozták karácsonyra.¹¹ A postai úton elküldött tiszteletpéldányok a potenciális vásárlók körének feltérképezése és megszólítása mellett a kiadóvállalat népszerűsítésére is igen kedvező alkalmat teremtettek. A könyv második felében található tájékoztatóból ugyanis az olvasók megismerkedhettek a vállalat törekvéseivel:

„Az *Amicus*-kiadások célja: szép magyar könyvet adni. A régi és az új magyar irodalom legjobb darabjait, s ugyancsak idegen irodalmakéit magyar nyelven fogjuk kihozni és kell, hogy az *Amicus*-kiadás fogalommá legyen, mi jelenti a leggondosabban kiválasztott, művészin fordított szöveget, mely a legjobb typográphiával, a legjobb papírra kerül, melyet magyar művész alkotta illusztrációk és díszek szépítenek, s melynek kötése művészi munka.

A könyvbarátok örömét keressük elsősorban az *Amicus*-kiadásokkal. Igazolni akarjuk azokat, kik régen vallják és meggyőzni a skeptikusokat, hogy kell és lehet szép magyar könyvet teremteni saját magunk erejéből, magyar művészekkel, magyar nyomdászokkal. Tanulni akarunk külföldi mintából, de az alap, amin tovább építeni akarunk, magyar és magyar kell, hogy maradjon. Mert van magyar könyvtradíció, van régi magyar könyvkultúra, melyből azóta is ébredtek érdemes kezdések, ezek azonban legtöbbször csakhamar újra megszakadtak. [...]

Munkánkhoz önként kapcsolódott még egy harmadik teendő: megtalálni a kapcsolatot a külfölddel. S ha kapni akarunk, adni is kell tudni, hirdetni odakint is, hogy a magyar szellemi kultúra megvan, él és erősödik. Ezt a célt szolgálják idegen nyelvű kiadásaink, melyek a magyar irodalom egy-egy remeke számára szerezzék meg a külföld megbecsülését, éppen a könyveink művészi kiállítása révén.

Nehéz időben vállalkoztunk nehéz munkára. De bízunk erős akaratunkban és kitartásunkban, – egyetlen bizalma mai nap minden magyar törekvésnek – és bízunk elsősorban abban, hogy a mi munkánk jó munka.”¹²

¹² VÖRÖSMARTY (1920), 18–20.
(Kiemelés az eredetiben – F. J. A.)
A kiadó könyve kiállításával is példát akart mutatni. A Kozma Lajos könyvillusztrációival díszített, legfinomabb merített papírra nyomtatott kis kötetet Pápai Ernő műintézetében nyomtatták. A kiadvány a kiadó szignetjével aranyozott díszkötésben, az első 25 példány pedig egész- és félbőr kötésben jelent meg.

A fenti célkitűzések ismeretében nem meglepő, ha a cég legtöbb kiadványát éppen az igényes kiállítás különböztette meg a többi kiadó termékétől. A könyvek tipográfiai tervezése Reiter László művészi tehetségét dicsérte, még ha nem minden kiadványuk érte is el Kner Imre vagy Tevan Andor iparművészi műgonddal elkészített könyveinek színvonalát és minőségét. Nagy hátrányt jelentett ugyanis, hogy Reiteréknek nem volt saját nyomdájuk. Ennek ellenére a kiadóvállalat arra törekedett, hogy a legszínvonalasabb, minőségi munkára is alkalmas műhelyeket bízta meg a szedési és

nyomdai munkálatokkal. A cég többek között Kner Imre, Biró Miklós¹³ és Pápai Ernő műhelyeivel, a Globusszal, a Tháliával, a Világossággal, az Athenaeummal, a Kir. Magyar Egyetemi Nyomdával és a Hornyánszky Viktor-céggel dolgozott együtt. A könyvek művészi kötését rendszerint neves könyvkötőmesterek és – művészek – például Gottermayer Nándor, Kner Erzsébet, Cserna Júlia, Verő Klára – készítették. Reiter egyik legnagyobb kiadói érdeme a legkvalitásosabb nyomdai, grafikai és könyvkötőműhelyekkel való együttműködésen túlmenően az volt, hogy biztos érzékkel választotta ki és bízta meg a legtehetségesebb művészeket a könyvek illusztrálásával, majd az ő grafikáik, könyvdíszek stílusához igazította a kötetek tipográfiai kiállítását. Kozma Lajos mellett többek között Márfy Ödönt, Rippl-Rónai Józsefet, Gróf Józsefet, Fáy Dezsőt, Molnár C. Pált, Derkovits Gyulát, Pólya Tibort, Byssz Róbertet, Gedő Lipótot és Leidenfrost Sándort sikerült megnyernie kiadványainak illusztrálásához.

Reiter és Engl kiadói programjában a kiállításukban szép és tartalmukban értékes könyvek készítésének célkitűzése mellett még egy fontos gondolatot is megfogalmazott. Annak szükségességét, hogy a kifinomult könyvgyűjtők mellett a kevésbé tehető olvasóközönségről, a szélesebb tömegek izlésneveléséről sem szabad megfeledkezni. Törekvések között ezért az is szerepelt, hogy a luxuscikknek számító amatőr-bibliofil kiadású könyvek a könyvművészeti szempontból azonos színvonalú, de egyszerűbb és olcsóbb változatát is meg kell jelentetni:

„...nem érhetnénk célt, ha csak a könyvbarátot tartanánk szem előtt. Szép könyvhöz akarjuk juttatni a nagy magyar olvasóközönséget is és eképen szaporítani azoknak a számát, kiknek a könyv elsőrendű szükséglet. Ezért hozunk egy időben bibliophil kiadásainkkal, melyek szükségképpen csak keveseknek hozzáférhető, olcsóbb kiadásokat is. E könyveink luxus nélkül, de finom kivitelükkel, nemes izlésükkel jótékonyan elütnek a mai kor könyvprodukciónál, melyet a szerencsétlen idők is, de az értetlenség és a lelkiismeretlenség is olyan végzetesen lesilányítottak.”¹⁴

A kiadóvállalat 1922 karácsonyán osztotta meg a szélesebb olvasóközönséggel, mit sikerült megvalósítania meghirdetett programjából. Ekkor jelentette meg első kiadói almanachját, amely tartalmazta az összes már megjelent és tervbe vett kiadvány jegyzékét a legfontosabb könyvészeti adatokkal, valamint válogatást adott sajtóvisszhangjukról is. A kiadványhoz, amelynek borítóját Reiter László rajzolta, Kozma Lajos, Fáy Dezső, Derkovits Gyula és Szőnyi István illusztrációit, sőt az első 25 merített papirosú példányhoz azok eredeti műlapjait is mellékeltek.¹⁵ A kis füzetből markánsan kirajzolódik a kiadó programjának erős szépirodalmi, képzőművészeti és könyvművészeti irányultsága. A jegyzékben található kiadványok különféle műfaji és tematikus csoportosítása önmagáért beszél: amatőr könyvek, Ady Endre művei, regények-drámák-versek-novellák, régiségek-ritkaságok sorozat, ifjúsági könyvek, művészeti könyvek, a Magyar Bibliophil Társaság részére készített kiadványok. A következőkben ebben a sorrendben vesszük számba az egyes köteteket és vizsgáljuk a kiadóvállalat tevékenységét.

¹³ Együttműködésükhöz: FARKAS (2007), 32, 34.

¹⁴ VÖRÖSMARTY (1920), 19–20. Mint arra Szij Rezső felhívja a figyelmet, a magyar könyvtradíció folytonosságának megteremtésével és a művészi tömegkönyvek készítésével kapcsolatos törekvések Kneréknek az 1919-es évre szóló almanachjukban megfogalmazott célkitűzéseivel mutatnak rokonságot: SZÍJ (1995a), 214; *Almanach* (1918), 16.

¹⁵ *Amicus* [1922], kolofon. Ez a legértékesebb bibliofil termékeknél előforduló hagyomány egyébként más *Amicus*-kiadványnál is követésre talált.

Reiterék könyvművészetileg legsikerültebb alkotásai mind technikai, mind művészi vonatkozásban kétségtelenül a 200–500 példányban, gyűjtők részére készült, amatőr kiadású könyvek közül kerültek ki. E kiadványok többségükben az 1920-as évek első felében, a kiadóvállalat működésének legprosperálóbb időszakában láttak napvilágot, és egy kivétellel a magyar és a virágirodalom klasszikus műveiből válogattak. A többnyire „luxus kiadásként”¹⁶ meghirdetett köteteknél jól érvényesültek Reiterék kultúrkiadói programjának legfőbb célkitűzései: a hazai könyvművészeti és irodalmi törekvések tudatos felkarolása, valamint azok bel-, illetve külföldön történő népszerűsítése.

¹⁶ *Irodalmi tájékoztató* (1925).

A kiadó a propagandacélokat szolgáló és a programalkotás szándékával készült Vörösmarty-kötetet megelőzően 1920 márciusában hozta forgalomba legelső, *Szilaj Pista. Salgó* című bibliofil kiadványát, amely Petőfi Sándor két elbeszélő költeményét tartalmazta.¹⁷ A Reiter László művészi elgondolása szerint sajtó alá rendezett és Márffy Ödön egész oldalas kőrajzaival illusztrált kötet igen szépre sikeredett a Hornyánszky-üzem gondos nyomása jóvoltából. A Képzőművészek Új Társaságának (továbbiakban KUT)¹⁸ rövid ideig elnökeként is tevékenykedő festőművész a litográfiák mellett a kötés terveit is maga készítette. Az aláírásával ellátott kötetekből 200 számozott példány készült: az 1–50. számú eredeti merített papíron, egész bőr kötésben, míg az 51–200. számú diósgyőri merített papíron, félbőr és papírkötésben látott napvilágot. Az amatorkiadás ára 1920-ban igencsak magas volt: 1500 koronába, azaz ötször annyiba került, mint az egyszerű változat.¹⁹ A kiadvány érdekessége, hogy Babits Mihály előszavából 25 különnyomatot készítettek a költő aláírásával. A kötet egyébként hamarosan német nyelven is megjelent, a magyarral mindenben megegyező tipográfiával.²⁰ A kiadói programnak, mint az az első idézetből is kiténik, egyik fontos pontját képezte a magyar kiadásokkal párhuzamos idegen nyelvű, többnyire német fordítások megjelentetése. Ez a szándéka Magyarország háború utáni elszigeteltségéből való kitörésének és a trianoni traumát ellensúlyozó kultúrfőlény bizonyításának volt az egyik hatásos eszköze. A német nyelvterületen való jelenlét azonban nem csupán kultúrpolitikai, hanem üzleti szempontból is fontos volt. Az Európa vezető könyv- és nyomdaipari nagyhatalmának számító Németországban csakúgy, mint Ausztriában és Svájcban nagyobb piacuk volt a modern amatőr-bibliofil kiadványoknak. E tekintetben az Amicus kiadói célkitűzései megegyeztek a szintén 1920-ban megalakult Magyar Stúdió, illetve a később bemutatásra kerülő Kellner István könyvkereskedő törekvéseivel.

¹⁷ PETŐFI (1920a).

¹⁸ A Képzőművészek Új Társasága rövidítését (KUT) és az ezzel megegyező folyóirat nevét a korabeli írásmód szerint használom.

¹⁹ VÖRÖSMARTY (1920), 21.

²⁰ PETŐFI (1920b). A német kiadást, akárcsak a magyart, Hornyánszky Viktor könyvnyomdájában nyomtatták.

Reiterék másik luxuskiadványa, *Szent János mennyei jelenésekről való könyve* szintén Márffy Ödön eredeti kőrajzaival jelent meg. Az illusztrációk mellett a művész készítette a könyv címlap- és kötéstervét is. A kötet 1921 júniusában látott napvilágot 500 számozott példányban a legfinomabb antique papíron, négyféle kötésvaltozattal: 1–50-ig egész bőr, 51–100-ig félbőr, 101–200-ig vászon és 201–500-ig papírkötésben.²¹ A „régii magyar bibliák szedési hagyományait” idéző kötet kifogástalan nyomása és kiállítása a Kner nyomdában készült.²² A kiadó egyik hirdetése arra enged következtetni, hogy a tervek között szerepelt a Biblia többi könyvének kiadása is, erre azonban végül nem került sor.²³

²¹ *Szent János* (1921).

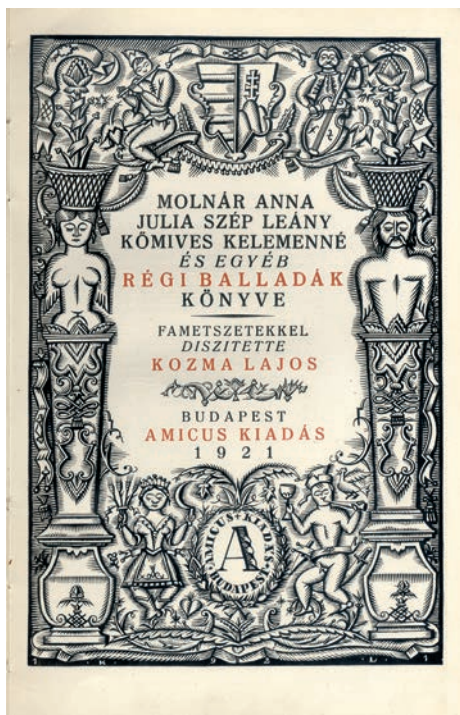
²² HAIMAN (1979), 40.

²³ VÖRÖSMARTY (1920), 27.

Az Amicus egyik legdekoratívabb, illusztrált kiadványát, az 500 példányban napvilágot látott *Régi népballadák* könyvét Kozma Lajos gyönyörű, népies-barokkos formajegyeket ötvöző könyvdíszei és egész oldalas fametszetei ékesítik.²⁴ A kötet méltatásakor Haiman György külön kiemeli a címlap barokk faragott kapuzatra emlékeztető, mives díszítésű fametszetének szépségét, amely mintegy közrefogja a szöveget.²⁵ A Knerék műhelyéből kikerült gyönyörű könyv hű tükre mindazoknak

²⁴ *Régi népballadák könyve* (1921).

²⁵ HAIMAN (1979), 40.

19. Molnár Anna

mindössze 200 számozott példányban, péterfalvi merített papíron, kötve és félbőr kézi kötésben látott napvilágot. A műből ezúttal is készült német kiadás. Az 1–50. sorszámmal ellátott, egész bőr kötésű kötetet 10 ezer koronáért lehetett megvásárolni 1922-ben, de külön készült 20 példány is valódi hollandi van Gelder-papírosra nyomtatva.²⁹

Az Amicus legszebb kötetei a Tevan Kiadóval is együttműködő Keleti Arthurral (1889–1969) közös munka eredményeként születtek.³⁰ A költő-műfordító a hivatásos nyomdászokat, kiadókat és könyvtervezőket megszégyenítő szakértelemmel és művészi igényességgel felügyelte és irányította könyveinek létrejöttét. Köteteit maga írta, fordította és rendezte sajtó alá, ő választotta ki a megfelelő nyomdát, tipográfust, a legjobban sikerült illusztrációkat és kötéstervet, de ő ellenőrizte a szedés és nyomás minőségét is. Katalizátorként gyűjtötte maga köré a legtehetségesebb grafikusokat és könyvtervezőket (Gulácsy Lajos, Gara Arnold, Balogh István, Fáy Dezső, Molnár C. Pál, Vértes Marcell, Hincz

a régi könyvkészítési tradíciókon alapuló könyvművészeti kísérleteknek, amelyeket oly nagy lelkesedéssel indított útjukra Kner Imre grafikusművész alkotótársával az 1920-as évek elején. A mesterien elkészített kötetet háromféle kiadásban hozták forgalomba. A legértékesebb példányok van Gelder-papíron, kézzel készített egész bőr kötésben, a művész saját kezűleg színezett fametszeteivel láttak napvilágot.²⁶ Jóllehet Klabund, az ismert osztrák költő Reiterék megbízására elkészítette a német fordítást, annak kiadása végül mégis meghiúsult.²⁷

A kiadóvállalat Petőfi születésének századik évfordulójára jelentette meg a költő egyik legismertebb elbeszélő költeményét, a *János vitézt*.²⁸ Az 1845-ös első kiadás jubileumi hasonmás kiadása az első Amicus-kötethez hasonlóan

²⁶ Ezek 8 ezer, míg a papírkötésűek 900 koronába kerültek: *Amicus* [1922], 25.

²⁷ Szű (1995a), 217.

²⁸ PETŐFI (1922).

²⁹ *Amicus* [1922], 24.

³⁰ Keleti munkásságához lásd Szű (1995b).

20. Molnár Anna

Gyula, Tevan Andor, Reiter László, Cserna Júlia, Kner Erzsébet), hogy azután velük közösen valósítsa meg bibliofil műremekeit. A megkérdőjelezhetetlen minőség érdekében kiadványainak nyomásával és kiadásával a legjobb officinákat és kiadókat bízta meg (Tevan, Amicus, Sacelláry Pál, Pápai Ernő, Globus Rt.). Szentkúty Pál a következőképpen jellemezte a bibliofil költőnek a könyvkészítéshez fűződő vonzalmát: „Keleti Arthur az egyetlen magyar író, aki könyvben gondolkodik, illetve aki ódon zamatú finom írásait és mesteri fordításait, mind-valamennyit előre könyvvé – s remekbe! – álmodja meg. S aztán addig keresi a legtökéletesebb kivitelezőket, s megtalálván őket, addig fárad, agitál, lelkesít, buzdít, nógat, korhol, javítgat, művészt, nyomdászt, munkást, míg sikerül valóra váltania álmát.”³¹

Az Amicus kiadóvállalat és Keleti együttműködése olyan sikeresnek bizonyult, hogy 1920 és 1928 között a német fordításokkal együtt öt szép kiállítású könyvet jelentettek meg közösen. 1920-ban látott napvilágot Keletinek *Az boldogtalan Raymondo és az szerentsés Bertrandus Lovagoknak Hiteles Szerelmes Története 7 képben...* című antik verses komédiája Gara Arnold címlaprajzával, Vértes Marcell fába metszett rajzaival és Gróf József könyvdíszzeivel.³² Kiadóként az Amicus bizománya lett feltüntetve. A kolofon szerint a könyvet a költő rendezte sajtó alá, s a tipográfiai kiállítás és az illusztrációk is az ő utasításai alapján készültek. A 700 példányban megjelent könyvből 350-et számozással láttak el, és hollandi merített papírra nyomtak. A legszebb példányok elefántcsont karton- és valódi arannyal nyomott bőrkötést kaptak.

A költő következő munkája, a Gulácsyval közös padovai nyaralás emlékére írt 1923-as kiadású *Pax vobiscum...* című tanító költemény lett a kiadóvállalat egyik legsikerültebb amatőrkiadása.³³ Az 500 példányban, különféle merített papírokon és művészi kötésben megjelent kötetet Fáy Dezső 51 szövegközti litográfiája díszíti. A grafikusművész munkásságának talán legsikerültebb illusztrációiért megkapta a Szinyei Merse Pál Társaság grafikai díját. Keleti következő munkája, *A' szépreményű Goethe úr befogatása az könnyű Músa Kotsijába* című egyfelvonásos bábszínházi komédia a kolofon szerint 1926 karácsonyára jelent meg mindössze 200 példányban. A van Gelder-papírosra nyomott könyv fametszeteit ismét Fáy készítette.³⁴

A kiadó májusra akarta kihozni a költő *Angyali üdvözet* című verseskötetének második kiadását „a legtökéletesebb tipográfiai kiállításban merített papírosra 500 számozott példányban régi olasz fametszetű díszekkel”, amelynek reklámozásához nagyalakú füzetet adott ki Keleti korábbi köteteinek sajtóbeli fogadtatásaival.³⁵ A könyv az eredeti tervekkel ellentétben végül mégsem 500 példányban és régi fametszetekkel, hanem 800 számozott példány-

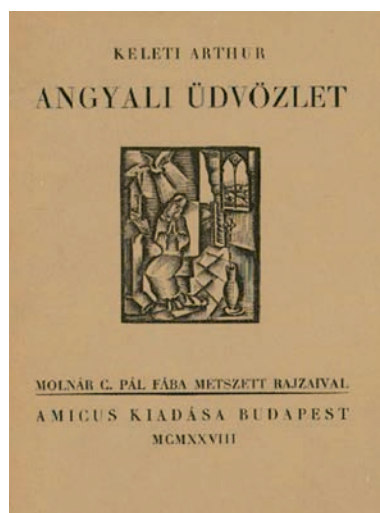
³¹ MTAKK (b) (kiemelés az eredetiben – F. J. A.). Részleteiben, a forrás leelőhelyének pontos megadása nélkül idézi: PAPP (1989), 24.

³² KELETI (1920).

³³ KELETI (1923a). A kötetet, amely valójában már 1922-ben elkészült, Pápai Ernő műintézetében nyomták; Fáy Dezső kőrajzait a Globus nyomdában nyomták. Az 1–25. példány számozva, egész bőr kötésben, a 26–100. félbőr kötésben, a 101–500. számú különféle kötésekben látott napvilágot. 25 példány japán papíron jelent meg. A magyar kiadással mindenben megegyező német változatot Horvát Henrik fordította: KELETI (1923b). Vö. *Ady almanach* (1924), 30.

³⁴ KELETI (1927).

³⁵ MTAKK (c).

21. Angyali üdvözet

ban, a pályakezdő Molnár C. Pál fába metszett rajzaival látott napvilágot 1927 karácsonyán.³⁶ A fiatal képzőművész számára komoly szakmai elismerést és további illusztrációs megbízásokat hozott az Amicus-könyv, amelynek igényes nyomását – akárcsak A' szépreményű Goethét – a Globus nyomda végezte.

Szintén amatőr kiadásként harangozta be a kiadó Pesti György magyar haláltáncénekének a Reiter gyűjteményében található, 16. századi Holbein-metszetekkel díszített hasonmás kiadását. A kötet a tervekkel ellentétben végül nem 1923 tavaszán és az Amicus kiadásában, hanem 1927-ben látott napvilágot Reiter irányításával a Magyar Bibliophil Társaság kiadásában.³⁷

Az amatőr-, illetve luxuskönyvekként meghirdetett munkák mellett külön csoportot alkottak az Ady-életművel foglalkozó kötetek.³⁸ Reiter László ugyanis szenvedélyesen gyűjtötte a költő műveit és a vele foglalkozó irodalmat; kiadói tervei között szerepelt ezek sorozatos megjelentetése is.³⁹ A könyvek közül könyvművészeti szempontból kiemelkedik a Kozma Lajos jellegzetesen dekoratív, népies-barokkos fametszeteivel díszített, *Margita élni akar* című verses regény. A kötetből 300 amatőr példányt is készítettek, amelyekhez mellékeltek Kozma egy színes és szignált fametszetét is. A modern magyar irodalomnál maradván Ady mellett kiadásra került többek között Füst Milán, Fóthy János, Gellért Lajos, Tersánszky Józsi Jenő és Szép Ernő egy-egy munkája is. Reiter a kötetek kiadásával a Falus Elek tervezte Nyugat-könyvek hagyományát kívánta folytatni.⁴⁰

A kiadó a Régiségek – Ritkaságok sorozat szórakoztató olvasmányaitól várta az üzleti sikert.⁴¹ A gyűjtemény olyan mulattató, pikáns és szatirikus történeteket vonultatott fel a világ-irodalomból, amelyek első ízben voltak magyar nyelven olvashatók. Lukianos, Petronius, Caylus, Firenzuola, Cazotte, Voltaire és Hans Sachs műveivel a könnyed kikapcsolódásra szomjazó olvasók szélesebb táborát kívánták megnyerni.⁴² A könyvek árát, példányszámát, formátumát és kiállítását is ehhez igazították. A külsejükben egyszerű, de mutatós kis kötetek 1400–1500 példányban jelentek meg, és a bibliofil kiadványoknál jóval olcsóbbak voltak (1920-ban 60, 1922-ben 180 korona). Érdemes kiemelni a könyvek ízléses könyvborítóit és könyvdíszéseit, amelyeket ismert grafikuművészek – Gróf József, Fáy Dezső, Leidenfrost Sándor, Reiter László – készítettek.

A kiadó ezúttal sem feledkezett meg az igényesebb könyvvásárlókról: a gyűjtemény-

³⁶ KELETI (1928).

³⁷ *Amicus* [1922], 27; DÉZSI (1927).

³⁸ ADY (1920a), ADY (1920b), ADY (1921), ADY (1922), ADY (1923a), ADY (1923b), ADY (1923c), ADY (1923d), ADY (1923e), REITER (1924), ADY (1924a), ADY (1924b), *Ady almanach* (1924), ADY (1925a), ADY (1925b). Mindegyik kötetből készült díszes kötésű és kiállítású amatőr változat is.

³⁹ A kiadó programot dolgozott ki, amely „a költő teljesebb megismerését tűzte ki célul kiadatlan, elszórt, elfogyott, vagy feledésbe merült műveinek közrebocsátásával”. Ennek nem csupán Ady munkássága, hanem a róla szóló emlékek és irodalom megjelentetése is részét képezte: REITER László: Előszó, in REITER (1924), 5.

⁴⁰ VAJDA (1934).

⁴¹ VÖRÖSMARTY (1920), 29–30; *Amicus* [1922], 41–44. Reiterék nagy valószínűséggel a Hyperion kiadó gálán és erotikus munkákat magában foglaló *Dionysos-Bücherei* című sorozatának mintájára indították útjára vállalkozásukat. A berlini cég említett kötetei a hamarosan bemutatásra kerülő Kellner István pesti amatőr könyvkereskedésében is kaphatók voltak: *Katalog* [1920], 12–13.

⁴² *Régiségek – Ritkaságok* (1920–1924).

22. Szép lányok egymás közt

ből bibliofil változatot is nyomtatott 25 példányban, merített papíron, különleges kötésekben.

Szintén a nagyközönség érdeklődésére számot tartó, népszerű munkák közé tartozott a *Száz színész egy sorba...* című kötet Gedő Lipót és Gellért Lajos rajzaival, amely a pesti színészvilágba vezette be az olvasót, valamint Lestyán Sándor és Sztrókay Kálmán egy-egy ifjúsági története, amelyekhez a fiatal Pólya Tibor és Fáy Dezső készített illusztrációkat.⁴³

A kiadóvállalat progresszív irányultsága minden kétséget kizáróan a képzőművészet terén volt a legszembetűnőbb. Az 1920-as években a magyar kiadók közül az Amicus volt a legsikeresebb a régi és legújabb művészeti törekvések, irányok, a legfontosabb hazai és külföldi alkotók széles körű bemutatásában, a legtekintélyesebb és a még pályájuk elején álló, ígéretes művészettörténészek, műkritikusok (Hevesy Iván, Genthon István, Kállai Ernő, Majovszky Pál, Rabinovszky Máriusz, Réti István,

Petrovics Elek stb.) publikációs lehetőséghez juttatásában. Az 1922-ben megindított *Új Művészet* sorozatban és az azonos című, „Utat az újaknak!” szlogennel négy évvel később életre hívott, de csupán két számot megért folyóiratban a moderneket mutatták be Kádár Bélától Csáky Józsefíg.⁴⁴ 1925–1926-ban két korszakalkotó művészettörténeti munka látott napvilágot: Kállai Ernő *Új magyar piktúra* című könyve, amely a magyar kiadást követően németül is megjelent a lipcsei Klinkhardt & Biermann kiadó *Junge Kunst* sorozatában Moholy-Nagy László címlaptervével, valamint Rabinovszky Máriusz *Az új festészet története, 1770–1925*.⁴⁵ 1927-ben, amikor a kiadóvállalat anyagi tartalékok hiányában egy-két kivételtől eltekintve gyakorlatilag felhagyott az igényes amatőrkiadások megjelentetésével, rö-

23. *Új művészet*

vid fellendülés következett be a művészeti könyvek terén. Ekkor indult meg a kilenc kötetből álló *Magyar művészeti könyvtár* című sorozat, amely a hazai és az egyetemes művészet ismertebb alkotóiról közölt egy-egy monográfiát.⁴⁶ A sorozatokkal egyidejűleg önálló kötetekben is forgalomba került jó néhány fontos munka Munkácsy Mihályról, Nagy Balogh Jánosról, Gulácsy Lajosról, Csontváry Tivadarról, Benedek Péterről, Cézanne-ról, Bokros-Birman Dezsőről, Fáy Dezsőről és Korb Erzsébetről.⁴⁷

A cégbirósági bejegyzések szerint Reiter és Engl indulásakor nemcsak könyvek kiadásával és eladásával, hanem műkereskedelemmel is foglalkozni kívánt. Utóbbi

⁴³ *Száz színész* [1923]; LESTYÁN (1921a); SZTRÓKAY (1923). A kiadó könyvjegyzéke szerint még a fiataloknak szóló kötetekből is készült többféle kiadás. Lestyán indiánregénye például 1922-ben kötve 450 koronába, amatőrkiadásban és egészbor kötésben durván 13-szor annyiba, azaz 6 ezer koronába került: *Amicus* [1922], 45.

⁴⁴ *Új Művészet* című könyvsorozat: az első beharangozott kötet (BÁLINT Aladár: *Kernstok Károly*) valószínűleg nem jelent meg: *Új Művészet* (1922). *Új művészet* (szabálytalan időközben megjelenő füzet, szerkeszti és kiadja REITER László): *Új művészet* (1926–1927). Vö. *Új művészet* (1926).

⁴⁵ KÁLLAI (1925a, b), a magyar kiadás tipográfiáját Reiter László készítette; RABINOVSZKY (1927).

⁴⁶ *Magyar művészeti könyvtár* (1927).

⁴⁷ A fentiek mellett érdemes felsorolni néhány további művészeti tárgyú könyvet is: MUNKÁCSY (1921), ELEK (1922), LEHEL (1922a), LEHEL (1922b), LEHEL (1923), BÁLINT (1923), WALDEN (1924), BÁLINT (1929), PETROVICS (1923), MAJOVSZKY [1923], REITER (1927), KÁLLAI (1928), GENTHON (1928), ELEK (1929).

tevékenységükről sajnos nem áll rendelkezésemre jelentősebb mennyiségű adat. Annyit azonban tudni lehet, hogy az 1920-as évek elején a könyvek mellett kortárs képzőművészek műalkotásainak árusítását is tervbe vették. Elsőként Bokros-Birman Dezsőnek a berlini emigrációja során készült kilencdarabos *Jób* című litográfiasorozatát jelentették meg 100 számozott példányban, Elek Artúr bevezetésével.⁴⁸ A Thália Rt. nyomdájában készült grafikai albumot 1922 végén 3 ezer koronáért árulták.⁴⁹ Jóllehet nem szerepelt a hirdetésekben, 1920-ban Reiter megrendelt Derkovits Gyulától 12 erotikus litográfiát. Eredetileg Kernstok Károly fia kapta a megbízást, ő azonban átengedte Derkovitsnak a munkát, hogy segítsen a súlyos anyagi gondokkal küzdő művészen.⁵⁰ A *Pandämonium* címmel napvilágot látott, 12 litográfiát magában foglaló mappa kiadójaként egy fiktív párizsi kiadót tüntettek fel, a valódi megrendelő azonban Reiter volt, aki 300 számozott és szignált példányt készíttetett a műből.⁵¹ Bár a kiadónak további tervei voltak Derkovitscsal, végül csupán Füst Milán *Ádvent* című regényének Derkovits-illusztrációi láttak napvilágot.⁵² Meg kell jegyezni, hogy a bibliofil könyveket is kiadó vállalatok körében nem volt szokatlan, hogy grafikai mappákat, albumokat kereskedelmi forgalomba hoznak; a legtöbb szenvedélyes bibliofil ugyanis ezeket a kiadványokat is gyűjtötte.

A kiadóvállalat a grafikai mappák mellett plaketteket is árusított. Reiter Ady iránti rajongásának jeleként megrendelt Pátzay Páltól 80 darab, bronzból készült érmét a költő portréjával, amelyet 1922-ben 5 ezer koronáért árusított.⁵³ Az Amicus műkereskedői és műpártolói tevékenységének megindításában minden bizonnyal Reiter cégtársa is kezdeményező szerepet játszott. Engl előtt a berlini Cassirer cég művészeti működése állhatott példaként: a német könyvkiadó vállalat ugyanis nemcsak műkereskedői, hanem jelentős kiállítás szervezői tevékenységet is folytatott.⁵⁴

A kortárs képzőművészet kiadói felkarolása és támogatása a külföldi példákön túlmenően Reiternek azért is szívügye volt, mert fiatalok óta lelkesedett a modern képzőművészetért, és maga is részt vett a művészi alkotómunkában. Míg kezdetben csak a saját és a Magyar Bibliophil Társaság kiadványainak tipográfiáját tervezte, addig 1925-től érdeklődése mindinkább a könyvillusztráció és a tervezőgrafika felé fordult. Az 1920-as évek végétől, attól kezdve, hogy kiadóvállalata mind kevesebb kiadvánnyal jelentkezett, cégeknek és magánszemélyeknek készített könyvborítót, könyvillusztrációt, szignetet, plakátot és reklámgrafikát. Munkáit az elsők között a *Magyar Grafika* című szakfolyóirat mutatta be 1926-ban.⁵⁵ Reiter karakteres stílusú, megrajzolt, majd fába vésett metszeteiről a kortárs grafika egyik szakavatott kritikus, Rosner Károly a következőképpen vélekedett: „nagy kultúráról, művészi ismeretről, kifinomult ízlésről tanúskodnak és technikai megoldásukban teljesen eredetiek. Főként negatív fametszetek ezek, finom, vékony vonalmegoldással, erősen hajlanak az angol ízlés felé [...]” Az egyik 1930-as kiállításához készült kétoldalas füzetben

⁴⁸ BOKROS-BIRMAN [1922].

⁴⁹ Amicus [1922], 32.

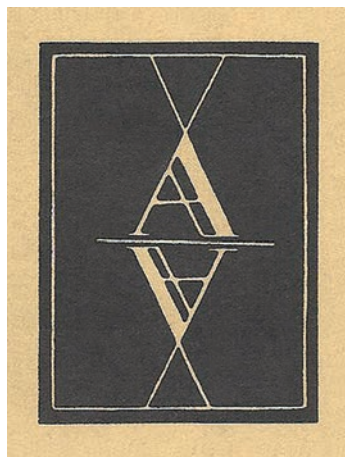
⁵⁰ KOPÓCSY (1998), 164.

⁵¹ DERKOVITS [1920?]; *Modern magyar litográfia* (1998), 189–190. A korabeli erotikus könyveken és grafikai mappákon a cenzúra miatt gyakran fiktív párizsi és bécsi kiadó- és nyomdahelyet tüntettek fel, vö. FARKAS (2010).

⁵² FÜST (1922). Reiter Derkovits litográfiaival szerette volna díszíteni Oscar WILDE két művét (*Salome, A readingi fegyház balladája*) és ARANY János *Toldi* című elbeszélő költeményét. Az utóbbihoz néhány körrajz el is készült: KOPÓCSY (1998), 165; ELEK (1943), 11–12.

⁵³ Az érme másik oldalára egy kompozíció került: Amicus [1922], 33; *Ady almanach* (1923), 37.

⁵⁴ ANGYAL (1926).

24. Az Amicus Kiadó szignetje

⁵⁵ RABINOVSKY (1926), 94–97.

Végh Gyula egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a konstruktív grafika megteremtője Magyarországon: Reiter László, akinek a rajzaiban egészséges törekvéseket és architektonikus egyszerűséget” lehet felfedezni.⁵⁶ Bár Reiter a geometrikus formákból építkező konstruktivista irányhoz köthető grafikáival nem kis hazai és külföldi sikereket ért el – munkái londoni, mainzi, moszkvai és New York-i közgyűjteményekbe is bekerültek –, azok eredetiségükben meg sem közelítik az elementáris tipográfiai irány legjelesebb hazai képviselőjének, Kassák Lajosnak a grafikai munkáit.⁵⁷

A Reiter által illusztrált és tervezett kiadványok közül érdemes megemlíteni Benes Klára *Nevető ember* című mesekönyvét, Rónai Mihály András *Első ének* című verseskötetét, Lamacs Sándor *Szicília* és Kovács Kálmán *A szinpad erkölce* című műveit, amelyek még az Amicus kiadásában jelentek meg.⁵⁸ A grafikus illusztrálta a Káldor Kiadónak Hugh Lofting *Doktor Dolittle és az állatok* című meséjét, valamint a Révai Kiadónak Juhász Andor *Halló itt London* című munkáját. A legnagyobb szabású grafikai megbízás a *Magyarok a kultúráért* című, 1929-es kiadvány illusztrálása volt, amely franciául is megjelent *La Hongrie et la Civilisation* címmel. A több mint 200 fametszetes könyvdísz mellett a grafikus tervezte az előzékpapírt, a kötést és a védőborítót is.⁵⁹

Mint arra már utaltunk, Reiter áldozatkész szerepet játszott a Magyar Bibliophil Társaság munkájában. Az 1920-as évek elején a hazai bibliofilek kiadásában megjelent illetménykötetek szerkesztéséből és tipográfiai kivitelezéséből, illetve kiállítások rendezéséből is aktívan kivette a részét.⁶⁰ Mivel néhány kötetet saját kiadású könyveivel együtt reklámozott, az sem kizárt, hogy azok megjelentetését anyagilag is támogatta.

Jóllehet Reiter az 1920–1930-as évek fordulójától a művészi könyvek iránti, a világgazdasági válsággal is összefüggésbe hozható csökkenő kereslet miatt felhagyni kényszerült önálló kiadói tevékenységével,⁶¹ grafikusként, kritikusként és nem utolsósorban fáradhatatlan szervezőként továbbra is a hazai könyvművészet, bibliofília és modern grafika mind szélesebb körű elismertetésén és népszerűsítésén munkálkodott. 1929-ben előadást tartott a bécsi bibliofilek körében a bibliofil könyvkultúráról, ráirányítva a figyelmet a kiváló hazai kiadók, nyomdák és grafikusművészek jelentőségére.⁶² A Magyar Bibliophil Társaság mellett részt vett az 1928-ban megalakult Magyar Könyv- és Reklámművészek Társaságának és a Bisztrai Farkas Ferenc által életre hívott, rövid életű Magyar Bibliofilek Szövetségének munkájában is.⁶³ Szerepet vállalt a legfontosabb itthoni, illetve külföldi könyv- és grafikai kiállítások megrendezésében (például *Magyar Nemzeti Nyomtatványkiállítás*, 1937) is. Kiadványait és könyvgrafikáit több egyéni és csoportos, hazai és nemzetközi tárlaton is bemutatták.

Az 1930-as évektől azonban ő is, mint a legtöbb művészi könyvkészítésben érdekelt vállalkozó és művész, egyre borúsabban látta a hazai könyvművészet helyzetét. Egy vele készült 1934-es interjúban a következőt mondta: „sajnos legtöbb könyvkiadónk idegenül áll szemben a szép könyv problémájával. Könyveink kiállításánál nem művészi, hanem bankszellelem érvényesül!”⁶⁴

⁵⁶ REITER (1930), [3].

⁵⁷ ROSNER (1932), 198; BAKOS (2005), 79–80.

⁵⁸ BENES (1928); KOVÁCS (1927); LAMACS (1928); RÓNAI [1931]. Az említettek közül további Amicus-kötetek borítóját tervezte a konstruktív tipográfiai elemek felhasználásával: pl. *Amicus* [1922]; REITER (1924); KÁLLAI (1925a); GRANT (1927).

⁵⁹ LOFTING (1933); JUHÁSZ (1933); LUKÁCS (1929a,b).

⁶⁰ VÖ. ELEK (1943), 9–10; SZÜ (1995a), 219–220; FARKAS (2011a).

⁶¹ A cégtulajdonosok 1925-ben kérték a hatóságoktól cégük törlését, erre azonban hivatalosan csak 1930. december 5-én került sor. BFL (a).

⁶² REITER (1928).

⁶³ A két szervezetről bővebben lásd FARKAS (2011b) 179–183; 259–283.

⁶⁴ VAJDA (1934), 156.

Reiter kiadói és könyvművészeti munkásságának mintegy megkoronázásaként 1943-ban megjelent egy kis könyv a Hungária Rt.-nél a művész legsikerültebb grafikáival és Elek Artúr bevezető tanulmányával.⁶⁵ Feltehetően ezzel a kötettel zárult ígéretes grafikus pályafutása: 1945-ben zsidó munkaszolgálatosként életét vesztette Sopronbánfalván.

⁶⁵ ELEK (1943).

Kellner István, a modern bibliofília marchand-amateur

A 20. századi magyarországi bibliofília történetében figyelemre méltó hely illeti meg Kellner Istvánt (1892–?), aki francia kifejezéssel élve jellegzetes *marchand-amateur* volt.⁶⁶ Gyűjtőszenvédélye és művészi érdeklődése elválaszthatatlanul összefonódott könyv- és műkereskedői, valamint kiadói tevékenységével. A modern amatőr-bibliofil kultúra 1910–1920-as évekbeli fellendülésével egy időben megindított, rövid életű könyves vállalkozásaival jelentős mértékben hozzájárult a gyűjtési kedv megélénküléséhez és a szép könyvek nagyobb megbecsüléséhez, kelendőségéhez. Kellner változatos forrástípusok (könyvjegyzék, saját kiadású könyvek, ex librisek, hirdetések, cégbírósi és peres iratok stb.) alapján bemutatásra kerülő munkássága azért ígérkezik felettebb izgalmasnak, mert a két háború közötti hazai bibliofília, könyv- és műkereskedelem történetének mindeddig feltáratlan fejezeteihez szolgáltat új és értékes adatokat. Könyvjegyzékei alapján rekonstruálni lehet, milyen típusú kiadványokból és műalkotásokból tevődött össze amatőr antikváriumának árukészlete, és mi jutott el Magyarországra a gyűjtők körében Európa-szerte nagy becsben álló külföldi munkák közül. Kiadói tevékenysége a korszak könyvművészeti és bibliofil törekvéseinek megvilágításához nyújt segítséget.

⁶⁶ Kellnerrel kapcsolatos kutatásaim egy részét a kolozsvári *Korunkban* publikáltam: FARKAS (2010).

Kellner Albert textil-nagykereskedő és Birnbaum Kamilla kisebbik fiúgyermekének pályakezdéséről egyelőre kevés adat áll rendelkezésünkre. Bár Kellner István kereskedelmi tanulmányokat folytatott, érdeklődése hamar a képzőművészet felé fordult.⁶⁷ Festeni és rajzolni kezdett, majd tagja lett a Nemzeti Szalonnak. Grafikái (ex libris, könyvdísz, karikatúra) és festményei több tárlaton és árverésen felbukkan-

⁶⁷ Az apa izraelita, fia azonban már római katolikus felekezetű volt: BFL (f); BFL (c); BFL (e), B. XLVI. 8115/29–1921.

25. Ex-libris der Buchhandlung Stephan Kellner Buda-Pest

26. Librairie Étienne Kellner

⁶⁸ DÉRY-BÁNYÁSZ–MARGITAY (1912), 122, 180, LXIV. melléklet; MTABTK-MGY.

⁶⁹ A Gyűjtő (1912a), 44; A Gyűjtő (1912b), 449. Ezúton mondok köszönetet Claudia Karolyinak (Die Österreichische Nationalbibliothek, Exlibris Sammlung) és a 2011-ben elhunyt Werner J. Schweiger osztrák művészettörténésznek (a *Lexikon des Modernen Kunsthandels im Deutschsprachigen Raum, 1905–1937* című kézirat szerzője), hogy Kellnerrel kapcsolatos adataikat megosztották velem. A korszak neves hazai és külföldi művészei (pl. Conrad Gyula, Divéky József, Gara Arnold, Bayros, Emil Ranzenhofer, Armand Rassenfosse, Karl Ritter) már az 1910-es évek elejétől több ex librist is terveztek Kellnernek.

⁷⁰ BFL (d). Kellner 1919. január 30-án adta be a bejegyzés iránti kérelmét a Cégbírószághoz. Boltja részére két kiváló művessel készítettet kisgrafikákat: Conrad Gyula: *Librairie Étienne Kellner* (1921); Gara Arnold: *Ex libris der Buchhandlung Stephan Kellner Buda-Pest* (1921).

⁷¹ *Kellner István könyvesboltjának kiállítása* (1919). Kellner antikváriumát nem csupán az említett, feltehetőleg saját kiadásában napvilágot látott kiadványa hátsó borítóján népszerűsítette, hanem a magyar *Libellus* és a bécsi *Die Initiale* című lapok hasábjain is több keretes hirdetést helyeztetett el: *Die Initiale* (1921). Az egyik első magyar hirdetés a következő szöveggel jelent meg: „Elfogyott és régi könyvek, luxus- és amatőrkiadások, bibliofil művek, műbeccsel bíró grafika és exlibrisek raktára. Szép könyvek, irodalmi és művészeti művek a legnagyobb választékban magyar, német, francia és angol nyelven. A cég a legmagasabb áron vásárol könyvtárakat, értékes és szép kiadású könyveket s elvállal könyvtárrendezéseket is. Ritka és teljesen elfogyott magánkiadványok is kaphatók. A legközelebbi jövőben megjelennek a cég saját kiadványai is, csak szigorúan nagy műbeccsel bíró világirodalmi művek, előkelő köntösben.” *Libellus* (a), (kiemelés az eredetiben – F. J. A.).

⁷² 1920 nyarán Király György, Laczkó Géza és Horváth Henrik kidolgozta a laptervet, amely a *Könyvmoly* címet kapta volna. Mivel Kellnernek „vagy nem volt pénze, vagy sokkal frívólabban és reklámszerűbben képzelte” el a periodikumot, megjelentetése meghiúsult. Király György levele Kner Imrénének, 1921. január 25, in SZÁNTÓ (1969), 64. Egyelőre nem tisztázott, hogy a kereskedő azonos volt-e azzal a Kellner Istvánal, aki a Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületének alelnöke volt: uo., 390.

⁷³ KELLNER István: Bevezető, in *Kellner István könyvesboltjának kiállítása* (1919), 3–4.

⁷⁴ A *Gyűjtő* (1912b), 448. A műbaráttal való együttműködése később sem szakadt meg. Kellner lett a kiadója az Ernst Múzeum leíró lajstroma első, magyar és német nyelvű kötetének, de Ernst könyv- és műgyűjteménye gyarapításában is feltehetőleg segédkezett. ERNST [1920a,b]

tak az 1910-es években.⁶⁸ A szép nyomtatványok, sokszorosított grafikák iránti szenvedélyes vonzalma a gyűjtés terén is megnyilatkozott. A fiatal ember számára elsősorban az egymással csereviszonyban álló gyűjtőket és művészeket tömörítő ex libris társaságok jelentettek fórumot. Az 1910-es évek elejétől a Szent György Czéh ex libris szakosztályának, valamint az osztrák és német ex libris szervezeteknek (Österreichische Exlibris-Gesellschaft, Deutscher Verein für Exlibriskunst und Gebrauchsgraphik zu Berlin) is tagja volt.⁶⁹

Kellner feltehetően nem bizonyult sikeresnek a képzőművész pályán, így érdeklődése a könyvek és grafikák gyűjtésével egyidejűleg azok adásvétele és megjelentetése felé fordult. Kereskedőtevékenysége megindításának háttérében egyértelműen gyűjtőszendélye állt. IV. Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) utca 10. szám alatti budapesti könyvesboltja, amelynek alapját minden bizonnyal saját gyűjteménye képezte, páratlanul értékes és kuriózumszámba menő 18–20. századi bibliofil kiadványok, grafikák és festmények kereskedelmére szakosodott.⁷⁰ Az 1919 elején megnyitott üzletben megtalálhatók voltak a gyűjtők körében keresett nyomtatványok és művészeti alkotások a legszebb illusztrált könyvektől a luxuskiadványokon és elfogyott, ritka műveken át az eredeti művészi grafikáig és ex librisekig.⁷¹ A kereskedő kezdeti lelkesedését mutatja, hogy még azt is fontolóra vette, hogy a müncheni Der Zwiebelbisch mintájára kiad egy könyvművészeti folyóiratot.⁷²

Kellnernek, akárcsak Reiternek és a legtöbb elkötelezett bibliofil kiadónak, antikváriusnak elsősorban művészeti érdeklődése és gyűjtőszendélye szabott irányt üzleti tevékenységének: „Magam is amatőr-könyvgyűjtő voltam még rövid idővel ezelőtt és a könyvek iránti szeretet vitt rá, hogy szép könyvek terjesztésével foglalkozzam, hogy könyvesboltomat megnyissam” – fogalmazott 1919 őszén a könyvkészletét bemutató kiállításhoz készült katalógus bevezetőjében.⁷³ Európai viszonylatban is figyelemre méltó bibliofil és grafikai gyűjteménye szélesebb közönség előtti bemutatására azt követően nyílt lehetősége, hogy felkérést kapott Ernst Lajostól, a neves műpártoló és műgyűjtő múzeumalapítótól, aki szintén szenvedélyes könyvbarát, sőt Reiterhez és Kellnerhez hasonlóan a Szent György Czéhnek is tagja volt.⁷⁴ A kiállítás, amely a művészi kivitellű könyvek hazai népszerűsítését tűzte ki legfőbb feladatául, azért jelentett nagy kihívást Kellnernek, mert tevékenységét a kommün miatt néhány hónapig szüneteltetni kényszerült.

„Az Ernst-múzeum megtisztelő felhívásának, hogy a magyar közönségnek könyvesboltom amatőr és luxuskiadványait mutassam be, annál nagyobb örömmel tettem eleget, mivel a magyar bibliofil közönségnek ritkán van alkalma, hogy könyvkiállításokat láthasson.

Míg Németországban, Franciaországban és Angliában egymást érik a szakszerűen megrendezett könyvkiállítások, amelyek kulturális és művészi jelentősége letagadhatatlan, addig nálunk csak néhány

lelkes amatőr láthat együtt válogatottan szép könyveket. Ezen a kiállításon a nagyközönség is meggyőződhetik arról, hogy a könyvkiadás ma már jelentős nivót ért el. Fel kell kelteni az érdeklődést a szép köntösű értékes könyvek iránt, és ha ez csak némiképp sikerült, úgy ez a kiállítás elérte célját.”⁷⁵

⁷⁵ Kellner István könyvesboltjának kiállítása (1919), 3.

Bár a tárlaton gyűjteményének csak a legszebb darabjait mutatta be, a katalógusban 172 tételnyi német, francia és elenyésző számú angol, illetve magyar nyelvű, egy-két kivételtől eltekintve 20. századi illusztrált könyv, grafikai és ex libris mappa került felsorolásra a legfontosabb adatok (kiadó, kötés, illusztrátor, példányszám, technika stb.) eredeti és magyar nyelven történő feltüntetésével, valamint a kötetek árának márkában, illetve koronában történő megadásával.⁷⁶ A legdrágább tétel Goethe *Balladen* című művének 1919-es magánkiadása volt Sepp Frank rézkarcaival. Az I-es számú példány „pergamentre nyomtatva, külön könyvben a szöveg és mappákkal a 32 rézkarc, 32 próbanyomattal, mindegyik rajz szignálva” 8 ezer márkába, azaz 32 ezer koronába került.⁷⁷

Az igényesebb antikváriumok bevett üzleti gyakorlatát követve Kellner 1920–1921-ben egymás után három katalógust is megjelentetett boltja kuriózumszámba menő könyv- és grafikai készletéről.⁷⁸ Az első két kiadványban⁷⁹ túlnyomórészt különleges, 18–20. századi német és francia illusztrált munkák, luxuskiadások, önálló grafikai lapok, illetve mappák hosszú sorával találkozunk. (Egy-két angol, olasz, spanyol és magyar mű is található közöttük.) A kiadványok könyvészeti leírásai eredeti nyelven szerepelnek, az árakat azonban ezúttal egységesen, márkában tüntették fel.

A legnagyobb műgonddal kiállított könyvek jelentős része a világirodalom klasszikusainak, valamint a kortárs írók, költők alkotásainak német és francia kiadásaiból adott válogatást (például Apuleius, Aretino, Boccaccio, Byron, Casanova, Defoe, Dickens, C. J. Dorat, Dosztojevszkij, az *Ezeregyéjszaka meséi*, Goethe, Omár Khájjám, Kleist, Laclous, La Fontaine, Lessing, Prévost, Shakespeare, Schiller, Strindberg, Verlaine, Voltaire, Wilde, Zweig). Több monográfia, album foglalkozott az egyetemes képzőművészettel, de szép számmal szerepeltek neves művészek illusztrációival díszített munkák és különböző technikákkal készült grafikai mappák is (Bayros, Beardsley, U. Brunelleschi, Cézanne, Chodowiecki, Constable, Daumier, Dulac, Gavarni, Geiger, Gessner, Grandville, Klemm, Kokoschka, Kubin, Klimt, Rassenfosse, F. Reynolds, O. Wagner stb.).

A német nyelvű anyag bőséges válogatást kínált a legigényesebb németországi és bécsi kiadvállalatok, valamint nyomdák (például Hyperion, Delphin, G. Müller, G. W. Dietrich, Hans v. Weber, Insel, Drugulin, B. Cassirer, S. Fischer Verlag, Dreiangel-Druck, Avalin-Druck, Pan-Presse, Prospero-Druck, Daphnis-Druck, Amalthea Verlag, Hesperos Verlag) legszebb 20. századi termékeiből. Kellner ugyanakkor igen gazdag készletet tartott különleges, ritka francia könyvekből is, amelyek többsége díszes amatorkiadásban, neves illusztrátorok, képzőművészek grafikáival látott napvilágot (például Boucher, Deveria, Doré, Eisen, Grandville, Gravelot, Rops). Ezek a legtekintélyesebb, többnyire párizsi kiadói és nyomdai műhelyekből, bibliofil társaságtól (például Quantin, H. Floury, Didot, Calman Lévy, Fournier, Librairie

⁷⁶ Kellner István amatőr könyvkereskedésének hirdetése: *Libellus* (b). A sorozatos kötetekkel együtt csaknem 200 könyv és 4 reprodukció (illusztráció, könyvkötés) szerepelt a katalógusban. Kellner a következőképpen adta meg a márka árfolyamát: 1 márka=4 korona. *Kellner István könyvesboltjának kiállítása* (1919), 5.

⁷⁷ Uo., 38.

⁷⁸ *Katalog* [1920], *Katalog* [1921], KELLNER (1921).

⁷⁹ A könyvkatalógusok tételeiben jó néhány átfedés van.

des bibliophiles, Société des bibliophiles françois, Société des dilettantes, Plon) kerültek ki. A 19–20. századi kiadványok mellett Kellner igen változatos 18. századi francia illusztrált könyvanyagot vonultatott fel a korszak kedvelt olvasmányaiából, a világirodalom klasszikusaitól a maguk korában nagy népszerűségnek örvendő francia szerzők munkáiig. A legértékesebb kötetek közül érdemes néhányat felsorolni: Boileau, *Oeuvres*, 1747; d'Épinay, *Conversations d'Émilie*, 1781; Grécourt, *Oeuvres complètes*, 1796; Hénault, *Nouvel Abrégé chronologique de l'Histoire de France*, 1752; Ovide, *Les métamorphoses*, 1808 (Boucher, Eisen, Gravelot, Monnet, Moreau és az ifjabb Moreau illusztrációival); Querlon, *Le triomphe de Grâces*, 1775 (Boucher és Moreau illusztrációival); Térance, *Comoediae sex*, 1753 (Gravelot illusztrációival). A változatos könyvkészletben Cervantes *El ingenioso hidalgo Don Quixote de la Mancha* (1780) spanyol nyelvű és Milton *Le Paradis perdu* (1792) című angol-francia kétnyelvű munkája volt a legdrágább. Az előbbi 50 ezer, míg az utóbbi 40 ezer márkába került 1920-ban.⁸⁰

⁸⁰ *Katalog* [1920], 42, 45.

A fent említett könyvek mellett a könyv- és műgyűjtők érdeklődésére számot tartó, a bibliofília, könyv-, grafika- és kultúrtörténet tárgykörébe tartozó munkák is szép számmal szerepeltek: például Richard du Bury, *Philobiblon*, 1912, Insel Verlag; *100 Silhouetten*, 1913 (egy 18. századi névtelen bécsi mester száz sziluettje egész bőr kötésben); Walter von zur Westen, *Berlins graphische Gelegenheitskunst. I–II*, 1912 (művészi, merkantil és reklámgrafikai alkotások, metszetek, névkártyák, plakátok, ex librisek stb. gyűjteménye). A kereskedő tájékozottságát mutatja, hogy üzletében fellelhető volt Octave Uzanne, a hírhedt 19. század végi francia bibliofil, író és kiadó csaknem összes munkája, köztük a bibliofíliával foglalkozó *Caprices d'un bibliophile* (1878, Rouveyre) és a *La nouvelle bibliopolis. Voyage d'un novateur aux pays des Néo-icône-bibliomanes* (1897, Floury, Félicien Rops frontispice-ével) is.⁸¹

⁸¹ *Katalog* [1921], 86; *Katalog* [1920], 74.

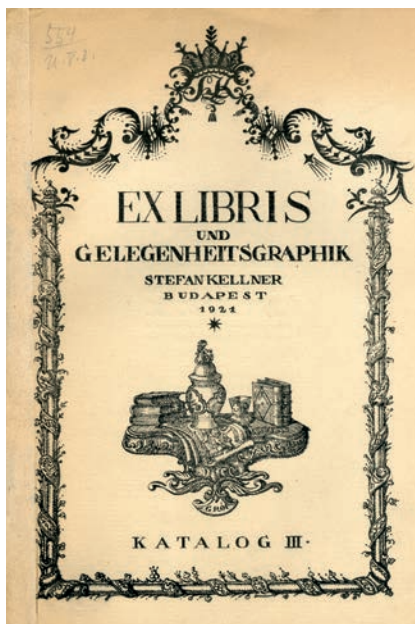
A könyvkatalógusokban elenyésző számban bár, de felbukkant néhány szép hazai kiadású, illetve magyar vonatkozású könyv is. Ilyen volt Malonyay Dezső négykötetes műve, *A magyar nép művészete* (1907, Franklin), valamint a külföldön ismertté vált grafikusművész, Willy Pogány (Pogány Vilmos) illusztrációival díszített *Parsifal* és *Rubaiyat*. Rippl-Rónai Józsefnek a Nyugat kiadásában megjelent *Emlékezéseit*, amely „pergament hát- és nyersselyemkötésben a művész sajátkezű aláírásával” készült, a könyvkereskedő az egyik legszebb hazai amatőr kiadású könyvként tüntette fel katalógusában. Lázár Bélának két, német és francia nyelvre lefordított könyve is szerepelt a listán. Szinyei Merse Pálról írt ismertetése 39 műmelléklettel a képzőművészeti kiadványokra szakosodott lipcsei Klinkhardt & Biermann kiadó gondozásában jelent meg (*Paul Merse von Szinyei, ein Vorläufer der Pleinairmalerei*, 1911), míg Courbet-ről szóló tanulmánya a párizsi H. Floury kiadónál (*Courbet et son influence à l'étranger*, 1911). De meg lehetett nála vásárolni Heine *Doktor Faustus*ának 400 számozott példányban megjelent német luxuskiadását is Divéky József színezett illusztrációival és könyvdiszeivel, valamint az Amicus kiadó első bibliofil kiadványának német nyelvű kiadását (Petőfi *Der Fährman*, 1920) Márffy Ödön körrajzaival.⁸² Feltételezhető, hogy üzletében a katalógusokban feltüntetettek túl egyéb igényes kiadású hazai munkák is megtalálhatók voltak.

⁸² Kellner István könyvesboltjának kiállítása (1919), 22, 25, 26, 31; *Katalog* [1920], 33; *Katalog* [1921], 71, 99.

Kellner az eddig felsorolt kiadványok mellett a könyvgyűjtők körében népszerű, de tiltott voltuknál fogva igen borsos árú, erotikus munkák kereskedelmével és kiadásával is megpróbálkozott. Ezek háttérben nem kizárólag üzleti érdekek, hanem érdeklődésének és gyűjtőszenvédélyének személyes motivációi is meghúzódtak. Ifjúkora óta megszállottan gyűjtötte ugyanis az erotikus vonatkozású, művészi értékkel rendelkező könyveket, grafikákat, beleértve az ex libriseket. Erről árulkodnak a saját gyűjteménye részére készített könyvjegyek is.⁸³ Nem meglepő tehát, hogy Kellner könyv- és műkereskedői, valamint kiadói tevékenységében az erotikus munkák is hangsúlyos szerephez jutottak. Eladásra kínált változatos és könyvművészetileg figyelemreméltó, úgynevezett *erotica et curiosa* anyagában üzletének könyvkatalógusai szerint a különböző korok élőlődő, pajzán műveitől a „legveszedelmesebbnek” tartott és üldözött, illusztrált pornográf munkáig szinte minden fellelhető volt.⁸⁴

Kellner antikváriumának könyveiről általánosságban elmondható – bár a katalógusokban szereplő kötetek készletének csak egy részét tették ki –, hogy a legtöbb könyv meglehetősen kis példányszámban (200–1000), művészileg értékes, kiemelkedően szép, olykor pazar kiállításban jelent meg, és az egyes korok legismertebb könyv- és képzőművészeinek illusztrációival volt díszítve. Jó néhány kötet egyszeri számozott példányban, kereskedelmi forgalmon kívüli magánkiadásban készült; gyakran díszes (például kézzel festett selyem-, egézbőr, félpergamén, maroquin-) kötésben és különleges (japán, van Gelder stb.) papíron jelent meg. Ebből kifolyólag a nyomtatványok igen kelendők voltak a bibliofilek körében. A könyvek speciális témája, származása, nehezen hozzáférhető, ritkaságzámba menő, nemegyszer tiltott mivolta csak fokozta értéküket. Ami a tárgykorokot illeti, a szépirodalmi és képzőművészeti munkák voltak túlsúlyban, de szembeötlő volt az erotikus vonatkozású kiadványok nagy száma is.

Mint azt a könyvkatalógusok is tanúsítják, Kellner több tucat német, francia, holland, belga, osztrák és angol képzőművész önálló grafikai alkotását, akvarelljét, rajzát, kis szériában megjelent, különböző sokszorosító technikákkal készült, szignált nyomatát (litográfia, réz- és fametszet) kínálta eladásra.⁸⁵ Rembrandt rézmetszete és Daumier akvarellje (ezért kérte a legmagasabb összeget, 12 ezer márkát) mellett többek között a korszak ismert szecessziós, impresszionista és expresszionista művészeinek ceruzarajzait és grafikáit (Bayros, Beardsley, W. Geiger, O. Larsen, Matisse, Pascin, E. Ranzenhofer, Segonzac, Slevgt, Walser stb. műveit) is meg lehetett vásárolni. A grafikai anyagban

27. Exlibris und Gelegenheitsgraphik

28. Aus der Kunsthandlung Stephan Kellner

⁸³ Pl. *Eroticis Stefan Kellner; Livres Galants Étienne Kellner* (Armand Rassenfosse, 1913); *Collections Galantes Etienne Kellner* (Gara Arnold, 1915); *Sammlung Kellner*. Ezúton mondok köszönetet Tony Feketének, hogy megmutatott néhány, a gyűjteményében található Kellner-ex librist: TFGY.

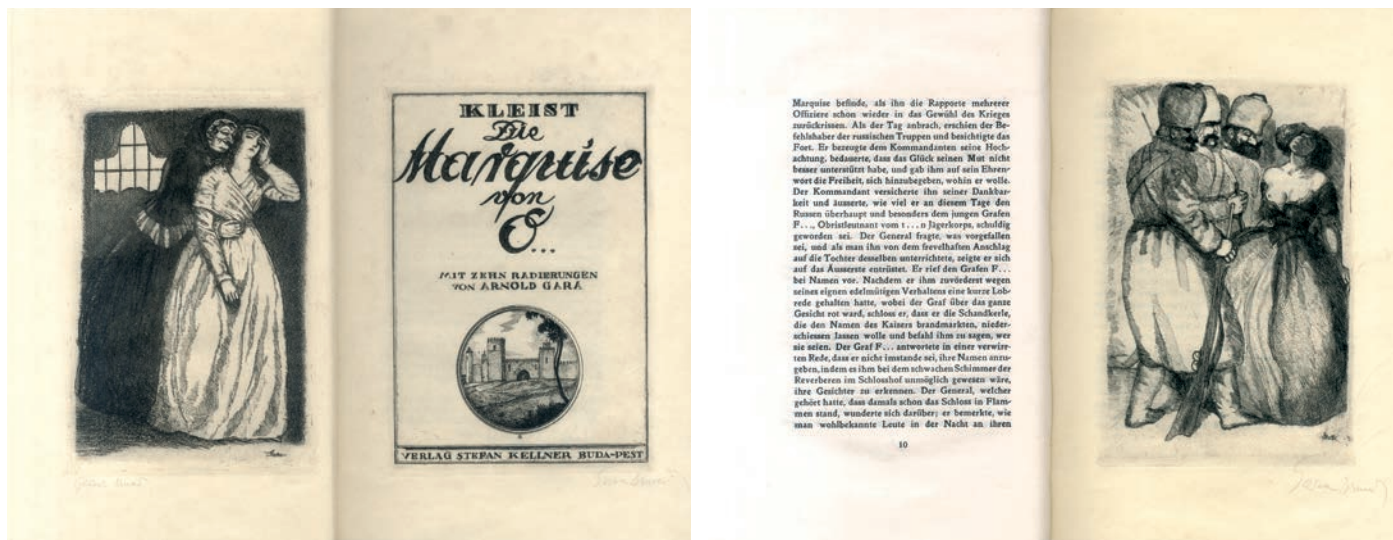
⁸⁴ Vö. FARKAS (2010).

⁸⁵ *Katalog* [1920], 77–99 (17 reprodukcióval); *Katalog* [1921], 88–97.

Klimt és Schiele aktrajzai is szerepeltek. Klimttől 61, pecséttel ellátott, többségében ceruzarajzot kínált eladásra. A grafikák között néhány magyar alkotás is előfordult Belányi Viktortól, Divéky Józseftől, Gara Arnoldtól, báró Hatvany Ferenctől, Jaschik Álmostól, Pihoda Istvántól és Vadász Miklóstól.

Kellner István ugyanakkor nem csupán könyveket, grafikai albumokat, eredeti rajzokat és akvarelleket árusított, hanem a kisgrafika műfajába tartozó ex libriseket is. Egyedülálló, 20. század eleji modern alkalmi grafikai gyűjteménye egy részéről 1921-ben saját kiadású, német nyelvű katalógust jelentetett meg 1000 számozott példányban. A kötetekből 150 darab, egészborbe kötött luxuskiadás is készült, amelyekhez 10 eredeti grafikát is mellékelte.⁸⁶ A kiadvány több száz német, osztrák és svájci művész csaknem 7900 könyvjegyének leírását és néhányuk reprodukcióját tartalmazta. Az ábécésorrendben közölt alkotók ex libriseinél többnyire feltüntették a tulajdonos nevét, a felirat szövegét, a keletkezési évet és a technikát is. A katalógussal kettős célja volt a *marchand-amateur*ek: üzleti és szakmai. Egyrészt tételesen bemutatta eladásra szánt értékes gyűjteményét, amelyet egyben akart értékesíteni; másodsorban meg akarta osztani a világgal hosszú évek fáradságot nem

⁸⁶ [KELLNER István]: Vorwort, in KELLNER (1921), III–IV. A kötet összeállításában az ismert gyűjtő, Reich Milton Oszkár volt Kellner segítségére, akinek *Über die Entwicklung des Exlibris* című rövid írása az előszó után következett.

29–30. Die Marquise von O...

kímélő gyűjtőmunkájának tapasztalatait. A praktikus kézikönyvként is használható kiadvány segítséget kívánt nyújtani a gyűjtőknek az 1900 és 1920 között készült ex librisek meghatározásához. Bár a katalógusban felsorolt gyűjtemény eladásáról egyelőre nincsenek információink, a kézikönyv abban a tekintetben maximálisan elérte célját, hogy megkerülhetetlen forrása lett a 20. századi ex libris művészet történetének.

Kellner István amatőr könyvek iránti szeretete gyűjtő- és kereskedőtevékenysége mellett a könyvkiadás terén is megnyilatkozott.⁸⁷ Műkedvelő kiadóként megjelentetett amatőr-bibliofil kötetei közül legalább fél tucat a legkifinomultabb

⁸⁷ 1920 elején már amatőr könyvkiadóként és könyvkereskedőként tette közzé hirdeteit: *Libellus* (d).

könyvgyűjtők részére készült. A kiadványok igényes nyomdai kivitelben (például Pápai Ernő műintézete, Thália Nyomda), gyönyörű kötésben (Biró Márta könyvkötőművész műhelyében) és neves magyar grafikusművészek (például Gara Arnold, Gróf József, Jaschik Álmos, Zádor István, Byssz Róbert) illusztrációival, könyvdíszével láttak napvilágot. A kiadó több könyvét az Amicus kiadóvállalathoz hasonlóan Magyar Bibliophil Társaság reprezentatív könyvkiállításain is szerepeltették.

Elsőként két, számozott és szignált könyvmatos aktmappát jelentetett meg, amelyeket a német nyelvű címből és kolofonból ítélve nem csupán a magyar közönségnek szánt. Az osztrák Arthur Paunzen 15 rajzát tartalmazó album 1919-ben, míg Santho Imre 10 litográfiája 1920-ban látott napvilágot.⁸⁸ 1921-ben adta ki Heinrich von Kleist német nyelvű, *Die Marquise von O...* című prózai művét Gara Arnold finom rézkarcával, 500 számozott példányban. A művész az illusztrációk sokszorosítását az országban elsőként megnyílt Dorottya utcai Rézkarcnyomó Műhelyben készítette.⁸⁹ Az első 25 kötet egész bőr kötetést kapott; a tokkal ellátott könyvhöz mellékeltek 10 eredeti grafikát, amelyeket Gara egyenként ellátott kézjeggyel. Kellner másik kötetét, Vörösmarty *Csongor és Tündéjét* a hazai bibliofília egyik remekműveként tartják számon. A könyvből csupán 250 számozott amatőrpéldány készült Jaschik Álmos 10 eredeti színes körrajzával. Az igényes nyomdai munkákat Pápai Ernő műintézete végezte, az egészpergamen, egész bőr és imitált pergamenkötést Biró Márta könyvkötőművész tervezte és készítette. Bibliofil szempontból Berzsényi Dániel *Válogatott verseinek* megjelentetése is figyelmet érdemel. A kötet szecessziós könyvdíszait, akár csak Kellner két korábbi katalógusának címlapját, Gróf József készítette. A könyvből 300 számozott példány készült, amelyből az első 25 egész bőr kötetést kapott. A gondos nyomdai minőségről szintén Pápai Ernő üzeme gondoskodott. Kellnernek még két kötetét érdemes megemlíteni: E. T. A. Hoffmann *Az elhagyott ház* című művét Zádor István 10 körrajzával, amely 500 számozott példányban készült, és Lestyán Sándor *Mary-Mariska* című könyvét, amely fűzött, eredeti borítóban jelent meg Falus Elek vignettájával.⁹⁰ A beharangozott mesekönyv – Kállay Miklós *A csodafa* című könyve, illetve annak német fordítása Jaschik Álmos 12 színes illusztrációjával – feltehetőleg végül nem jelent meg.⁹¹

Kellner itt bemutatott ambiciózus és magas színvonalú antikváriusi, illetve kiadói vállalkozásai ígéretes indulásuk ellenére hamar kudarcba fulladtak. Ennek egyik oka az volt, hogy a szép könyvek iránt érdeklődő, azt gyűjtő és arra áldozni is képes vásárlók száma a bibliofil könyvkultúra rövid ideig tartó húszas évek eleji

31. Csongor és Tünde

⁸⁸ PAUNZEN (1919); SANTHO (1920). Az utóbbi kötet miatt indított perhez lásd FARKAS (2010), 91–93.

⁸⁹ MÓRICZ Miklósné rézkarcnyomó műhelyéhez lásd ZSÁKOVICS (2001), 60–62. Feltehetőleg Gara többi, Kellner részére tervezett kisgrafikája is a műhelyben készült.

⁹⁰ KLEIST [1921]; VÖRÖSMARTY [1921]; BERZSÉNYI (1921); HOFFMANN (1921); LESTYÁN (1921b).

⁹¹ A meghirdetett kiadvány a tervek szerint 250 számozott példányban, kizárólag előfizetők részére látott volna napvilágot, pergamen-, egész bőr és kartonkötésben, 1–50-ig a szerző és a művész aláírásával. Az illusztrációkat a Magyar Aquarellisták és Pasztellfestők Egyesülete kiállításán is meg lehetett tekinteni. Vö. német és magyar nyelvű hirdetések: *Libellus* (c), *Libellus* (d).

fellendülése ellenére továbbra is alacsony maradt. A Kellner által árult és kiadott erotikus munkák miatt megindult nyomozások és perek feltehetően szintén nagyban hozzájárulhattak ahhoz, hogy 1925-től Bécsbe tette át székhelyét, és néhány évig ott folytatta könyv- és műkereskedői vállalkozását.⁹² Pályájának és életének további alakulása egyelőre nem ismert.

⁹² Vö. FARKAS (2010).

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és kéziratári források

- BFL (a) – Budapest Főváros Levéltára (BFL). VII. 2. e. Cégbírószági iratok (Cg). 14444. Amicus könyvkiadó vállalat Reiter és Engl cég.
- BFL (b) – BFL VII. 2. e. Cg. 1905/734. Reiter Adolfné cége.
- BFL (c) – BFL VII. 2. e. Cg. 8725/4. Kellner Adolf cége.
- BFL (d) – BFL VII. 2. e. Cg. 9001. Kellner István amateur könyvkereskedése.
- BFL (e) – BFL VII. 18. d. 05/174 – 1925. (A *Becker Bábó* című album peranyaga.)
- BFL (f) – BFL XV. 20. A 562, 1927. év 7. sz., Kellner Adolf halotti anyakönyvi bejegyzése.
- MTAKK (a) – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (Tevan Andor iratai) Ms. 10.407/87. Reiter László levele Tevan Andornak, 1918. október 1.
- MTAKK (b) – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (Tevan Andor iratai) Ms. 10.437/1. Szentkúty Pál: Néhány szó egy új magyar könyvremekről. A Tevan cég könyvhirdetése a *Nyársforgató Jakab meséi* című könyvhöz.
- MTAKK (c) – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (Tevan Andor iratai) Ms. 10.417/75. A Tevan kiadó szórólapja.
- MTABTK-MGY – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Művészettörténeti Gyűjtemény, Magyar Művészek Lexikona Gyűjtemény
- TFGY – Tony Fekete Gyűjtemény

Nyomtatott források

- ADY (1920a) – *Ady Endre első verseskötete*. Előszó ÁBRÁNYI Emil. Bp., Amicus, 1920.
- ADY (1920b) – ADY Endre: *Az új Hellász*. (Tanulmányok, cikkek, naplójegyzetek). KOZMA Lajos könyvdíszével. Bp., Amicus, 1920.
- ADY (1921) – ADY Endre: *Margita élni akar. „Verses história, melyet szeretettel ajánlok figyelmébe azoknak, akik szeretnek.”* S. a. r., előszó FÖLDESSY Gyula. KOZMA Lajos könyvdíszével és illusztrációival. Bp., Amicus, 1921.
- ADY (1922) – ADY Endre: *Szerelem*. [Bp.], Amicus, 1922.
- ADY (1923a) – ADY Endre: *Levelek Párisból*. Szerk. FÖLDESSY Gyula. Bp., Amicus, 1923.
- ADY (1923b) – ADY Endre: *Márkó király. Ballada*. Hasonmás kiadás. Előszó ADY Lajos. Bp., Amicus, 1923.
- ADY (1923c) – ADY Endre: *Még egyszer. Versek*. Előszó FÖLDESSY Gyula. Bp., Amicus, 1923.
- ADY (1923d) – ADY Endre: *Rövid dalok egyről és másról. Ady Endre százhetvennégy ismeretlen verse*. Összegyűjt., s. a. r. FÖLDESSY Gyula. Bp., Amicus, 1923. Fametszetes címlap KOZMA Lajos.
- ADY (1923e) – ADY Lajos: *Ady Endre*. (Életrajz). Bp., Amicus, 1923.
- ADY (1924a) – ADY Endre: *Levél az apámhoz*. Bp., Amicus, 1924.
- ADY (1924b) – ADY Endre: *Morituri*. Kiad., bev. REITER László. Bp., Amicus, 1924.
- ADY (1925a) – *Ady Endre párisi noteszkönyve*. Ady Lőrincné megbízásából. S. a. r., előszó, jegyz. ADY Lajos. Borítórész REITER László. Bp., Amicus, 1924.
- ADY (1925b) – ADY Endre: *Levél az öccséhez*. Bp., Amicus, 1925.
- Ady almanach* (1924) – *Ady almanach*. Szerk. REITER László. RIPPL-RÓNAI József rajzaival, FÁY Dezső és SZÖNYI István egy-egy eredeti fametszetével. Bp., Amicus, 1924.

- Almanach (1918) – *Almanach az 1919 esztendőre*. KOZMA Lajos fametszeteivel. Gyoma, Kner Izidor kiadása, 1918.
- Amicus [1922] – *Amicus 1920, 1921, 1922*. REITER László borítórájával, KOZMA Lajos, FÁY Dezső, DERKOVITS Gyula és SZÖNYM István illusztrációival. Bp., Amicus, [1922].
- BÁLINT (1923) – BÁLINT Jenő: *Benedek Péter földműves-festőművész*. Bp., Amicus, 1923.
- BÁLINT (1929) – BÁLINT Jenő: *Művészfejek*. Bev. CSÓK István. Bp., Amicus, 1929.
- BENES (1928) – BENES Klára: *A nevető ember*. Mesekönyv. REITER László rajzaival. Bp., Amicus, 1928.
- BERZSENYI (1921) – *Berzsenyi Dániel válogatott versei*. Bevezette FÜST Milán. GRÓF József könyvdíszzeivel. Bp., Kellner István, 1921.
- BOKROS-BIRMAN [1922] – BOKROS-BIRMAN Dezső: *Jób. Kilenc rajz*. Bev. ELEK Artúr. H. n., Amicus, [1922].
- DERKOVITS [1920?] – Jules DERKOVITS: *Pandämonium. Lithographies originales*. [Paris?], Á Cythère, [1920?].
- DÉZSI (1927) – *Pesti György haláltáncéneke Holbein képeivel*. Bev., közli DÉZSI Lajos. [Bp.], Magyar Bibliophil Társaság, 1927.
- ELEK (1922) – *Nagy Balogh János élete és művészete, 1874–1919. Egy ismeretlenül élt festő emlékkönyve*. Szerk. ELEK Artúr. Bp., Amicus, 1922.
- ELEK (1929) – ELEK Artúr: *Fáy Dezső, a festő és illusztrátor*. Bp., Amicus, 1929.
- ERNST [1920a] – *Külföldi mesterek magyar vonatkozású művei*. Az Ernst-Múzeum leíró lajstroma, 1. Bev. ERNST Lajos. [Bp.], Kellner, [1920].
- ERNST [1920b] – *Auf Ungarn sich beziehende Werke ausländischer Meister. Führer durch das Ernst-Museum*, 1. [Bp.], Kellner, [1920].
- FÜST (1922) – FÜST Milán: *Ádvent. Regény*. DERKOVITS Gyula rajzaival. Bp., Amicus, 1922.
- GENTHON (1928) – GENTHON István: *Korb Erzsébet*. Bp., Amicus, 1928.
- GRANT (1927) – Valér GRANT [Grünwald Valéria]: *Agy és szív*. Bp., Amicus, 1927.
- HOFFMANN (1921) – E. T. A. HOFFMANN: *Az elhagyott ház*. Ford. KOVÁCS Dénes. ZÁDOR István kőrajzaival. H.n., Kellner István, 1921.
- Die Initiale* (1921) – *Die Initiale. Zeitschrift für Bücherfreunde*, 1 (1921), április (hátsó borító).
- Irodalmi tájékoztató* (1925) – Az Amicus könyvhirdetése, in *Irodalmi tájékoztató. Válogatott könyvek jegyzéke 1925*. [Bp.], Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1925, 85.
- JUHÁSZ (1933) – JUHÁSZ Andor: *Halló itt London*. REITER László borítójával és grafikáival. Bp., Révai, 1933.
- KÁLLAI (1925a) – KÁLLAI Ernő: *Új magyar pikúra*. Bp., Amicus, 1925.
- KÁLLAI (1925b) – Ernst KÁLLAI: *Neue Malerei in Ungarn*. Leipzig, Klinkhardt & Biermann Verlag, 1925.
- KÁLLAI (1928) – *Bokros-Birman Dezső szobrász*. Előszó KÁLLAI Ernő. Bp., Amicus, 1928.
- Katalog* [1920] – *Stefan Kellner Buchhandlung Budapest. Luxusdrucke. Livres illustrés des 18–20e siècle. Graphik. Katalog 1*. GRÓF József címlapjával. Bp., Stefan Kellner, [1920].
- Katalog* [1921]. – *Moderne Deutsche Vorzugsdrucke. Französische und Englische Werke des XVIII–XX. Jahrhundert. Original Graphik. Katalog 2*. Bp., Stefan Kellner [1921].
- KELETI (1920) – KELETI Arthur: *Az boldogtalan Raymondo és az szerentsés Bertrandus Lovagoknak Hiteles Szerelmes Története 7 képben avagy: a csalfa Bertrandus Lovag Házassága s Miképpen Ejtették Törbe s küldték el a Nemes Rajmondo Lovag a Szent Sírhoz és hogyan jöve vissza s Mula Ki. Grotisque Játék*. A szöveget jambusokba tette KELEMEN Viktor, az illusztrációkat és könyvdíszeket készítette VÉRTES Marcell és GRÓF József, címlap GARA Arnold. Bp., Pallas nyomda, 1920.
- KELETI (1927) – KELETI Arthur: *Az igaz Irodalom Megtsúfoltatása s az silány és hivságos Komédiáknak Megbetsültetése vagyis: a' szépreményű Goethe úr befogatása az Könnyű Múzsza Kocsijába. Tragikus Báb-színházi Komédia Egy Felvonásban*. FÁY Dezső rajzaival. Bp., Amicus, 1927.
- KELETI (1928) – KELETI Arthur: *Angyalí üdvözlét*. 2., bőv. kiad. MOLNÁR C. Pál fametszeteivel. Bp., Amicus, 1928.
- KELETI (1923a) – KELETI Arthur: *Pax vobiscum avagy: egy költő pástorlevele a nyájas olvasókhöz, amelyben Padovában eltöltött boldog napjait idézvé, látni tanítja, inti, megfeddi őket s végül is megbékél velük*. FÁY Dezső 51 kőrajzával. H. n., Amicus, 1923.
- KELETI (1923b) – Arthur KELETI: *Pax vobiscum. Das ist: eines Dichters Hirtenbrief an die wohlgeneigten Leser, worinnen er, seiner glücklichen Tage in Padua gedenkend, obgenannte Leser sehen lehrt, sie vermahnt und schliesslich Frieden macht mit ihnen*. Mit 51 angenehmen Bildern des Malermeisters Desider von Fay geziert. Übersetzt von Heinrich HORVÁT Henrik. Bp., Amicus Verlag, 1923.

- Kellner István könyvesboltjának kiállítása (1919) – Kellner István könyvesboltjának kiállítása az Ernst-Múzeumban. Előszó KELLNER István. Bp., k. n., 1919.
- KELLNER (1921) – Stefan KELLNER: *Ex libris und Gelegenheitsgraphik. Katalog 3. (Moderne Exlibris)*. GRÓF József címlapjával. Bp., k. n., 1921.
- KLEIST [1921] – Heinrich von KLEIST: *Die Marquise von O...* GARA Arnold 10 rézkarcával. Bp., Kellner István, é. n. [1921].
- KOVÁCS (1927) – KOVÁCS Kálmán: *A színpad erkölcse*. REITER László borítótervével és grafikáival. Bp., Amicus, 1927.
- LAMACS (1928) – LAMACS Sándor: *Szicília*. Fametszetű képek, borító, tipográfia REITER László. Bp., Amicus, 1928.
- LEHEL (1922a) – LEHEL Ferenc: *Gulácsy Lajos dekadens festő*. Bp., Amicus, 1922.
- LEHEL (1922b) – LEHEL Ferenc: *Csontváry Tivadar a posztimpreszionista festés magyar előfutára*. Bp., Amicus, 1922.
- LEHEL (1923) – LEHEL Ferenc: *A keresők. 1. Cézanne*. Bp., Amicus, 1923.
- LESTYÁN (1921a) – LESTYÁN Sándor: *Vah-Ta-Vah és a Somoserdő mohikánjai*. PÖLYA Tibor rajzaival. Bp., Amicus, 1921.
- LESTYÁN (1921b) – LESTYÁN Sándor: *Mary-Mariska*. Bp., Kellner István, 1921.
- Libellus* (a) – *Libellus. Gyűjtők, múzeumok és könyvtárak leveles ládája*, 1919. I. évf., (okt. 15.) 1. sz., 12.
- Libellus* (b) – *Libellus. Gyűjtők, múzeumok és könyvtárak leveles ládája*, 1919. I. évf., (nov. 15.) 2. sz., 28.
- Libellus* (c) – *Libellus. Gyűjtők, múzeumok és könyvtárak leveles ládája*, 1919. I. évf., (dec. 15.) 3. sz., 37.
- Libellus* (d) – *Libellus. Gyűjtők, múzeumok és könyvtárak leveles ládája*, 1920. II. évf., (márc. 5.) 2–3. sz., 24.
- LOFTING (1933) – Hugh LOFTING: *Doktor Dolittle és az állatok*. REITER László grafikáival. Bp., Káldor, 1933.
- LUKÁCS (1929a) – *Magyarok a kultúráért. A magyar munka eredményei az emberi művelődés terén*. Szerk. LUKÁCS György. Fametszetű könyvdíszek, kötés, előzők papír tervei REITER László. Bp., Magyar–Francia Kultúrliga, 1929.
- LUKÁCS (1929b) – *La Hongrie et la civilisation*. Réd. par Georges LUKÁCS. (Vol. 1–3.). Paris, Renaissance du Livre, 1929.
- Magyar művészeti könyvtár (1927) – Magyar művészeti könyvtár, 1–24. Bp., Amicus, 1927.
- YBL Ervin: *Donatello*. I. 1927. (1–3).
- SZENTIVÁNYI Gyula: *Barabás Miklós művészete*. 1927. (4–5).
- RÉTI István: *Hollósy Simon*. 1927. (6–7).
- BÁLINT Jenő: *Vaszary János művészete*. 1927. (Magyar művészeti könyvtár (8–9).
- YBL Ervin: *Donatello*. II. 1927. (10–12).
- GAUTIER, Théophile: *Zichy*. Ford., bev. RÓZSAFFY Dezső. 1927. (13–14).
- YBL Ervin: *Donatello*. III. 1927. (15–18).
- RABINOVSKY Máriausz: *Daumier*. 1927. (19–20).
- VÁMOS FERENC: *Lechner Ödön*. 1927. (21–24).
- MAJOVSZKY [1923] – *A nyomtatott könyv díszítése. Fametszet. A Magyar Bibliophil Társaság negyedik kiállítása*. Szerk. MAJOVSZKY Pál, előszó FELVINCZI TAKÁCS Zoltán. Bp., Magyar Bibliophil Társaság, [1923].
- MUNKÁCSY (1921) – MUNKÁCSY Mihály: *Emlékeim*. Bev. FELEKY Géza. Bp., Amicus, 1921.
- PAUNZEN (1919) – Arthur PAUNZEN: *15 Aktzeichnung. Original lithographien. Erster Kellnerdruck*. Bp., Verlag Stefan Kellner, 1919.
- PETŐFI (1920a) – PETŐFI Sándor: *Szilaj Pista. Salgó*. Bev. BABITS Mihály. MÁRFFY Ödön eredeti körrajzaival. Bp., Amicus, 1920.
- PETŐFI (1920b) – Alexander PETŐFI: *Der Fährmann. Die Burg der Schrecken*. Mit Originallithographien von Edmund von MÁRFFY. Bp., Amicus, 1920.
- PETŐFI (1922) – PETŐFI Sándor: *János vitéz*. Bp., Amicus, 1922.
- PETROVICS (1923) – PETROVICS Elek: *Újakról és régiekről. Művészettörténeti dolgozatok*. Bp., Amicus, 1923.
- RABINOVSKY (1927) – RABINOVSKY Máriausz: *Az új festészet története, 1770–1925: a nyugateurópai festészet kialakulása*. Bp., Amicus, 1927.
- Régi népballadák könyve* (1921) – Molnár Anna, Júlia szép leány, Kőmíves Kelemenné és egyéb régi balladák könyve. Összeáll., kísérőszöveg ANGYAL Géza. (Előcím: *Régi népballadák könyve*). KOZMA Lajos fametszeteivel. Bp., Amicus, 1921.

- Régiségek – Ritkaságok (1920–1924) – Régiségek – Ritkaságok könyvsorozat, I–VIII. Bp., Amicus, 1920–1924.
- I. LUKIANOS: *Szép lányok egymásközt* (sic!). Ford. RÉVAY József. LEIDENFROST Sándor rajzaival. 1920.
 - II. PETRONIUS: *Trimalchio lakomája*. Ford., bev., RÉVAY József. LEIDENFROST Sándor könyvdiszeivel. 1920.
 - III. CAYLUS grófja: *Vilmos kocsis históriája*. Ford. ANGYAL Géza. REITER László rajzaival. 1920.
 - IV. *A házaset tizenöt öröme*. Ford. DÉVAI Pál. LEIDENFROST Sándor címlapjával. 1921.
 - V. FIRENZUOLA: *Szerelmi széphistóriák*. Ford., utószó HONT Rezső. GRÓF József borítójával. 1922.
 - VI. Hans SACHS: *Farsangi komédiái*. Ford. és kísérszó ANGYAL Géza. 1923.
 - VII. VOLTAIRE: *A vadember. Igaz történet Quesnel páter kézirata nyomán*. Ford. GYERGYAI Albert. FÁY Dezső rajzaival. 1924.
 - VIII. Jacques CAZOTTE: *A szerelmes ördög*. Ford. ANGYAL Géza. FÁY Dezső rajzaival. 1924.
- REITER (1924) – *Ady-könyv. Dokumentumok az Ady-kérdéshez*. Összegyűjt., borítócímke REITER László. Bp., Amicus, 1924.
- REITER (1927) – REITER László: *Reklám és fametszet*. Bp., Amicus, 1927.
- REITER (1928) – REITER László: *Magyar könyvkultúra: felköszöntő Lerchenfeld gróf német követnek a vezető bibliofilek tiszteletére rendezett estélyén Wienben, 1928 október másodikán német nyelven elmondotta Reiter László*. Bp., Amicus, 1928.
- REITER (1930) – *Reiter László grafizmus*. Előszó VÉGH Gyula. Bp., k.n., 1930.
- RÓNAI [1931] – *Első ének. Rónai Mihály András versei*. Bp., Amicus, [1931].
- SANTHO (1920) – *Becker Bábó. Zehn Original Lithographien von Imre v. Santho. Erster Kellner Privatdruck*. Bp., Stefan Kellner Verlag, 1920.
- Száz színész* [1923] – *Száz színész egy sorba... Ujházi Ede és Nyárai Antal szellemének*. GEDŐ Lipót és GELLÉRT Lajos karikatúráival. Bp., Amicus [1923].
- Szent János* (1921) – *Szent János mennyei jelenésekről való könyve*. MÁRFFY Ödön kórajzaival. Bp., Amicus, 1921.
- SZTRÓKAY (1923) – SZTRÓKAY Kálmán: *Az ördög tanul*. FÁY Dezső színes rajzaival. Bp., Amicus, 1923.
- Új művészet* (1926–1927) – *Új művészet*. Szabálytalan időközben megjelenő füzet. 1–2. Szerk., kiad. REITER László. Bp., Amicus, 1926–1927.
1. *A kubizmus problémája*. Csáky [József] és szobrászata. BOR Pál négy tanulmányával, CSÁKY önéletrajzával. 1926.
 2. RABINOVSKY Máriusz: *Posztimpreszionizmus*. KOVÁCS Kálmán: *A morális színpad. Az etikus színész*. 1927.
- Új Művészet* (1922) – *Új Művészet*. Könyvsorozat II–III. Bp., Amicus, 1922.
- I. BÁLINT Aladár: *Kernstok Károly*. Nem jelent meg].
 - II. HEVESY Iván: *Kádár Béla*. 1922.
 - III. HEVESY Iván: *Boromíza Tibor*. 1922.
- VÖRÖSMARTY (1920) – VÖRÖSMARTY Mihály: *Gondolatok a könyvtárban*. KOZMA Lajos fametszeteivel. H. n., Amicus, 1920.
- VÖRÖSMARTY [1921] – VÖRÖSMARTY Mihály: *Csongor és Tünde. Színjáték 5 felvonásban*. JASCHIK Álmos illusztrációival. Bp., Kellner István, [1921].
- WALDEN [1924] – Herwarth Walden: *Az új festőművészet. Expresszionizmus*. Ford. KENESSEY Sándor. REITER László borítócímkejével. [Bp.], Amicus, [1924].

Felhasznált irodalom

- ANGYAL (1926) – ANGYAL Géza: Cassirer önkéntes halála, *Literatura*, 1(1926), 3. sz. 20–21.
- BAJKAY (1998) – *Modern magyar litográfia 1890–1930*. („A magyar sokszorosított grafika száz éve” sorozat 2. kötete.) Szerk. BAJKAY Éva. Miskolc, Miskolci Galéria, 1998. (A Miskolci Galéria könyvei, 16).
- BAKOS (2005) – BAKOS Katalin: Fametszet és illusztráció: könyv, album, mappa, sorozat 1920–1940, in *A modern magyar fa- és linóleumtetszés 1890–1950*. („A magyar sokszorosított grafika száz éve” sorozat 4. kötete.) Szerk. RÓKA Enikő. Miskolc, Miskolci Galéria, 2005, 71–103 (A Miskolci Galéria könyvei, 26).
- BALABÁN (1988) – BALABÁN Péter: Engl Géza 1894–1988, *Nagyvilág*, 33(1988), 6. sz. 925–926.
- Budapesti cím- és lakjegyzék* (1901) – *Budapesti cím- és lakjegyzék 1900–1901*. XII. évfolyam. Bp., Franklin-Társulat, 1901.
- DÉRY-BÁNYÁSZ-MARGITAY (1912) – *Almanach a Nemzeti Szalon Nyugdíj Intézete javára. (Képzőművészeti Lexikon)*. Szerk. DÉRY Béla, BÁNYÁSZ László, MARGITAY Ernő. Bp., [Nemzeti Szalon] 1912.

- ELEK (1943) – ELEK Artúr: *Reiter László könyvművészete*. Bp., Hungária, 1943.
- FARKAS (2007) – FARKAS Judit: ARS HUNGARICA. Bisztrai Farkas Ferenc és a két világháború közötti művészeti könyvkiadás, in „*Aki nem ír, hanem úr*”. Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. *Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok*. Szerk., jegyz. FARKAS Judit. Bp., Ráció, 2007, 24–82.
- FARKAS (2010) – FARKAS Judit Antónia: Erotika és bibliofília. Kellner István tiltott könyves tevékenysége az 1920-as években, *Korunk*, 2010. 3. folyam, XXI/3. 89–95.
- FARKAS (2011a) – FARKAS Judit Antónia: „Ebben a társaságban együtt szeretnők látni a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét.” A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949), I–II, *Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 3. sz. 341–358; 4. sz. 483–497.
- FARKAS (2011b) – FARKAS Judit Antónia: *Szép könyvek kultusza. Bibliofil könyvkultúra Magyarországon (1914–1949)*. (PhD-disszertáció) Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011.
- GULYÁS (1990) – GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. (Új sorozat, VII. kötet) Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–MTA Könyvtára–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990.
- A *Gyűjtő* (1912a) – Néhány szó az exlibris-gyűjtőkhöz, *A Gyűjtő. Művészeti folyóirat*, 1(1912), 1–2. sz., 42–44.
- A *Gyűjtő* (1912b) – A Szent-György-Czéh tagnévsora, *A Gyűjtő. Művészeti folyóirat*, 1(1912), 9–10. sz., 449–451.
- HAIMAN (1979) – HAIMAN György: *A Kner család és a magyar könyvművészet. 1882–1944*. H. n, Corvina, 1979.
- KOPÓCSY (1998) – KOPÓCSY Anna: A művészi kórajzolás itthon és Franciaországban az 1920-as években, in *Modern magyar litográfia 1890–1930*. („A magyar sokszorosított grafika száz éve” sorozat 2. kötete.) Szerk. BAIKAY Éva. Miskolc, Miskolci Galéria, 1998, 163–176 (A Miskolci Galéria könyvei, 16).
- PAPP (1989) – PAPP János: *A szép könyv dicsérete. A Tevan könyvek kritikái*. Békéscsaba–Gyoma, Kner Nyomda, 1989 (A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei, 16).
- RABINOVSKY (1926) – r. m. [RABINOVSKY Máriusz]: Szemelvények Reiter László munkáiból, *Magyar Grafika*, 8(1926), 2–3. sz., 94–97.
- ROSNER (1932) – ROSNER Károly: A magyar fametszet új mesterei, *Magyar Iparművészet*, 35(1932), 9–10. sz., 161–199.
- SZÁNTÓ (1969) – *A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival*. Bev. ORTUTAY Gyula, a leveleket összegyűjt, jegyz. ELEK László, vál., szerk. SZÁNTÓ Tibor. Bp., Magyar Helikon, 1969.
- SZENTMIKLÓSSY (1930) – *A magyar feltámadás lexikona*. Szerk. SZENTMIKLÓSSY Géza. Bp., 1930.
- SZÍJ (1968) – Szíj Rezső: Az Amicus és Reiter László könyvművészete. Fejezet a XX. századi könyv történetéből, *Művészettörténeti Értesítő*, 17(1968), 1–2. sz., 54–71.
- SZÍJ (1995a) – Szíj Rezső: Az Amicus és Reiter László könyvművészete, in *Könyvkiadás, könyvművészet, társadalom*. I. (Cikkek, tanulmányok), Bp., Szenci Molnár Társaság, 1995, 213–234.
- SZÍJ (1995b) – Szíj Rezső: Keleti Arthur (1889–1969) könyvművészeti munkássága, in *Könyvkiadás, könyvművészet, társadalom*. I. (Cikkek, tanulmányok), Bp., Szenci Molnár Társaság, 1995, 263–282.
- Új művészet (1926) – Új művészet, *Literatura*, 1(1926), 5. sz., 32.
- VAJDA (1934) – VAJDA János: Négyszemközt Reiter Lászlóval, a Szép Magyar Könyv álmódójával, *Literatura*, 9(1934), május 15., 154–156.
- VOIT (1988) – *Tevan Andor levelesládájából*. Vál., szerk., jegyz., bev. VOIT Krisztina, Bp., Gondolat, 1988.
- ZSÁKOVICS (2001) – ZSÁKOVICS Ferenc: *A rézkarcoló nemzedék 1921–1929. A rézkarcművészet megújulása Magyarországon az első világháború után*. (A magyar sokszorosított grafika száz éve” sorozat 3. kötete.) Szerk. RÓKA Enikő. Miskolc, Miskolci Galéria, 2001 (Miskolci Galéria Könyvei, 21).

Internetes források

CASSIRER – http://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Cassirer

HVG – E. P: *Másolatok náciknak: A Cassirer család hagyatéka*, HVG online 2011. szept. 16. (http://hvg.hu/kultura/20110916_paul_brumo_cassirer_muerto_2011_szept)

MÉL – Magyar Életrajzi Lexikon, 1000–1990: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/>

Lukács Ágota

„Művészetről művészettel” – Kállai Ernő Eszztétikai műveltség című írása

Írásom célja Kállai Ernő legelső, s valószínűleg egyik legkevésbé ismert publikációjának, a huszonkét évesen írt Esztétikai műveltség című cikkének elemzése. Az Esztétikai műveltség 1912 őszén jelent meg Kállai főiskolája, a Paedagogium folyóiratában, a *Paedagogiumi Lapok*ban.¹ E cikk mellett Kállai műkritikusi pályáját megelőző pedagógus éveiből még két, szintén pedagógiai lapokban publikált írását ismerjük: Az ízlés nevelése (1914), valamint egy német tanulmány recenziója, A tehetséges tanulók kiválasztása (1916).² Mindhárom írás újra megjelent 1999-ben, a Kállai-összkiadás első kötetének függelékében. Elhelyezésüket a következő szerkesztői megjegyzés magyarázza: „Kállai Ernő korai cikkei sem tárgyukat, sem szemléletüket, sem színvonalukat tekintve nem kapcsolódnak szorosabban későbbi, érett írásaihoz. Függeléként azonban közöljük őket, mert azt mindenképpen jól dokumentálják, honnan indult Kállai, tanúsítják a művészetek iránti – kezdetektől meglévő – érdeklődését éppúgy, mint esztétikai és szociális érzékenységét, széles körű tájékozottságát.”³

Kállai fiatalkori írásai, bár valóban nem közelítik meg érett kritikáinak színvonalát, súlyát, mégis figyelmet érdemelnek. Az alábbiakban arra törekszem, hogy a legelső cikk szoros olvasatával megmutassam: több okból is érdemes letörölni a port a kritikus korai írásairól.

Az Esztétikai műveltség legkézenfekvőbb érdekessége már említett dokumentatív értéke. Az írás Kállai életpályájának abban a szakaszában született, amely igen intenzív, élményekben, művészeti találkozásokban gazdag, ugyanakkor az utókor számára meglehetősen feltáratlan periódus. Hiszen az 1910-es évek Kállaijáról a főbb életrajzi adatok ismerete ellenére is meglehetősen elnagyolt képünk van csupán.⁴ Az Esztétikai műveltség nem szolgál ugyan újabb adatokkal a pedagógushallgató Kállairól, de mindenképpen árulkodik ízléséről és művészeti el-

Lukács Ágota (Budapest, 1972) az ELTE Bölcsészettudományi Karán művészettörténet, angol nyelv és irodalom, valamint esztétika szakokon szerzett diplomát. 2001-től a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti és Relikviatárának muzeológusaként a múzeum 19–20. századi és kortárs képzőművészeti gyűjteményét gondozza, valamint irodalmi és kortárs képzőművészeti kiállításokat rendez.

E-mail cím: lukacs@pim.hu

Ágota Lukács (Budapest, 1972) completed her studies at Eötvös Loránd University in Budapest and has a degree in Art History, English Language and Literature and Aesthetics. Since 2001 she has worked as a museologist for the Art and Relics Collection of the Petőfi Literary Museum and has organized literary and contemporary art exhibitions.

Email: lukacs@pim.hu

¹ Esztétikai műveltség, *Paedagogiumi Lapok*, 1912. november, IX. évf., 3. szám, 2–5; 1912. december, IX. évf., 4. szám, 8–9. A hallgatók által hallgatóknak írt szépirodalmi és tudományos havilap két év szünet után 1912-ben indult újra. Ebben a tanévben a lap főszerkesztője RÁCZ István, szerkesztői GYALAI Mihály és KÁLLAI Ernő voltak.

² Az ízlés nevelése, *A sátoraljaújhelyi államilag és városilag segélyezett nyilvános polgári fiúiskola értesítője az 1913–14. iskolaévről*, Sátoraljaújhely, 1914, VIII, 3–11; A tehetséges tanulók kiválasztása, *Magyar Paedagogia*, 1916, XXV/5, 270–275 (e lapszámból – 384 – azt is megtudhatjuk, hogy Kállai 1916-ban kültagként belépett a Magyar Pedagógiai Társaságba. A Társaság folyóirata volt az IMRE Sándor szerkesztette *Magyar Paedagogia*).

³ TIMÁR (1999), 242.

⁴ Nem ismeretesek például az 1908-as dévai főreáliskolai érettségít követő kétévi nevelősködés, valamint az 1913-as több hónapos külföldi utazás és az 1914. év nyarára eső angliai tartózkodás részletei. 1913-as útjáról annyi tudható, hogy egy magyar családhoz házitánítóként kísérve járt az Egyesült Államokban, Angliában, Németországban, Dániában és Svédországban (lásd Kállai életrajzát KÖRNER Évától, MTA MKI, Adattár, MDK C-1-11/1744).

ményeiről, s felkeltheti érdeklődésünket későbbi pályáját is meghatározó tanulmányai és fiatalkori benyomásai iránt.

A cikk megjelenésekor Kállai a budai Paedagogium részeként működő Polgári Iskolai Tanítóképző harmadéves hallgatója történelem, valamint német nyelv és irodalom szakokon. Pedagógusi pályára készül, de – ahogyan szóban forgó írásából is kiderül – erősen vonzódik a képzőművészetekhez, tárlatokat látogat, művészeti albumokat forgat. Későbbi visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy ebben az időben olyan elementáris művészeti élmények érik, amelyek műkritikusi pályáját tekintve is meghatározóknak bizonyulnak.⁵ Főiskolás éveire esik Cézanne művészetével való első találkozása is: 1911-ben egy budapesti műkereskedés kirakatában pillantja meg Cézanne *Kártyázók* című képének reprodukcióját, s a látvány olyan elemi erővel hat rá, hogy gyökeresen és egész életére kihatóan változik meg képzőművészeti ízlése, szemléletmódja.⁶

Eközben Kállai aktívan részt vesz a Paedagogium életében is: elsőéves korától tagja az önképzőkörként működő, Imre Sándor vezette Pedagógiai szakosztálynak, ahol az 1910–1911-es tanévben Schopenhauer filozófiája címmel tart előadást,⁷ a következő évben a szakosztály jegyzője,⁸ majd az 1912–1913-as tanévben elnöke.⁹ Az 1911–1912-es tanévben az Irodalmi szakosztályban is tart két előadást, Naturalismus és impresszionizmus, valamint Expressionismus címmel.¹⁰ 1912–1913-ban a *Paedagogiumi Lapok* társszerkesztője, ekkor publikálja *Esztétikai műveltség* című írását is.

Kállai korai publikációi nemcsak fiatalkori éveiről való képünket árnyalhatják, hanem az érett Kállai műkritikusi oeuvre-jének vizsgálatát és megértését is fontos szempontokkal gazdagíthatják. A fiatalkori írások szemléletmódjának és stílusának a későbbi életművel való összevetése, a kapcsolódási pontok felfedése figyelmünket egy eddig elhanyagolt területre, Kállai művészetfelfogásának és retorikájának gyökereire, forrásaira irányíthatja. A szakirodalom mindeddig sokkal nagyobb figyelmet fordított Kállai kritikusi és művészetszervezői tevékenységének progresszivitására, mint látás- és írásmódjának azokra a jellegzetességeire, amelyek szerves folytatását jelentik a századforduló műkritikusi hagyományának. Mindeközben az érett írások szemléletmódja és stílusa is arról árulkodik, hogy szerzőjük sok tekintetben nagyon szorosan követi szellemi elődeit. Erre világítanak rá első írásai, amelyek egyrészt jól beleilleszkednek az 1910-es évek művészeti irodalmába, másrészt viszont nem egy jellegzetes vonásuk, tartalmi illetve stílári elemük fellelhető Kállai későbbi, az 1920-as, 1930-as vagy éppen 1940-es években írt kritikáiban.

Térjünk most rá az 1912-es írásra. Az *Esztétikai műveltség* első részében főként a képzőművészet, a másodikban pedig a lakásművészet 19. századi, illetve korabeli alakulását tárgyalja a szerző. Az alábbiakban a cikk első, az egész szöveg mintegy kétharmadát kitevő képzőművészeti vonatkozású részének, valamint két befejező bekezdésének adom szoros, bekezdésről bekezdésre haladó olvasatát, miközben igyekszem felmutatni az írásnak az érett Kállaival való gondolati és stílári kapcsolatát is. A könnyebb olvashatóság kedvéért az eredeti cikk vonatkozó szövegrészeit – tehát a cikk első kétharmadát, valamint befejező két bekezdését – rövidebb, legfeljebb néhány mondatnyi kihagyásoktól eltekintve szinte teljes egészében idézem.

⁵ Főiskolás éveinek fő irodalmi és zenei élményeiről, Ady, Móricz és Bartók művészetével való találkozásáról ír *Asszimiláció vagy disszimiláció?* című, 1938-as írásában (in TIMÁR [2004], 106). Ady költészete mindvégig meghatározó marad Kállai számára, időről időre műkritikáit is alakítva: legnagyobb képeleményeinek megfogalmazásában rendre Ady sorait hívja segítségül, legyen szó Egry József, Mednyánszky vagy Picasso művészetéről. (Lásd pl. *Új magyar piktúra 1920–1925* [1925], in TIMÁR [1999], 176; *Mednyánszky László* [1943], in TIMÁR [2003], 87–88; *Picasso* [1948], uo., 144–145.)

⁶ Az élményre huszonnyolc év távlatából, 1939-ben emlékszik vissza Kállai. Lásd Paul Cézanne [1939], in TIMÁR (2004), 107–112; *Vater Cézanne, Pester Lloyd*, Budapest, 1943. augusztus 29. (magyar fordítását lásd Cézanne, az ősapa, in FORGÁCS [1981], 198–202).

⁷ Almanach 1911, 53.

⁸ Almanach 1912, 28.

⁹ Almanach 1913, 29; *Paedagogiumi Lapok*, 1912, IX/1–2.

¹⁰ Almanach 1912, 29.

„Ez a cikk nem beszél tudós dolgokról. Úgyis eleget tudunk. Ismereteink nagy tömege súlyosan nehezedik józan, természetes, emberi gondolkodásunkra, ami éppen a művészettel szemben való viszonyunkon látszik meg erősen.” (2)¹¹

A bevezető sorok mögé nem nehéz odaképzelní a harmadéves főiskolai hallgatót, akire ránehezedik a tanulmányai során elsajátítandó ismeretek súlya: az 1910-es években a Polgári Iskolai Tanítóképző tanrendje feszes, a kötelező órák magas száma megterheli a hallgatókat.¹² A másodév végi vizsgákon Kállai történelem és földrajz tárgyakból csupán elégséges osztályzatot szerez,¹³ amiből gyanítható, hogy nem maradéktalan lelkesedéssel sajátítja el a kötelező tananyagot. Személyes élményei is kifejeződhetnek tehát a cikk bevezető mondataiban, ugyanakkor a „józan, természetes, emberi” gondolkodásra rátelepedő ismerettömeg gondolata már a cikk fő témáját vezeti be: az esztétikai befogadásban a tudás, illetve az érzéklet szerepére utal, ahogyan az a folytatásban világossá válik:

„Ha az utcán sétálva szép leánnyal találkozom, egészen önkéntelenül eszembe jut: ejnye, be szép. Ehhez a megállapításhoz nem kell semmiféle női szépségről szóló könyvet elolvasnom, azt sem kell tudnom, hogy mi a neve a leálynak, hány éves, hol lakik stb. Festményekről is csak így kellene véleményt mondanunk.” (2)

A huszonnégy éves fiatalemberhez illő, könnyed hangvétellő hasonlatból naiv lelkesedés érződik: festményekről annyira egyszerűen, magától értetődően formálhatunk véleményt, ahogyan az utcán észrevesszük egy fiatal lány szépségét. A cikk későbbi részei kissé árnyaltabban mutatják az esztétikai élményt, mindazonáltal éppen a fiatalosan merész kezdő felvetés, a képi befogadás problémátlan, hétköznapi és magától értetődő tevékenységként való bemutatása érzékelteti igen szemléletesen a fiatal Kállainak a műbefogadó természetes, spontán reakcióinak erejébe, az ösztönök, érzékek és érzelmek iránytűjébe vetett hitét. Nézete szerint az esztétikai élményben és értéktételben a saját, közvetlen tapasztalás abszolút elsőséggel bír mindenféle előzetes tudással szemben. E gondolat akár a későbbi műkritikus hitvallása is lehetne, aki a kortárs művészetben mindenekelőtt a művekkel és művészekkel való találkozássok személyes élményei és saját, autonóm ítéletalkotásai nyomán igazodik el.

A fiatal Kállai már említett Cézanne-élménye jól illusztrálja az Esztétikai műveltség fent idézett bevezető mondatait. A utcai, kirakati nézelődésből születő sorsdöntő találkozást így írja le 1939-es visszaemlékezésében: „Anélkül, hogy számot adhattam volna róla, éreztem, hogy valami elhatározón, döbbenetesen nagy dologgal kerültem szembe.”¹⁴ A véletlenül megpillantott reprodukció ereje olyan spontán és racionálisan nem magyarázható módon keríti hatalmába az addig főleg impresszionista képeken iskolázott szemű fiatalembert, amilyen természetes, ösztönösen ismerheti fel az utcán egy ismeretlen nő szépségét.

A következőkben a közvetlen fogalmazásmódot s a szép lány hasonlatát folytatva a művészi alkotófolyamatba is belépő aktív befogadói hozzáállás lehetőségét említi a szerző:

¹¹ Az idézeteknél a cikk első megjelenésére támaszkodom, az idézetek után zárójelben jelezve a *Paedagogiumi Lapok* 1912. évi 3. és 4. számának (lásd 1. jegyzet) megfelelő oldalszámait.

¹² Lásd Tóth (1998).

¹³ Az 1912. június 10-i keltű határozat szerint Kállai az Országos felső nép- és polgáriskolai tanítóvizgálóbizottság előtt letette a Nyelv- és történettudományi szakcsoport vizsgáit, a következő tárgyakban és eredményekkel: bölcséleti előtan (lélektan, logika) – jeles; magyar nyelv (nyelvtan, stilsztika, retorika, esztetika, poetika) – jó; egyetemes történet – elégséges; egyetemes földrajz – elégséges. (Szegedi Tudományegyetem Levéltára, 61. kötet.)

¹⁴ Paul Cézanne [1939], in TIMÁR (2004), 108 (kiemelés tőlem – L. Á.).

„Azt is mondhatom a lánynak: vedd meg ezt a ruhát, mert jól illik a képedhez. Éppen így mondhatom a művésznek is: valami nagyon szép dolog jutott az eszembe, de nem tudom megcsinálni. Te művész vagy – légy szíves, csináld meg te.” (2)

A művészi alkotásban való aktív „civil” részvétel lehetőségének gondolata megint csak olvasható a szerző személyes vonzalmai, valamint műkritikusi életműve felől is. Műkritikái tanúsága szerint Kállai közéről ismeri a művészi alkotófolyamatot, annak alkotáslélektani és technikai kérdéseiben is járatos. Fiatalon maga is folytat művészi tanulmányokat, rajzolni tanul az 1916 őszen újrainduló Haris közti Képzőművészeti Szabadiskolában.¹⁵ Rajzstúdiumaiban művészi ambíciók is vezethetők, erre utal Németországban élő szobrász barátja, Székessy Zoltán egy levele is. Székessy 1935-ben, Kállainak írt válaszlevelében így biztatja Németországból nemrég hazatelepült barátját: „De írod hogy keservesen bánod, mert nem lettél festő. Hát Ernőm én itt megölellek jobbról-balról. Ki mondta azt valaha is, hogy nem vagy. Így Mikulás-felé meg lehet már írni a Wünschzettliket és hoz neked a Jézuska festéket meg pemzlit – mint a pinty.”¹⁶ Kállai sohasem lép művészi pályára. Műkritikusként is megmaradó rajzoló kedvét mutatják azonban baráti levelezését is kísérő humoros kis rajzai,¹⁷ valamint művészek vázlatfüzeteinek lapjait idéző, emlékeztetőül felskiccelt kompozíciós és színvázlati.¹⁸

Nemcsak fiatalkori rajzstúdiumai, hanem számos művész barátja révén is közvetlen kapcsolatba kerülhet Kállai a művészi alkotófolyamattal. Műkritikusként majd szívesen jár műtermekbe, s elképzelhető az is, hogy ifjúkori álmait követve egy-egy készülő alkotás kapcsán baráti tanácsokkal is szolgál. Írásaiban egyetlen esetben fogalmaz meg konkrét javaslatot: az 1930-as évek végétől több cikkében is felhívja a figyelmet Budapest festőiségére, és – ahogyan korábban Baudelaire Párizsban – hiányolja a nagyváros képi megjelenítését: „...festőink, úgy látszik, nem tudják vagy nem akarják észrevenni, hogy ez a város lépten-nyomon csakúgy szórja elébük az, úgy mondhatnám, kész képeket.”¹⁹

Az Esztétikai műveltségben Kállai a művészeknek tett konkrét javaslatok, az alkotásban való aktív részvétel gondolatával éppúgy a befogadó személyes aktivitását és autonómiáját hangsúlyozza, ahogyan a festményekről való spontán véleményalkotás lehetőségével is. A kreatív és autonóm műbefogadás példáit a művészet régebbi korszakaiban találja meg:

„Körülbelül ilyen közvetlen volt az emberek viszonya a művészethez Ramsestől és Periklestől kezdve X. Leó pápáig és Pompadour asszonyig. [...] És a szépségnek ez a szükségérzete nem oszlott különböző kategóriákra. Ramsesnek nemcsak óriási piramisa volt, hanem voltak drága ékszerei is, X. Leó pápa meg nemcsak a Szent Péter-templom kupolájában, hanem művésziesen készített ezüst és arany eszközökben is gyönyörködött. Pompadour szalonjában a korabeli legkiválóbb mesterek festményei voltak. Az emberek egészen egyszerűen azért szépítették környezetüket, mert testi, lelki jólétük úgy kívánta.” (2)

¹⁵ A Szabadiskola első kiállításának katalógusában a növendékek névsorában szerepel Kállay (sic!) Ernő (Első kiállítás, Budapest, Képzőművészeti Szabadiskola, 1918. június 19.). Az iskolában tanított Egry József, Kernstok Károly, Rippl-Rónai József, Vedres Márk. Esztétikai előadásokat tartott Bölöni György, Lyka Károly, Márkus László. A katalógusra és benne Kállai Ernő nevére Zwicli András hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

¹⁶ Székessy Zoltán 1935. november 29-én kelt levele Kállai Ernőnek (MTA MKI, Adattár, MDK C-I-11/2).

¹⁷ Lásd például a Kállai-hagyatékban őrzött karikatúrákat (MTA MKI, Adattár, MDK C-I-11/1702-1706), valamint Márffy Ödönnek írt rajzos leveleit (Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V.4315/10/1-2).

¹⁸ A Kállai-hagyatékban fennmaradt jegyzetlapok három rajza publikálva: FORGÁCS (1981), 4-6. képmelléklet.

¹⁹ Kószálás Óbudán [1941], in TIMÁR (2004), 181-184 (idézett rész: 182). Lásd továbbá Művészet és magyarság [1939], in TIMÁR (2004), 116-121; valamint a világháború utáni, romos Budapest festőiségéről: Hol vannak Budapest festői? [1947], in FORGÁCS (1981), 358-359.

Ez a rövid történelmi visszatekintés is a művészethez való viszonyulás jelen lehetőségeinek feltárására irányul, a kortárs művészet és műbefogadás helyzetére nézve szolgál tanulsággal. Ahogyan az utcán megpillantott szép lány hasonlatával, úgy Ramses, Perikles, X. Leó és Madame Pompadour művészetpártolói példáival is azt az igényét artikulálja a fiatal Kállai, hogy a művészet az ember mindennapi életének szerves részévé váljon.

„Ez a szokás nagyon fontos következménnyel járt a művészre nézve. Ezeremester volt, mindenhez kellett értenie. Nem volt akkor »nagy« művészet és alacsonyabb rendű »kicsi« művészet, nem voltak elkülönített szakcsoportok. [...] [Boucher francia festő] Díszítő, asztalosmester, ékszerész és divatművész volt egy személyben. És a művészeteknek ebből az együttthatásából érthetjük meg azoknak az egységes stílusát. Szó sem volt a festészet, a szobrászat vagy az építészet történelméről, mert a művészet nem volt valami holt anyag, elvont, tudományos fogalom, hanem természetes szükséglet, mint az evés, ivás és az alvás. Azért volt, hogy megszépítse az életet – ennyi az egész. A művészet és az élet egymásba olvadt.” (2–3)

A régmúlt idők embereinek a művészetekhez fűződő közvetlen kapcsolatával magyarázza Kállai az egységes művészeti stílusok létrejöttét is. Cikke gondolatmenetébe illesztve úgy jellemzi a régi nagy stíluskorszakokat, mint művészet és élet egységét megvalósító, példaértékű időket, ahol az emberek egészséges, fejlett szépérzéke és szépség iránti igénye az élet minden területét áthatotta.²⁰

A művészettörténet egységes stíluskorszakai Kállait később, kritikusként is foglalkoztatják. Lenyűgözik a középkori, mindenekelőtt a román kori művészet emlékei. Emellett elméleti síkon is foglalkozik a nagy művészeti stíluskorszakok 19. századi leáldozásának okaival. 1922-ben a kubizmus kapcsán, a „kubista dekonstrukciót” elemezve társadalomkritikai kontextusban láttatja a modern stíluspluralizmust, összefüggésbe hozva „a kenyérkereső robotban és hedonizmusban hajszolódó, a racionalizmusban megrögzött, szűklekű civilizáció haladásával.” Így fogalmaz: „Hol marad minden modern természet és emberfestés, akár 19. vagy 20. századbeli klaszszicizmus, akár romantika vagy szimbolizmus, akár naturalizmus, impresszionizmus vagy expresszionizmus legyen is, hol maradnak ezek az izmusok a görög művészet, a reneszánsz és a barokk mögött. És amíg az európai-amerikai társadalom megmarad eddig követett útjának erkölcsi és szellemi irányában, sohasem kerül többé sor a szerves tárgyiasságnak és életteljeségnek olyan stílusára, mely bár megközelítőleg is annyira hatalmas és társadalmilag annyira átfogó lehetne, mint amilyen a barokkal lezáruló régi művészet volt.”²¹ A Berlinben papírra vetett, illúzióvesztett sorok mellett különösen is szembeszökő az a naiv lelkesedés és hit, amely a szerzőnek tíz évvel korábbi, művészet és élet újraegyesítésének lehetőségeit vizsgáló gondolatait áthatja. Az 1912-es cikkben a régebbi korokról vázolt leegyszerűsített képet ugyanakkor egy következő mondatban némileg kiigazítja: „a művészet és az élet egymásba olvadása” csak a társadalom egy nagyon szűk rétegére nézve valósulhatott meg:

²⁰ Kállainak a művészet és élet egységét megvalósító, „nagy” és „kicsi” művészet szétválasztását megelőző időkre vonatkozó sorai rímelenk Lyka Károlynak az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban 1906 januárjában tartott két előadásában kifejtett gondolataira. „Amióta az esztétika rendszerező tudomány lett, mindent, ami az emberi elmét megragadta, rend és rang szerint külön osztályba, csoportba osztottak. Kettéválasztották azt is, amit az őshajdanban egységesnek ismert az emberiség: a művészetet. Csináltak kicsiny és nagy művészetet. [...] Kérdés, van-e jogunk kettéválasztani valamit, ami egységből született meg.” „Egyazon vérkeringés futja át a művészet egész testét. Ezt kettévágni annyit jelentene, mint megfosztani az élet lehetőségétől, ezeknek a művészi technikáknak szükséges és egészséges kölcsönhatásától, megfosztani a művészetet attól, ami a legfontosabb és a legszebb benne, az élettől.” LYKA (1907), 3, 37.

²¹ A kubizmus és a jövő művészet [1922], in TIMÁR (1999), 17–29 (idézet: 19–20).

„Azt mondtuk, hogy a régi emberre nézve volt ez így. Ezt természetesen nagyon kis körre kell értenünk, mert bizony keveseknek volt módjukban, hogy életüket művészettel díszítsék. [...]

A 19. század a polgárság hatalmasodásával gátat vetett az uralkodók szertelen fényűzésének, és megváltoztatta a művészetnek az emberekhez való viszonyát. [...] az iparos, a kereskedő vagy a hivatalnok ember, de még ezeknél is sokkal inkább a munkás ember életében a művészetnek nem lehet olyan szerepe, mint amilyen nagy szerepe volt a fejedelmek és ősrégi patricius családok megfinomodott inyenckedésében. De egészen nem pusztulhatott el a világról – csak azt a szépséget, amelyet azelőtt kevés embernek juttatott, most felosztották ezer meg ezer ember között. A művészet demokratizálódni kezdett.” (3)

²² Az Esztétikai műveltség lánkjegyzetében írja Kállai: „A cikkben a 19. század festészetére vonatkozó történeti keretek Richard Muther német művészeti írótól valók. (»Die Malerei des 19-ten Jahrhunderts.«) (2.) Lásd MUTHER (1893–1894).

²³ Lásd: *Művészet*, 1905, IV. évf., 6. sz.; 1906, V. évf., 6. sz.; 1907, VI. évf., 1., 3., 4., 6. számok; 1908, VII. évf., 1. sz.; 1909, VIII. évf., 5. sz.; 1912, XI. évf., 5., 6. számok.

²⁴ „Jómagam neveltetéséhez hozzájárult, hogy titokban, de szorgalmasan eljártam egy egyetemi magántanár művészettörténeti előadásaira. [...] Hűségesen olvastam a fiatal tanár kritikáit is a Münchner Neueste Nachrichten napilapban, és újszerű fölfogása nagyon tetszett nekem: Richard Muther neve hamar lett ismertté.”
In LYKA (1970), 60.

²⁵ FELEKY (1909).

²⁶ *Művészet*, IX. évf. 1. szám, 1910.

²⁷ MUTHER (1920).

A művészet 19. századi alakulásának leírásában Kállai forrása Richard Muther (1860–1909) német művészettörténész *Die Malerei des 19-ten Jahrhunderts* című munkája.²² A háromkötetes mű 1893–1894-ben jelent meg először Münchenben, és Európa-szerte hamar felfigyelt rá a szakma. Muther, elsősorban írásai olvasmányos stílusának köszönhetően, a nagyközönség körében is népszerű volt. Munkáit Magyarországon is sokra becsülték. Jelzi ezt az is, hogy a *Művészet* Papírszeletkéek rovatában rendszeresen közölt tőle idézeteket.²³ A lap alapító szerkesztője, Lyka Károly egyébként személyesen is ismerte Muthert: 1887 és 1891 közti müncheni tartózkodása során hallgatta művészettörténeti előadásait.²⁴ Muther 1909-ben bekövetkezett halálakor a *Nyugat*ban Feleky Géza írt róla megemlékezést.²⁵ A következő évben a *Művészet*ben méltatták 1909-ben Lipcsében megjelent posztumusz fő művét, a *Geschichte der Malerei* című háromkötetes munkát.²⁶ 1920-ban megjelent magyarul egyik korábban, 1899-ben írt munkája *A festőművészet története* címen, Lengyel Géza előszavával és fordításában, Lyka Károly *Magyar képzőművészet* című kiegészítő fejezetével.²⁷

A fiatal Kállai tehát a kor népszerű, széles körben olvasott, itthon a *Művészet* és a *Nyugat* kritikusai körében igen nagyra tartott művészettörténészt választja első publikációja művészettörténeti elemzéseinek forrásául. Ugyanakkor a Muthertől átvett gondolatokat rendre saját tapasztalataival teszi személyessé. Muther könyvére támaszkodik a 19. század új intézménye, a múzeum tárgyalásakor is, miközben idevonatkozó kritikai megjegyzéseiben is érződnek saját élményei:

„Ha végigsétálunk a képzőművészeti múzeumok termein, és megcsodáljuk a sok száz régi festményt, olcsó pénzen élvezzük azokat a műkincseket, amelyek azelőtt szétszórtan őriztettek egyes nagy urak kastélyában vagy a templomokban, és amelyeket a polgárember vagy csak vasárnap mise közben láthatott, vagy egyáltalán nem tudott élvezni, mert csupán kiváltságos fejedelmek, főurak juthattak a kastélyok képtáraiba. Ma ezek az alkotások összehalmozódtak a múzeumokban és a társadalom közös kincsei lettek, ami szép dolog a szociális érzületű ember szemében, de sokszor bosszantó vétség

a műalkotások ellen. Ugyanabban a teremben, néha közvetlenül egymás mellett a legkülönbözőbb egyéniségek munkáit láthatjuk. A stílusok különböző, sokszor ellentétes volta annyira megrontja a zavartalan műélvezetet, amennyire furcsa élvezet lehet paprikás szalonnát finom befőttel enni." (3)

A különböző stílusú művek egymás mellé helyezését bíráló megjegyzés jellegzetesen a műkritikusé. Hiszen míg a művészettörténész munkája során mindenekelőtt egyes művekre, életművekre, valamint stílusokra koncentrál, és elemzéseiben igyekszik elvonatkoztatni az autopszia körülményeitől, addig a kritikus figyelme sokkal inkább a kiállítási környezetben egymással kölcsönhatásba kerülő művekre, illetve magukra a kiállításokra mint műtárgyegyüttesekre irányul. A művek kiállítási környezetére vonatkozó megjegyzések a műkritikák jellegzetes elemei. Már Diderot Szalon-kritikáiban találkozunk egy-egy mű kapcsán a szomszédságában kiállított alkotásokkal való összehasonlítás szempontjával. Diderot-hoz hasonlóan Kállai is többször támaszkodik esztétikai értékítéleteiben arra, hogy a kérdéses mű megállja-e a helyét művészi környezetében.²⁸ Emellett figyelmet fordít a művek építészeti környezetére, a múzeum épületére,²⁹ s mindenekelőtt a művek elrendezésének módjára. A kiállítási összképet Kállai valóban képként, képi szempontrendszerre és izlése szerint elemzi és értékeli.³⁰ 1938-ban a Fővárosi Képtárnak a Károlyi-palotában újonnan kialakított állandó kiállításáról írt kritikájában a kiállítási környezetet óriási képkeretként értelmezi, s amikor a képek csoportosításának logikátlanságát, átgondolatlanságát kritizálja, fogalmazásmódjában a szerkezetesség képi ideáljára is ráismerhetünk: „Az a baj, hogy a képek csoportosítása közben [a Fővárosi Képtár] nem ügyelt arra, hogy a valóban reprezentatív értékeket, a fő műveket elkülönítse a kevésbé fontosaktól. [...] az értékek majdnem semleges elegyítése folytán a stílusfejlődés menete nem tagozódik tisztán. A kép elmosódik, szétnyúlik. Még a gyakorlott nézőt is elfárasztja, mert *unalmas*. [...] Az ember a képtár modern anyagának megtekintése után végül is úgy érzi, hogy roppant adag festői kásán falta át magát. A Károlyi-palota nemes irányú, harmonikus belső térképzése, amely a képtár keretéül szolgál, tisztultabb szellemű, jobban megkomponált rendezést érdemelt volna.”³¹

Az idézet étkezési hasonlata – „...úgy érzi, hogy roppant adag festői kásán falta át magát” – párba állítható az Esztétikai műveltség már idézett soraival, ahol a szerző a múzeumi elrendezést bírálva a különféle stílusú művek zavaró összképet paprikás szalonnának finom befőttel való tálalásához hasonlítja. Az egybecsengés esetlegesnek tűnhet ugyan, mégis figyelmet érdemel, hiszen mindkét példa Kállai retorikájának egy alapvető, a legelső publikációktól a teljes életművön végigvonuló sajátosságából, írásainak impresszionista vonásából fakad. Műleírásaiban Kállai a személyes műélmény közvetlen kifejezésére törekszik, s ennek során, mint az említett példák is mutatják, szívesen támaszkodik a mindennapi életben gyökerező, közérthető hasonlatokra és metaforákra. A látvány kiváltotta szubjektív érzeteket, érzelmeket és hangulati benyomásokat visszaadni hivatott nyelvi képek sokszor származnak az étkezés, illetve az erotika területéről, ezáltal is kidomborítva a műélmény érzéki jellegét. Az életmű korai, illetve érett szakaszából származó fenti két

²⁸ Lásd például 1937-es bázeli útjának élményeit: egy ottani magángyűjteményben Mondrian képe megállja a helyét Manet, Renoir, Cézanne és mások képeinek szomszédságában (Cézanne és a XX. század konstruktív művészete [1944], in TIMÁR [2003], 123); egymás mellett függő Picasso- és Braque-csendéletek lehetővé teszik a két művész festészetének összehasonlítását (A hatvanéves Picasso [1941], in TIMÁR [2004], 197; Divinium und Daemonium – Zum 60. Geburtstag von Pablo Picasso [1941], magyar fordításban lásd FORGÁCS [1981], 197; valamint Picasso [1948], in TIMÁR [2003], 161); Max Ernst képei a Münster lenyűgöző román kori művészete mellett is erős műveknek bizonyulnak (Huszonnégy óra Bazel [1937], in TIMÁR [2002], 244).

²⁹ „Kár, hogy a bázeli múzeum új épülete elnyomja a benne levő képeket. [...] Pöffeszkedő, hideg anyagi pompája, hatalmas termei éppen hogy megtűrik a képeket. Csupa óriási Veronese és Rubens kellene ide.” (Huszonnégy óra Bazel [1937], in TIMÁR [2002], 245.)

³⁰ Például a világos konstrukció, a művek elrendezésének logikája, „szellemi rendje” vívja ki elismerését egy 1937-es párizsi, valamint egy 1939-es genfi tárlaton (Párizsi vegyes felvágott [1937], in TIMÁR [2002], 250; A Prado múkincei Genfben [1939], in TIMÁR [2004], 131).

³¹ Az újjárendezett Fővárosi Képtár [1938], in TIMÁR (2004), 49–50.

példánk mellett hasonló nyelvi képeket találunk Kállai szinte valamennyi műleírásában. Elmondható tehát, hogy írásainak retorikáját tekintve hű marad az 1912-es tanulmányban megfogalmazott művészi ideálhoz, művészet és élet újraegyesítéséhez: a nyelvi kifejezés szintjén műalkotás és hétköznapi élet valóban összekapcsolódik.

„Persze – és ez is a demokratizálódással jár együtt – a múzeumlátogatók nagy része nem is nagyon élvezi azt, amit lát. Kezükben van a katalógus, ezzel szaladnak végig a termeken. Minden kép előtt megállanak néhány pillanatra, megnézik a katalógusban a kép címét, festője nevét, azt, hogy hol született, mikor élt, és azután továbbmennek.” (3)

A művészeteknek a szépség más megnyilvánulásaihoz hasonló természetes, a hétköznapot is átszövő élvezete a 19. században elméletileg mindenki számára elérhetővé lett ugyan, a gyakorlatban azonban nem valósult meg. Bár a műalkotások a múzeumok révén közkinccsé váltak, az emberek nagy részét egyszerűen nem foglalkoztatta a művészet. Azok pedig, akik ellátogattak a tárlatokra, nem annyira a képekben lelték gyönyörűségüket, hanem sokkal inkább a képeket kísérő szöveges ismeretekben. Kállai saját tárlatlátogatói tapasztalataira támaszkodva fogalmazhatta meg kritikáját: idézett sorait olvasva magunk elé képzelhetjük a művészetekért rajongó, tárlatokat látogató lelkes fiatalembert, aki hosszasan áll egy-egy mű előtt, miközben a többi látogató katalógussal kezében siet el mellette. A képekre csak futólag pillantó, inkább a feliratokat, képalírásokat böngésző látogatók hada a mai tárlatlátogatóknak is ismerős látvány. A 19. század végén, 20. század elején azonban a képzőművészet autonómiájáért, irodalomtól való függetlenségéért küzdő kritikusokat és művészeket különösen is foglalkoztathatta az a tény, hogy a tárlatlátogatóknak csak nagyon kis része engedi át magát a képek látványának. Nem véletlen, hogy korai műkritikáiban Kandinszkij is többször illeti kritikával a kezükben katalógust szorongató múzeumlátogatók felületességét.³²

A műbefogadó attitűdje, s általában művészet és közönség kapcsolata nem csak a pedagógus Kállait foglalkoztatta. Műkritikusi pályára lépve írásaival eleve mű és néző között vállalt közvetítő szerepet, s emellett elméleti síkon is foglalkozott a képi befogadás természetével. A témában alapvető Piktúra és film című, 1926-os írása, ahol a mozi népszerűségének s a képzőművészeti tárlatok gyér látogatottságának okait vizsgálva első publikációjához hasonló gondolatokat fogalmaz meg a nagyközönség hibás képnézési szokásairól: „A film tisztán optikai tartalma minden irodalmi téma nélkül is annyira gazdag és érdekes, hogy ez a tartalom egymaga elhódítja a művészeti kiállítások közönségének ama részét, mely a képeknél úgyis csak az ábrázolás tárgyi mivolta, motívuma iránt érdeklődik. Márpedig a közönségnek legalább kilencven százaléka reagál így. Ez az a túlnyomó többség, mely a kiállításokat régente is csak azért látogatta, mert ott az ember s természet világából, innen-onnan, ennyi meg ennyi látványosságban volt része, és mert a motívumok irodalmi, filozófiai vagy vallásos vonatkozásai kedélyének más tekintetben is épülésére szolgáltak. Ez a közönség ma inkább a mozit látogatja.”³³

³² „Az Üvegpalotát többnyire szűnyograjokként lepik el a látogatók, belemérülve a katalógus olvasásába, s időnként rá-rápillantva a képekre” – írja Kandinszkij a szentpétervári *Apollon* müncheni tudósítójaként a lap 1910. november–decemberi számában (ford. tölem – L. Á.), in LINDSAY-VERGO (1994), 78.

³³ TIMÁR (2002), 39.

Az új médium, a mozi gyors térnyerése tulajdonképpen logikusan következik abból az Esztétikai műveltségben már megfogalmazott jelenségből, mely szerint a tárlatlátogatók többségének figyelme a képi látvány helyett az ábrázolt tartalmakra irányul. A két cikket összevetve a gondolati párhuzam mellett szembeszökő az is, hogy mennyivel összetettebbnek látja Kállai a képzőművészeti befogadás természetét 1926-ban, mint tizennégy évvel korábban. Míg a korai cikkben a festményekben való gyönyörködést még természetes és magától értetődő élményként írja le, berlini írásában már annak nehézségeit hangsúlyozza. A festmény, a mozifilmmel ellentétben, nem adja könnyen magát. A kép „belső szövetét és alkatbeli harmóniáját csak koncentrált, elmélyült szemlélet élheti át”,³⁴ s ez az elmélyülés, szellemi koncentráció csak kevesek számára elérhető.

³⁴ TIMÁR (2002), 40.

„...Talán sohase volt a világnak művészietlenebb népsége, mint a meggazdagodott polgárság a 19. század legnagyobb részében. [...]

Az akadémiák hasznavehető festő-hivatalnokokat neveltek, és az állam szigorúan ügyelt arra, hogy a művészek csak a hivatalos szabályzatnak megfelelő dolgokat szállíthassanak.

[...] A 19. század nem tudott nyilvános teret szobor nélkül elképzelni. Azelőtt a szobrász templomok és loggiák részére, paloták ormára és a lakás díszítésére istenszobrokat és kutakat faragott, síremlékeket, szép gyertyatartókat, lámpákat szállított. A 19. század csak a nagy terekre állított szobrokat ismerte. [...] Vagy mondjuk, hogy igazán szükség volt történelmi szobrokra. Miért kellett ezeknek a szobroknak olyan kényszeredett pózokban születniük, mint amilyen pózokat látunk a Petőfi-szoborban, a Deák Ferenc, a Széchenyi és az Arany János szobrán?

Egészen analóg elvek szerint készültek azok az óriási freskók, amelyeket múzeumok és akadémiák üléstermeiben, színházak lépcsőcsarnokaiban láthatunk. Azelőtt a falfestésnek az volt a célja, hogy összhangzatos kísérője legyen az épület architektonikus hatásának. Most a gótikus, a görög, a reneszánsz vagy a tudom is én miféle stílusban épült falakra vignettaszerűen ragasztotta a képeket.” (4)

Jellegzetes, ahogy Kállai a 19. századi akadémista szobrászat kritikájában a Muthertől átvett értelmezési keretbe belefoglalja személyes élményeit, a köztéri szobrászat hazai példáiról alkotott esztétikai értékítéleteit. Ezután a falképfestészet 19. századi alakulását jellemzi, megállapítva, hogy a szobrokhoz hasonlóan a freskók is elvesztették szerves kapcsolatukat építészeti környezetükkel. Kállai idevonatkozó megjegyzése az Esztétikai műveltség azon megállapításai közé tartozik, amelyek a cikk keretei között belesimulnak annak gondolatmenetébe, a teljes életmű felől olvasva ugyanakkor nagyobb hangsúlyt, külön jelentőséget kapnak. A falképfestészet műfaja, festészettörténeti helye fontos szerepet játszik az érett Kállai festészetfelfogásában. Személyes ízlése is vezérli ebben, hiszen mindig is erősen vonzódott a nagy művészettörténeti korszakok monumentális művészetére iránt. Ezzel kapcsolatban so-

katmondó tény, hogy „csúcsművekkel” nem annyira a kortárs művészet alkotásai ajándékozzák meg, hanem sokkal inkább az autonóm művészet születését megelőző korok művei: egyiptomi és indiai szobrok, bizánci mozaikok és falképek, középkori faragványok és üvegablakok.³⁵ Érdekes és e tanulmányon túlmutató kérdés, hogy vajon milyen összefüggések vannak Kállai művészeti ízlése, valamint képfelfogása között, alakítják-e festészetről vallott nézeteit meghatározó esztétikai élményei, melyek nem a táblakép, de javarészt még csak nem is a festészet alkotásaihoz kötődnek. Annyi bizonyosan tudható, hogy az 1912-es cikkben megfogalmazott falkép-ideál („összhangzatos kísérője legyen az épület architektonikus hatásának”) Kállai szeme előtt lebeg majd műkritikusi pályáján is, mégpedig nem csupán építészeti, épületdíszítő témájú írásaiban,³⁶ hanem általában a festmény – a falképfestészetből születő táblakép – saját törvényszerűségeinek megfogalmazásánál is. A falkép architektonikus kötöttsége tulajdonképpen a Kállai-féle képfelfogás egyfajta modelljét jelenti, amennyiben építészeti környezetbe illeszkedve a szó szoros értelmében valósítja meg azt a szerkezetességet, amelyet Kállai a jó táblakép egyik legfőbb kritériumának is tart. A falkép architektonikus foglatának a táblaképnél a képkeret vízszintesei és függőlegesei felelnek meg. A táblakép keretébe éppúgy szervesen izesülve, nem pedig vignettaszerűen kell illeszkednie a képi kompozíciónak, ahogyan építészeti környezetébe a falképnek. A szerkezetes kompozíciót megvalósító kubista festészet kapcsán Kállai többször is hangsúlyozza annak középkori, architektonikus gyökereit: „A középkori művészet a képet és szobrot a kövek törvénye, a falak, pilíresek és boltívek, az építményes statika és geometria uralma alá rendelte. Ez a hatalmas egység idővel felbomlott. [...] A tektonikus érzék freskók és ablakképek, az építészeti kerethez szabott, táblás kompozíciók múltán is mindenkor olthatatlanul benne él a francia festőművészet szellemében. Lenyűgöző erejű bizonyossága ennek a tektonikus festői szellemnek Cézanne és a cézanne-i stílus fejleménye, a kubizmus.”³⁷ „...Braque és a kubizmus szerkezetes képein a felület falszerű jellegének hangsúlyozása egyenesen a középkort juttatja eszünkbe, ha mégannyira elűt is különben a régi mozaikok és freskók monumentális súlyától és tömörségétől.”³⁸

1912-es cikkében Kállai a művészet 19. századi hanyatlásának példái között említi az akadémikus falképfestészetet, hiszen az architektonikus keretétől elszakadva, vagyis saját képi kifejezőeszközei rovására az ábrázoltakra koncentrálnak, hasonlóan a kor táblaképfestészetéhez:

„Ezek az elhibázott falfestmények nem a díszítést szolgálják, hiszen minden dekoratív érzék kiveszett volt a művészetből, hanem mitológiai vagy történelmi repetitoriumok. És hasonló festmények kerültek az állami kiállításokra is. Csata, díszbevonulások, festett újsághírek és történelmi leckék. [...] Művészegyesületek és tárlatok keletkeztek, a művészet kölcsönkönyvtárai. Nagyon hasznára váltak a közönségnek. Megmutatták a művészek alkotásait. A 19. század tárlatlátogató polgára több festett vászont láthatott, mint amennyit az elmúlt századok emberei együttvéve. Csak az a baj, hogy a kölcsönkönyvtárhoz való hasonlítás nagyon is illik ezekre a tárlatokra. Mert az emberek

³⁵ Lásd például Paul Cézanne [1939], in TIMÁR (2004), 108; Cézanne és a XX. század konstruktív művészete [1944], in TIMÁR (2003), 108; Picasso [1948], in TIMÁR (2003), 179–180.

³⁶ „Idült sérelme korunk művészetének, hogy épületek festői vagy plasztikai építésére csak nagy ritkán akad megbízatása. A festő és szobrász túlnyomó részben minden határozott eszmei, tárgyi és térbeli megkötöttség nélkül magára hagyatva dolgozik, kénye-kedve szerint. Szabadsága olyan messze kalandozik a régi művészet építményes rögzítettségétől, hogy e tekintetben valósággal ágrólszakadtnak nevezhetjük.” (Az Irgalmasok kórházának új szobrai [1935], in TIMÁR [2002], 113); „...az ékítő elemek ne legyenek járulékos hozzáadások: ne hazudtolják meg az épület szerkezeti és rendeltetési alapjellegét. [...] E tekintetben is építményes *logikára*, nem pedig »alkalmazott« szépségtapaszkokra van szükség.” (Magyarság vagy ösmagyarkodás? Megjegyzések az új postapalota szobraihoz [1940], in TIMÁR [2004], 169–170.)

³⁷ Marcel Gromaire [1938], in TIMÁR (2004), 41.

³⁸ Georges Braque [1938], in TIMÁR (2004), 75.

nem is azért látogatták őket, hogy a festőművészetben gyönyörködjenek. A képek adomák voltak [...]. A festők címe: »történelmi festő« és »zsánerfestő« is jellemzi a stílust. [...] Senki sem gondolt arra, hogy a festészetnek nem irodalmi ötletek megfestése a célja, hogy ez a művészet külön világ, a szép színek és a szép formák világa, amelynek megvannak a maga külön törvényei és életföltételei." (4)

A 19. századi festészet irodalmisága kapcsán Kállai szorosán követi Muther értelmezését, aki említett *Die Malerei des 19-ten Jahrhunderts* című könyvében a 19. századot az irodalom és a tudomány korának nevezi, olyan korszaknak, amelyben az ismeretek elsődleges forrását a könyvek jelentik. A képzőművészet háttérbe szorul az irodalommal szemben, s a festészetet uralják az elbeszélő jellegű történelmi és zsánerképek.³⁹ Kállai nemcsak Muther gondolatmenetét, hanem fogalmazásmódját is követi, amikor a 19. századi tárlatokat kölcsönkönyvtáraknak nevezve érzékelteti az akadémista festészet és általában a korabeli képi befogadás szövegközpontúságát.⁴⁰

A képzőművészetnek az irodalomtól független, saját eszköztárral és törvényszerűségekkel rendelkező autonómiáját hangsúlyozó művészetfelfogás, amelyet Kállai első publikációjában hangsúlyoz, a szimbolizmus esztétikájából kinőve a 19. század utolsó harmadában erősödik fel, s Kállai pályakezdő éveinek idejére a magyar művészettörténet-írásban és műkritikában is gyökeret ver. Lyka Károly például 1906-ban *A képírás újabb irányai* bevezetőjében így fogalmaz: „Sok modern festő kritikai méltatásánál azt tapasztaltuk, hogy a kritikust irodalmi szempontok vezetik, keresi a képek tárgyát, kihámozza belőlük a novellát, sőt különféle bölceleti és társadalomtudományi elveket fedez fel a képeken vagy diktál beléjük, emellett egészen mellőzi a kép tisztán festői érdekességeit, amelyek pedig gyakran döntők.”⁴¹ Az 1900-as, 1910-es években Lyka mellett mások – például Bálint Aladár, Bölöni György, Feleky Géza, Lengyel Géza – is hangsúlyozzák műkritikaikban a festészet saját nyelvének létjogosultságát, autonóm képi kifejezőeszközeinek erejét.

1911-ben, egy évvel Kállai cikkének megjelenése előtt a *Népművelés* című lap A művészi nevelés az iskolában címmel szervez ankétot. Ennek kapcsán Bölöni a következőket írja: „A mai magyar gyermeknemzedéket, ha művészi nevelésről beszélünk, és éppen képszemléletről, arra kellene megtanítani, ami a mai magyar közönségből hiányzik. Fel kellene világosítani arról, hogy miért kép egy kép, miért művészi munka egy művész kezéből kikerült mű, nem a festője és művésze nevéért, nem a kép témájánál fogva, hanem a színeinél, vonalainál, harmóniájánál, mindannál a festői értéknél fogva, amelynek semmi köze sincs a kép tárgyához. A mai magyar közönségből az a képesség, az az érzékenység hiányzik, mondjuk az a magasabb fokon álló kultúrérdeklődés, amely azt eredményezhetné, hogy ne álljon meg kérdezve, fejcsóválva és hitetlenül képek előtt, ahol nincs epikai téma, nincs novella, vagy nincs tiszta naturalizmus, ahol festői célokért van minden. Az iskolában annak a megértését kellene elvégezni, hogy a piktúra egy külön világ, amelynek külön törvényei vannak [...].”⁴² Bölöni soraira a megfogalmazás módjában is rimel a fiatal Kállai fentebb már idézett gondolata, mely szerint „a festészetnek nem irodalmi ötletek megfestése

³⁹ „Az irodalom és a tudomány jelentette a mankót, amelyre a gyenge művészet utat keresve támaszkodott. A történelmi festészet a történelem segédtudományaként történelmi események illusztrálásában látta célját. A zsánerkép a valóság töredékeiből novellisztikus epizódokat komponált. A képek megértéséhez a kereten olvasható felirat nyújtott fogódzót, ezekben a szavakban koncentráldott értékük; amit az ecset nyújtani tudott, az csak a katalóguscímek fordítása és körülírása volt. A közönség pedig azért járt művészegyesületbe, hogy ott történelmet, néprajzot, földrajzot és viselettant tanuljon, vagy találékony eszethumoristák szellemes ötleteit hallgassa.” (MUTHER [1893–1894], II, 566. – saját fordításom)

⁴⁰ „A történelemnek [...] viszont nem szabad elfelejtenie, hogy a képek nem könyvek, amelyeknek a tartalmát lehet ismertetni, hanem műalkotások, amelyek esetében a formákban és színekben megtestesülő gondolatokról kell beszélni.” (MUTHER [1893–1894], I, 8. – saját fordításom)

⁴¹ LYKA (1906), 13.

⁴² Művészeti nevelés kérdése, *Népművelés*, 1911. április, 6. évf., 7. sz., XIII. kötet, 4–5. (Az Urhegyi Alajos Képszemlélet című előadása nyomán kialakuló vitához Bölöni György mellett hozzászólt Balázs Béla, Berény Róbert, Fülepp Lajos, Ignóty, Kernstok Károly, Körösfői Kriesch Aladár, Lukács György, Márfy Ödön, Márkus László, Nagy László, Nádai Pál, Nádler Róbert, Rippl-Rónai József és Vedres Márk).

a célja, hogy ez a művészet külön világ, a szép színek és a szép formák világa, amelynek megvannak a maga külön törvényei és életföltételei". Később műkritikusként is feladatának tartja, hogy a festészet autonómiáját megértesse olvasóival. Műleírásai során számos alkalommal hangsúlyozza az absztrakt képi elemek kifejezőerejét, rámutatva arra, hogy a képi tartalmat, hangulatot nem elsősorban az ábrázoltak, hanem sokkal inkább a tisztán képi kifejezőeszközök, a formák és színek kompozíciója adja. Még Aba-Novák Vilmosnak a látnivalók gazdagságában mozihíradóval vetekező sokalakos képei⁴³ kapcsán is a festői eszközök kifejezőerejét emeli ki: „Az ő képei festői elbeszélések. Hangsúlyozzuk: *festői* elbeszélések. Ami zsánerszerű, elbeszélhető tartalom mutatkozik rajtuk, a dolgok és alakok mozgalmas epikai találkozása is csak arra jó főképpen, hogy színfoltokat és formákat hozzon nyüzsgésbe. [...] Teszem az egyik képen a szekérnek támaszkodó paraszt szemlátomást élénken diskurál ugyan a feléje forduló menyecskevel. De még sokkal élénkebb az a festői terepere, amely a paraszt hátán folyik, a különböző színfoltok között, amelyekből alakja összetevődik. [...] Ez a színfoltok közt szerteszét villódzó, széttarkáló eszmecsere vagy csetepaté messi túllendül az ábrázolt dolgok alakján, és olyan tisztára festői összeköttetésekkel, utalásokkal szövi keresztül-kasul az egész képet, amelyeknek semmi közük sincsen a kompozíció tárgyához.”⁴⁴ Érdekes megfigyelni, ahogyan a képi autonómia gondolata a retorika szintjén is alakítja Kállai kritikáit. Képleírásaiban gyakori például az ábrázolt témának, illetve az absztrakt képi elemeknek összekapcsolása egy-egy gondosan megválasztott szó segítségével. A fenti idézetben is találunk erre példát: Kállai pedagógusként hívja föl a figyelmet a színfoltoknak a vásári forgatagban beszélgető embereknel kifejezőbb „festői tereferéjére”. Más helyeken finomabb, közvetettebb módon irányítja olvasói figyelmét az ábrázoltaktól az ábrázolásmód felé. Például úgy, hogy a kép témáját külön meg sem nevezve utal rá a kép szín- és formavilágának leírásához választott jelzők révén.⁴⁵

⁴³ „Nincs az a mozihíradó, amely fürgébben és változatosabban nyüzsgtetné a látnivalók eleven sokadalmát, mint Aba-Novák piktúrája.” (Aba-Novák újabb képei [1936], in TIMÁR [2002], 148.)

⁴⁴ TIMÁR (2002), 149.

⁴⁵ Lásd például: „Paizs-Göbel Jenő újabb képein az egymás hegyén-hátán szorongó, olykor szivárványos színrovátkáknak bonyolult sűrűje, valósággal *dszungszerű* vegetációja támadt.”; [Nemes Lampérth József: Ravatal] „A *gyászosan* sötét kékek, violák és viaszkos sárgák ellentéte dermesztő, szakadékos mélység módjára tátong a képen.” (Cézanne és a XX. század konstruktív művészete [1944], in TIMÁR [2003], 130–131, 112); [Gustave Courbet] „nyugtalan tengeri tájképén a lazán egybeszórt, komor színek *tajtékozó hullámverés módjára viharzanak* végig a felületen.” (Francia festmények Budapesten [1940], in TIMÁR [2004], 157 (kiemelések tőlem – L. Á.).

„De vajon hol, kitől tanulhatta volna meg a közönség ezt a felfogást, amelyet tulajdonképpen nem is volna szabad *tanulni*. A görög és a reneszánsz ember művészies légkörben élt. A 19. század embere nem volt ilyen szerencsés, és ki tudja, elkövetkezik-e valaha az az idő, amikor az élet ismét szabadabb, egészségesebb, tehát artisztikusabb lesz? Igaz, hogy az egyetemeken művészettörténeti előadások is folynak, és a görögöknek effélében nem volt részük. De lehet valaki a művészettörténet doktora, könyv nélkül tudhatja az összes valamikor élt művészek nevét, élettörténetét, az összes képcímeket, és még művészetelméleteket is hordozhat a fejében anélkül, hogy csak valami köze volna is a művészethez. És bizony éppen ezek a nagyon is tudós művészettörténészek laposították el sok ember szemében a művészetet, mert unalmasan nagyképu, skatulyázó könyveikben szürkére mázolták még a legszínesebb, legfiatalosabb reneszánsz képeket is. Pedig sokszor nem mondtak többet, mint az az orvosi recept, amely a betegnek egyszerűen vizet rendel, de azt írja: aqua pura, hogy orvosságnak tessenek.” (5)

A Paedagogium nyelv- és történettudomány szakos hallgatójaként Kállai tanulmányai első két évében heti két óra művészettörténetet hallgatott.⁴⁶ Emellett elképzelhető, hogy erős művészeti érdeklődése a művészettörténet tanszék vagy a Minta-rajztanoda művészettörténeti előadásaira is elvezette. Lehetséges tehát, hogy a „művészettörténet doktorát” kritizáló sorokban személyes célzás is rejlik. Éles kritikája mindenesetre világosan következik cikkének korábbi megállapításaiból. Az autonóm képi kifejezőeszközöket előtérbe állító művészetfelfogás a műbefogadásban az érzékek és érzések tudását helyezi a tárgyi tudás elé. A tudományos ismeretek és hozzáállás tehát nemcsak nem segítheti, hanem egyenesen akadályozhatja a művészet befogadását, s a művekkel való közvetlen, eleven kapcsolat nemcsak a művészettől elszakadt hétköznapi ember, hanem a nagy művészettörténeti tudással felvértezett szakember számára is problematikusá válhat.

A „nagyon is tudós művészettörténészek” unalmas könyveire vonatkozó mondat ugyanakkor tekinthető egy olyan negatív („így ne...”) *ars poetica*nak is, amelyhez Kállai a későbbiekben a legteljesebb mértékben hű marad. Hiszen művészeti írásai széles körű tudásra szert tevő szakemberként is mindvégig közérthetőek, színesek és érdekfeszítőek.

„Valósággal vissza kellett édesgetni a tudósoktól elriasztott embereket. Meg kellett mutatni nekik, hogy a művészettel való foglalkozás nem a szakemberek privilégiuma, nem tudomány, hanem élet, amelyet minden arra való érzékű ember végigélhet. Rá kellett szoktatni a közönséget arra, hogy a festészet is csak annyira érzékek és érzések dolga, mint a zene, és hogy nem kíván semmit az embertől csak azt, hogy gyönyörködjék benne és életét boldogítsa. Gyönyörű az a munka, amelyet a 19. század második felében meginduló naturalizmus és impresszionizmus festői, meg a művészetről művészettel író kritikusok a képzőművészet felszabadítása és a közönség művészi nevelése érdekében végeztek.” (5)

Ha az előző bekezdésben egy negatív *ars poetica* rejlik, itt megtaláljuk annak pozitív változatát: az ifjú Kállai a „művészetről művészettel” író 19. századi kritikusok munkáját dicsérve tulajdonképpen megnevezi azt a kritikusi hagyományt, melyet majd kritikusi munkásságával folytatni fog. Jelzi ezt választott forrásmunkája is: Richard Muther, akit a korabeli művészettörténész szakma egy része tudománytalansággal vádolt, éppen színes, közvetlen és magával ragadó stílusának köszönhetően öröndett nagy népszerűségnek. Írásművészete magyar műkritikusok számára is inspirációt jelentett. A *festőművészet története* magyar kiadásának bevezetőjében Lengyel Géza hosszan méltatja a „művészekről író író-művész” stílusának kifejezőerejét és elevenségét.⁴⁷ Lengyel értelmezésében a német művészettörténész színes, olvasmányos stílusa egyenesen következik művészet szemléletéből, művekhez és művészekhez fűződő szoros és közvetlen viszonyából. „Muther számára a művészet nem jelentett pusztán hivatalt, katedrát, nem volt ünnepnapokra tartogatott templom, sem laboratórium, hanem eleven valóság, állandó szükséglet, egész élete stílusának

⁴⁶ Az 1910-es években a művészettörténetet Lányi Ernő rajztanár, illetve 1912 szeptemberétől Lányi mellett dr. Szabó László oktatta. A Paedagogium órarendjéről és oktatóiról lásd Almanach 1909, 1911, 1912, 1913, 1916.

⁴⁷ „S változatlanul kevesen érték utól [Muthernek] azt a tulajdonságát, hogy művészeket, képeket, korszakokat, melyekről legtöbb társa csak sápadtan egyhangú lajstromokat adott, írás útján, tehát egészen más kifejezési eszközzel plasztikusan és színesen megelevenítsen, közérthetően, gondolatokat keltően érzékeltessen.” (MUTHER [1920], 13.)

⁴⁸ MÜTHER (1920), 9.

életető eleme.”⁴⁸ Mondatai nagyon is ismerősen hangzanak az Esztétikai műveltség vonatkozó sorai mellett: Lengyel és Kállai felfogásának, művészi ideáljának rokonsága a retorika szintjén is megmutatkozik. Lengyel kifejezései – a művészet mint „ünnepnapokra tartogatott templom” vagy mint „eleven valóság, állandó szükséglet” – csengenek vissza a fiatal Kállai szövegében:

„...Amíg a művészetet csak a múzeumok és kiállítások üvegházi levegőjében neveljük, nem él igazán, csak tengődik. A művészetnek az életből kell sarjadnia, ki kell mennie az emberek közé az utcára, a lakásokba és a szabad természetbe. Vérre van szüksége, mert az emberek szívében kell élnie, nem pedig száraz elméletek elvont okoskodásaiban. Nem elég, ha minden vasárnap elmegyünk a Szépművészeti Múzeumba, vagy megnézzük a téli tárlatot. Érezniük kell, tudniuk kell, hogy hétköznap is szükségünk van szép környezetre.” (5)

E gondolatnak megfelelően az Esztétikai műveltség további részében a szerző a lakásművészet 19. századi alakulását tárgyalja. A mindennapi élet szerves részeként megjelenő eleven művészet igénye gondolatmenetét logikusan vezeti az alkalmazott művészetek, a lakberendezés és a tárgy-kultúra területére, ahol ugyanaz a jelenlét érhető tetten, mint a képzőművészet és a képzőművészeti befogadás korabeli alakulásában: a 19. századi lakáskultúra stílustalanságai éppúgy a kor művészetlenségét és az emberek fejletlen ízlését, esztétikai műveletlenségét jelzik, mint a képzőművészet és a képzőművészeti befogadás téma-, illetve szövegközpontúsága.

Kállai iparművészeti érdeklődése a későbbiekben is megmarad, s a témában több cikket publikál Bauhaus-éveit megelőzően is.⁴⁹ Már az Esztétikai műveltségben a funkcionalizmus eszményét tüzi zászlajára, ezt méltatva a 20. századi iparművészeti mozgalomban is: „A modern iparművészet azért értékes, [...] mert őszinte és logikus.” Emellett állást foglal autonóm művészet és alkalmazott művészet egyenrangúsága mellett is, megfogalmazva a kettő szerves kapcsolatának igényét mind az alkotás, mind az oktatás és a műbefogadás területén:⁵⁰

„[...] Mindenki művész, aki értékes munkát produkál, akár palotát épít, akár könyvbe rajzol lapléceket. [...] És az volna szép, ha az esztétika tanára nemcsak a Michelangelo Mózes szobráról beszélne, hosszasan tűnődve a szarvak jelentőségén, hanem ha elvinné hallgatóit ki az utcára, a kirakatok elé, és megmagyarázná a nyakkendő és női kalapok színek kompozícióját, a lámpák és modern bútorok szerkezetbeli finomságait, anyagszerűségét.

Igaz, hogy ez már kissé nevetséges is volna talán, de az bizonyos, hogy a művészetnek az életből kell táplálkoznia. Az élet pedig ne legyen frázis, ne legyenek benne hivatalos vasárnapok és haszontalan díszelőadások. A szemüveget, a fopispizkálót és a ruhát sem a maga kedvéért, hanem a célszerűsége kedvéért használjuk. A művészetnek is megvan a tulajdon életéből következő célszerűsége, és csak akkor lehet valami értéke, az életben csak akkor lehet szép, ha ennek a célnak a szolgálatában alkalmazzuk.” (9)

⁴⁹ Lásd például: Neue Arbeiten von Ludwig Kozma [1925], in MARKÓJA (1999), 73–76; Die Wohnung [1926], in WUCHER (2003), 15–20; Konstruktiv művészet [1927], in TIMÁR (2002), 54–57.

⁵⁰ Az Esztétikai műveltség iparművészeti vonatkozású megállapításai, így például a célszerűség eszményének megfogalmazása, vagy ipar- és képzőművészet erőszakos szétválasztásának kritikája, szintén külön érdekességre tesznek szert Kállai későbbi életútja ismeretében: a Bauhausban vállalt szerepét láthatjuk a fiatal Kállai nézetei, érdeklődési köre szerves folyományaként is.

Az idézett sorok a cikk befejező mondatai. A szerző a modern iparművészet példáján keresztül megismétli írásának vezérgondolatát, mely szerint „a művészetnek az életből kell táplálkoznia”. Láttuk, hogy e gondolat jegyében a művészi élményben az érzéki tapasztalatot a tárgyi tudás elé helyezi, s az autonóm és kreatív műbefogadás mellett teszi le voksát. Szintén e gondolat jegyében követeli meg a művészet felkent közvetítőitől a közérthetőséget. Ezzel tulajdonképpen saját *ars poeticáját* fogalmazza meg: szemléletes-érzékletes nyelvi képekben gazdag, közvetlen hangvételű, élvezetes stílusával a műkritikus Kállai hű marad a hétköznapi életben gyökerező művészet, a közvetlen, eleven művészetbefogadás és a művészetben való spontán gyönyörködés ideájához.

Kállai első publikációjának szoros olvasatával egyfelől közelebb kerülhettünk a műkritikus művészetfelfogásának és retorikájának genealógiájához, másfelől pedig a korai írásnak az érett kritikákkal való kapcsolódási pontjait keresve megláthattuk az életmű néhány, eddig kevésbé szem előtt tartott jellemvonását is. Idézzük föl újra, hogyan is fogalmazza meg a huszonkét éves pedagógushallgató kora népszerű gondolatát: „A festészet is csak annyira érzékeny és érzések dolga, mint a zene.” E mondatot hallva valószínűleg nem Kállaira gondolnánk lehetséges szerzőként. Mindazonáltal érett korszakának írásai is e gondolat jegyében születtek: Kállai műleírásaiban mindvégig a személyes érzéki benyomások, érzetek és érzelmek megfogalmazására törekszik, s ez a törekvés nagyban alakítja stílusát, nyelvi képekben gazdag művészi kifejezőmódját.

Az Esztétikai műveltség tanulmányozásának számomra legizgalmasabb hozadéka az, ahogyan Kállai korai művészetfelfogásának megismerése megváltoztatja a teljes életműről kialakított képünket, új megvilágításba helyezve a kritikus szemléletmódjának alakulási ívét. Az érett Kállai világ- és művészetfelfogásának (a kettő nála szétválaszthatatlanul együtt mozog) egyik kulcseleme a polaritás, az érzelmi/ösztönös/érzéki/festői, valamint a logikus/észelvű/szellemi/szerkezetes pólusok adta dinamika, s – az ember személyes életében éppúgy, mint a képzőművészeti alkotásban – a kettő összehangolására való törekvés. Eddig, az 1920-as berlini indulástól olvasva Kállai cikkei, a szemléletmód fő irányvonala a szubjektív élményt, az érzelmeket és ösztönöket a művészeti alkotás és befogadás területéről teljesen kizáró korai felfogástól⁵¹ az ösztönök rehabilitációján, a szubjektív belső világ létjogosultságának és jelentőségének elismerésén át⁵² a két pólus mind teljesebb összehangolására való törekvésig⁵³ húzódik. Az Esztétikai műveltség megismerése változtat Kállai-képünkön, hiszen az 1912-es cikk gondolatai, a művészeti befogadásban az érzetek, érzelmek s általában a spontán, szubjektív élmény jelentőségének hangsúlyozása világossá teszi, hogy nem előzmény nélkül való Kállainak az 1923-as Korrektúrát című írásával induló szemléletváltozása. Az első berlini műkritikák normatív konstruktivizmusfelfogásától való eltávolodás bizonyos szempontból visszakanyarodást is jelent a pedagógushallgatóként kifejtett gondolatokhoz.⁵⁴ Kállai tehát, mielőtt az érzelmi-ösztönös s a logikus-rendszerező pólusok összehangolásának lehetőségeit és képi kifejezéseit keresné, fiatalon előbb az egyik, majd a másik pólus vonzását is megtapasztalja.

⁵¹ Lásd például: Új művészet [1920–1921], in TIMÁR (1999), 7–14; Technika és konstruktív művészet [1922], in TIMÁR (1999), 31–34; Zwei Stufen des kommunistischen Geistes [1922], in MARKÓJA (1999), 14–16; Konstruktio – kompozicio [1923], in TIMÁR (1999), 47–52. Megjegyzendő, hogy Kassák Lajos visszaemlékezése (Emlékezés Kállai Ernőre, *Valóság*, 1965/8, 55) szerint Kállai legelső németországi kritikáiban még az expresszionizmus képviselőit méltatta – ezen írásai jelenleg nem fellelhetők.

⁵² Lásd például: Korrektúrát [1923], in TIMÁR (1999), 54–63; Ideológiák alkonya [1925], in TIMÁR (1999), 107–109; Stílus? [1928], in TIMÁR (2002), 71–73.

⁵³ Lásd például: Zehn Jahre Bauhaus [1930], in WUCHER (2003), 153–158; Georges Braque [1938], in TIMÁR (2004), 70–78; A hatvanéves Picasso [1941], in TIMÁR (2004), 193–198.

⁵⁴ A Kállai-féle világ- és műkép fejlődési ívének tágabb, 1920 helyett már az 1910-es évektől való vizsgálata egyebek mellett érthetőbbé teszi azt az ellentmondást is, amely Kállai legelső berlini publikációinak nagyon is expresszív, indulatos, sodró stílusa és kizárólagos objektivitást hirdető tárgya között feszül.

BIBLIOGRÁFIA

- Almanach 1909 – *A Magyar Királyi Állami Polgári Iskolai Tanítóképző Intézet (Paedagogium) Almanachja az 1908–1909. tanévről*, Budapest, Fritz Ármin könyvnyomdája, 1909.
- Almanach 1911 – *A Magyar Királyi Állami Polgári Iskolai Tanítóképző Intézet (Paedagogium) Almanachja az 1910–1911. tanévről*, Budapest, Fritz Ármin könyvnyomdája, 1911.
- Almanach 1912 – *A Magyar Királyi Állami Polgári Iskolai Tanítóképző Intézet (Paedagogium) Almanachja az 1911–1912. tanévről*, Budapest, Fritz Ármin könyvnyomdája, 1912.
- Almanach 1913 – *A Magyar Királyi Állami Polgári Iskolai Tanítóképző Intézet (Paedagogium) Almanachja az 1912–1913. tanévről*, Budapest, Fritz Ármin könyvnyomdája, 1913.
- Almanach 1916 – *A Magyar Királyi Állami Polgári Iskolai Tanítóképző Intézet (Paedagogium) Almanachja az 1915–1916. tanévről*, Budapest, Fritz Ármin könyvnyomdája, 1916.
- FELEKY (1909) – FELEKY Géza: Richard Mutherről, *Nyugat*, 1909, II. évf., 23. sz., 617–621.
- FORGÁCS (1984) – KÁLLAI Ernő: Művészet veszélyes csillagzat alatt. Válogatott cikkek, tanulmányok, szerk. FORGÁCS Éva, Budapest, Corvina, 1981.
- LINDSAY–VERGO (1994) – Kenneth C. LINDSAY–Peter VERGO (szerk.): *Kandinsky. Complete Writings on Art*, New York, De Capo Press, 1994.
- LYKA (1906) – LYKA Károly: *A képzés újabb irányai*, Budapest, Singer és Wolfner, 1906.
- LYKA (1907) – LYKA Károly: *A képzőművészet és iparművészet határai*, Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1907.
- LYKA (1970) – LYKA Károly: *Vándorlásaim a művészet körül*, Budapest, Képzőművészeti Alap, 1970.
- MARKÓJA (1999) – Ernst KÁLLAI: *Gesammelte Werke 2. Schriften in deutscher Sprache 1920–1925*, szerk. MARKÓJA Csilla, Budapest, Argumentum–MTA MKI [1999].
- MUTHER (1893–1894) – Richard MUTHER: *Geschichte der Malerei im XIX. Jahrhundert*, München, Georg Hirth's Kunstverlag, I–II: 1893, III: 1894.
- MUTHER (1920) – MUTHER Richard: *A festőművészet története*, I–II, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1920.
- TIMÁR (1999) – KÁLLAI Ernő: *Összegyűjtött írások, 1: Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1912–1925*, szerk. TIMÁR Árpád, Budapest, Argumentum–MTA MKI, 1999.
- TIMÁR (2002) – KÁLLAI Ernő: *Összegyűjtött írások, 3: Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1926–1937*, szerk. TIMÁR Árpád, Budapest, Argumentum–MTA MKI, 2002.
- TIMÁR (2003) – KÁLLAI Ernő: *Összegyűjtött írások, 8: Mednyánszky László. Cézanne és a XX. század konstruktív művészete. Picasso*, szerk. TIMÁR Árpád, Budapest, Argumentum–MTA MKI, 2003.
- TIMÁR (2004) – KÁLLAI Ernő: *Összegyűjtött írások, 6: Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1938–1944*, szerk. TIMÁR Árpád, Budapest, Argumentum–MTA MKI, 2004.
- TÓTH (1998) – TÓTH Gábor: Imre Sándor és a Paedagogium, *Magyar Pedagógia*, 1998, 98. évf., 2. sz., 99–122.
- WUCHER (2003) – Ernst KÁLLAI: *Gesammelte Werke, 4: Schriften in deutscher Sprache 1926–30*, szerk. Monika WUCHER, Budapest, Argumentum–MTA MKI, 2003.

Fehérvári Zoltán–Prakfalvi Endre

Az Iparterv-székház¹

„Építőművészeink között még jelentős számban vannak, akik haladó szellemű építészeknek vallják magukat és általában »elismerik« a szocialista-realizmus elvét a művészetben, de gyakorlatban elhallgatják [...] és lényegében kisebb »korrektúrákkal« a nyugati építészeti gyakorlatot tartják példaértékűnek [...] amelynek kizárólagos célja az, hogy külsőségével az épület felhívja magára a közfigyelmet [...] Építészeink átvették az építészetnek ezt az öncélú felfogását [...] például a Nehézipari Épülettervező Iroda székháza...”²

Az egykori Iparterv-székház derékszögű trapéz alakú telken zárt sorú beépítésben álló, U alaprajzú, nyolcemeletes modern stílusú saroképület, mely a korábban itt álló épület vas- és vasbeton szerkezetének felhasználásával épült. Az utcai szárnyak kéttraktusosak középfolyosóval, az udvari szárny egytraktusos, mindhárom szárny lapostetővel fedett.

A Deák Ferenc utcai és a Bécsi utcai szárnyak szalagszerű nyílásokkal raszteresen tagolt homlokzatai aszimmetrikus elrendezésűek. A Deák Ferenc utcai homlokzat hattengelyes, a sarok felé egy ablaktengely szélességű, vakolt, tagolatlan falsáv húzódik. A Bécsi utcai homlokzat hat plusz egy tengelyes, a szomszédos ház felé eső ablaktengelye szélesebb. Az elsőtől a hetedik emeletig a homlokzat simára vakolt. Ezek az emeleteken az összes ablakot kicserélték, de a külső tok mindenütt eredeti, helyenként még az árnyékoló roló sínezete is megtalálható. A visszaugratott, később épült nyolcadik emelet nyíláskiosztása nem teljesen követi a többi emeletet. A nyílások egyrészt kitöltik a teljes pillérközöket, ennek következtében más az osztásuk, a Deák Ferenc utcai oldalon a falsáv tengelyében és a Bécsi utcai oldalon a szélesebb ablaktengely szakaszán is további két ablaknyílást alakítottak ki. A visszaugratott földszinti homlokzatokat teljesen átalakították. A Deák Ferenc utcai oldalon az étteremnek a homlokzat síkjából kiugró posztmodern portálja van. A három oszlop mögé ferde vo-

¹ A 2011 januárjában készült tudományos dokumentáció folyóiratszámunk részére készült, átdolgozott változata. Fotók: Barka Gábor.

² PERÉNYI (1950).

Fehérvári Zoltán 1987-ben szerzett diplomát az ELTE Művészettörténet Tanszékén; 1987–1995: ösztöndíjas, majd egyetemi tanársegéd ugyanott; 1999–2012 között a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa. Kutatási területe a 20. századi magyar építészettörténet. Számos műemléki tudományos dokumentációt készített.

E-mail cím: zfehervari@gmail.com

Prakfalvi Endre 1987-ben szerzett diplomát az ELTE Művészettörténet Tanszékén; 1990-től a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa. Kutatási területe a 20. századi magyar építészettörténet, különösen a szocreál építésze.

Zoltán Fehérvári received his diploma in 1987 from the Department of Art History at Eötvös Loránd University; between 1987 and 1995 he was a scholarship recipient and then teaching assistant in the department; since 1999 he has worked at the Hungarian Museum of Architecture. His fields of research include the history of twentieth century Hungarian architecture. He has assembled numerous scholarly documentations of historic buildings.

E-mail: zfehervari@gmail.com

Endre Prakfalvi received his diploma in 1987 from the Department of Art History at Eötvös Loránd University. Since 1990 he has worked at the Hungarian Museum of Architecture. His fields of research include the history of twentieth century Hungarian architecture, with particular emphasis on the architecture of the socialist realist era.

nalban visszaugratott szakaszon nyílik az irodaház főbejárata, mellette a Bécsi utcai szárny egyik üzletének utólagosan kialakított bejárata nyílik. A Bécsi utcai szakaszon a pillérközöket tagolatlan üvegportálok töltik ki. A földszinten a pillérek és a falfelület gránittal burkolt.

A Deák Ferenc utcai szárny udvari homlokzata kéttengelyes. A lépcsőházi ablaktengely hét szintet átfogó üvegtégla fal, melyet utólag a hatodik emeletnél szelőlőzőablakokkal bontottak meg. A Bécsi utcai szárny udvari homlokzata négytengelyes, a két középső szélesebb nyílásokkal tagolt irodai ablaktengely enyhén kiugrik a homlokzat síkjából. A két szélső kisebb nyílás eredetileg a folyosót világította meg. Az udvari szárny homlokzata háromtengelyes. A nyílások mindhárom homlokzaton keret nélküli kivitelben készültek. Az ablakok osztása megegyezik az utcai homlokzat ablakainak osztásával. Az udvari ablakok között több eredeti maradt meg, némelyiknek még a korabeli alumíniumkilincse is megvan.

Az előcsarnok az utólagos leválasztások miatt szűk, jobbra a lépcsőház, rá mérőlegesen a két lift nyílik. Az előtér jobb oldalán a porta, a lift mellett a pincelejáró vezet le. A lépcső kétkarú, a rövidebbik lépcsőkar enyhén íves. Az eredetileg működő lépcsőfokokat járólappal burkolták. A nemesen egyszerű, finom vonalú lépcsőkorlát alsó kétharmada egyszerű pálcákkal sűrűn osztott acélrácszat, a hajlított fából készült kapaszkodó a rács ívét követi a lépcsőfordulókban. Az utólag épült nyolcadik emeletre nem a lépcsőházból lehet feljutni, hanem a folyosóról vezet fel egy egykarú acélszerkezetű lépcső.

Az emeleti alaprajzok egységesek voltak, a középfolyosón kívül az utcai helyiségsort ugyan csak egyszárnyú ajtókkal, de anfiládosan is összekapcsolták. A folyosó végén szintenként vizesblokk található, mindegyiket az utóbbi évtizedben újították fel. A Bécsi utcai szárny udvari oldalán az egyszárnyú ablak előtti előteret minden szinten leválasztották teakonyhának. Más ilyen jellegű egységes változtatás nem történt. A többszöri felújítás miatt a belső a pillanatnyi igényeket és a mai kor ízlésvilágát tükrözi. A folyosói ajtókat kicserélték, csak az utcai helyiségsor egymásba átvezető egyszárnyú ajtajai közül maradt meg néhány, többnyire a második, illetve a harmadik emeleten. A folyosó linóleumburkolatát szőnyeg váltotta fel. A középfolyosót az első, a második, a negyedik és az ötödik szinten üvegfallal választották el. A kevés eredeti részlethez tartoznak a jelenleg fehérre mázolt beépített szekrények, amelyek eredetileg sötét színűre voltak festve. A pince és a földszint az időközben bekövetkezett funkcióváltás miatt erőteljesen átalakított formában maradt meg.

Telektörténet

A Lipótváros területe a 18. század végéig beépítetlen homokos pusztaság volt. A középkor folyamán a terület folytonos pereskedés tárgyát képezte a városi magisztrátus és a margitszigeti apácák között. A látszólag értéktelen, homokos terület birtokosa a folyó egyik leggazdagabb hallelőhelyével rendelkezhetett. A töröktől való visszafoglalás után a város hamar elérte, hogy a szabad királyi városi jogokat visszaszerző, 1703. október 23-án kiállított privilégiumlevelbe belefoglalják, hogy a Pesttől észak-

ra fekvő homokos terület a város tulajdonát képezi.³ Nem sokkal később a Budán megtelepedő pozsonyi klarisszák, akik a margitszigeti apácák örökösének tekintették magukat, a területet maguknak követelték. A középkorból felújított per egészen 1752-ig elhúzódott, és végül Pest város sikerével zárult.⁴ Hosszú ideig mégsem került sor a terület parcellázására, pedig kelet felé több elővárosa is kialakult ez idő alatt Pestnek. A folyamat megindításában sem a város volt a kezdeményező, hanem a II. József-i reform szellemében működő Helytartótanács, amely 1785. augusztus 25-i leiratában a zsúfolt belvárosi piac helyett a Belváros városfalain kívül új vásártér kijelölését kérte.⁵ A területre az első egységes beépítési tervet Orczy László kamarai adminisztrátor készítette 1786-ban.⁶ Rövid időn belül tervek sora követte egymást. 1787-ben a város megbízásából Jung József által készített terveket az új kamarai adminisztrátor, Schilson János hasznavehetetlennek minősítve maga készített új terveket, amelyeket még kétszer kellett átdolgoznia, míg végre 1789-ben a városi tanács akadékoskodásait legyűrve megkapta a legfelsőbb uralkodói jóváhagyást. Ezzel kezdetét vehette Pest első, városrendezési tervek szerint készült, szabályos utcahálózatú városrészének kiépítése. A kezdetben Újvárosnak nevezett területet koronázási jegyajándékként a Helytartótanács 1790-ben az új uralkodóról Lipótvárosnak keresztelte el, de az Újváros elnevezés még hosszú ideig tovább élt.

Schilson jóváhagyott terve elveszett, csak másolatokból ismerjük, ezeken kívül az 1789-ben készült Balla-féle térképre is rávezették az új parcellákat. Az 1789–1793 között lezajlott árverések során százharmincnégy ingatlant értékesítettek.⁷ A mai Deák Ferenc utca, Bécsi utca, Harmincad utca és Vörösmarty tér által határolt tömbben három parcellát alakítottak ki (a 19-es, 22-es és a 23-as számú parcellát). A tömb déli végén elhelyezkedő 19-es számú telek első tulajdonosa Hülf Móricz (1734–1801) volt, aki a 18. század végén Pest város bírói tisztét töltötte be. A telket 1789. június 3-án 5100 forintért vásárolta, de csak 1794. december 20-án telekkönyvezték.⁸ A parcellák építési teleknek túl nagyoknak bizonyultak, így rövid időn belül kisebb parcellákra osztották azokat. Pontosan nem tudjuk, mikor történt, hogy a telek Vörösmarty tér felőli oldalát a Rajcsovics család vásárolta meg. Hild János 1805-ös városrendezési tervén már a megosztott telek látható.⁹ A Hild-féle szabályozásban a Wiener Gasse és a Haupt Gasse sarkán fekvő telek 259-es sorszámon új telekszámot kapott. A 225 négyzetméteres telek mérete a későbbiek során nem változott, csak a későbbi telekösszeírásokban a nyilvántartási száma: az 1840 körüli második telekösszeírásban 200-as, a harmadik telekösszeírástól 7-es számon szerepelt.¹⁰ A főváros egyesítése után az 1879-ben bevezetett telekkönyvi reform során elválasztották a telekkönyvi nyilvántartást a házzámozástól, bevezették a helyrajzi számsort: eszerint 650-es, majd az 1926-os reform után a ma is használatos 24439-es számon tartják nyilván. A két utca közül a Bécsi utca neve nem változott, 1874 előtt a német írásmód alapján Wiener Gasse volt. A Deák Ferenc utca 1838 és 1866 között Nagyhíd utca (Grosse Bruck Gasse), 1817-től Bruck Gasse, 1804-től Haupt Gasse, 1750-től Bastei Gasse volt.

A telek a rajta álló házzal hosszú ideig a Hülf örökösök, majd azok számos oldalági leszármazottjának tulajdonában volt. 1905. december 12-én a Kunz József

³ PÁSZTOR (1940), 17.

⁴ PÁSZTOR (1940), 17–18.

⁵ PÁSZTOR (1940), 31.

⁶ PREISICH (1960), 118.

⁷ BFL IV.1215.d Telekátírási jegyzőkönyvek, feldolgozta: PÁSZTOR (1940), 36.

⁸ BFL IV.1202.c Pest város tanácsának iratai. Intimata. a.m. 3676. Az iratok között találjuk a lipótvárosi telkek első tulajdonosainak nevét, a telkek nagyságának és vételárának jelölésével. IV.1215.d. Pest város telekkönyvi hivatalának iratai. Telekátírási jegyzőkönyvek. Lipótváros. 1791. január–1795. október, 372.

⁹ BFL XV.16.b.221/5 Hild János: Situations Plan zur Regulierung und Verschönerung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn 1805.

¹⁰ BFL IV.1215.a Telekösszeírású jegyzőkönyvek. Lipótváros.

és Társa cég 600 ezer koronaért vásárolta meg a telket, és bontatta le az addig rajta álló épületet.¹¹ Az 1925. november 22-én kelt adásvételi szerződés alapján hétmilliárd koronaért a Phönix életbiztosító társaság magyarországi igazgatósága vásárolta meg.¹² Nem sokkal később, 1926. január 28-án 11,5 milliárd koronaért, azaz 920 ezer pengőért a női divatáruházzal rendelkező Radó Aladár és neje, Vajda Margit tulajdonába került egyenlő arányban.¹³ Az 1932. április 21-én kelt adásvételi szerződés alapján a tulajdonjogot a Pallavicini család által alapított Mindszent-ányási elsőszülöttségi hitbizomány szerezte meg.¹⁴ A Fonciére Általános Biztosító Intézet 1943. május 7-én vásárolta meg.¹⁵ Az 1952. évi 4. törvényerejű rendelet (egyes házingatlanok állami tulajdonbavételéről) alapján államosították, de a Magyar Állam tulajdonjogát csak 1961-ben jegyezték fel, az Iparterv kezelői jogát pedig csak 1974-ben, az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 12490/1973/1 sz. megkeresése alapján.¹⁶ Az önkormányzatok ingyenes vagyonszállításáról szóló 1991. évi XXXIII. törvény alapján került az V. kerületi Önkormányzat tulajdonába az épület.

Építéstörténet

A Schilson-féle terv alapján kialakított, a mai Deák Ferenc utca–Bécsi utca–Harmincad utca–Vörösmarty tér határolta telektömb három telke túlzottan nagy mérete miatt rövid időn belül a tömb hossz tengelye mentén kettéosztódott. A Deák Ferenc és Bécsi utca sarkán kialakult telek hamarosan beépült, amint arról az 1810-es Lipszky-féle térkép tájékoztat minket.¹⁷ Jelentősebb épület lehetett, mert az 1838-as árvízi térkép szerint nem sérült meg.¹⁸ A klasszicista lakóház valószínűleg eredetileg is kétemeletesre épült, amint az Klösz Györgynek a Bécsi utcáról 1895 körül készült felvételén látható.¹⁹ A földszintjén kialakított üzletekhez az 1860–1870-es években vázportálos kirakatokat építettek.²⁰ Amikor 1905-ben a Kunz József és Társa cég megvásárolta a telket, a meglévő épületet lebontatták, hogy az 1802 óta működő jól menő fehérnemű-kereskedés részére új, korszerű áruházat is magában foglaló épület vegye át a helyét.

A tervek elkészítésével Sterk Izidort (1860–1935) bízták meg 1906-ban.²¹ Sterk Bécsben 1882-ben szerezte építészoklevelét, Schmahl Henrik irodavezetője volt, 1892 nyitotta meg önálló építészirodáját. 1904-ban részt vett a Gellért fürdő pályázaton, amelyet megnyert, majd a későbbi szűkített pályázatokat is megnyerte, végül Hege-dűs Armin és Sebestyén Artúr építésszel közösen kapott megbízást a kivitelre 1909–1918 között. Legjelentősebb üzletház-bérház épületét Sterk a Révai testvéreknek építette az Üllői úton.

Az épület engedélyezési tervdokumentációja nem maradt fenn őrzési helyén, csak az iratanyag.²² Ebből elég sok részletét ismerhetjük az épületnek. A Kunz József és Társa cég 1906. március 17-én nyújtotta be engedélykérelmét a telek teljes terjedelmében alapincézett, kettéosztott földszintű, négyemeletes plusz tetőemeletes historizáló stílusú üzlet- és bérházra. A 2–4. emeleten összesen hat lakás volt, vagyis szintenként kettő, ami nagyméretű elegáns polgári lakásokra utal. Az udvart a földszinten elektrolitikus foglalatba helyezett luxfer üveggel tűzbiztosan fedettre tervez-

¹¹ BFL XV.37.c Pesti telekkönyv 648. telekkönyvi betét.

¹² Uo.

¹³ BFL XV.37.d Budapesti telekkönyvek 539. telekkönyvi betét.

¹⁴ Uo.

¹⁵ BFL XV.37.d Budapesti telekkönyvek 21726. telekkönyvi betét.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Johann Lipszky: Plan der beyden Königl. freyen Hauptstädte Ungerns Ofen und Pest seiner Kaiserl. Hoheit dem Erzherzog Joseph Palatin von Ungern Budapesti Történeti Múzeum ltsz. 430 és ltsz. 14755.

¹⁸ Pest-Buda-Óbuda áttekintő árvíz-térképe az 1838. évi árvíz okozta épületkárok ábrázolásával 1838. BFL XV.16.d.241/4a.

¹⁹ BFL XI.916. Klösz György 7. album 81. kép.

²⁰ BFL XV.17.b.312 ÉB 727/1867 Rosiwal Henrik tervezte boltkapu (terv hiányzik), 1018/1867, Dimm Antal tervezte portál, 280/1871, Molnár Sámuel tervezte portál.

²¹ *Építő Ipar*, 1906, 130.

²² BFL XV.17.d.329 Építési Ügyosztályok Tervtára 24439 hrsz. tervek 0, IV.1407/b Tanácsi Iratok Központi Irtárára III.502/1906.

ték. A kérelem végigjárta a szokásos hivatali utat; április 30-án adták ki az építési engedélyt.²³ A Mérnöki Hivatal kikötötte a pince és a földszinti üzlethelyiség ajtóinak és ablakainak vasredőnyökkel tűzbiztossá tételét, a vasoszlopok tűzbiztos anyaggal való bevonását, továbbá ellenezte az udvar lefedését. A Középítési Bizottság nem ellenezte az udvar lefedését, a homlokzat 8,35 négyzetméter „kiszökellése” után 5544 korona közterület-használati díj fizetését írták elő, ellenben a boltkapuzat alatt az angolaknát nem engedélyezték. 1906. május 2-án a tulajdonosok fellebbezést nyújtottak be a luxfer üvegezésű járda szintjében tervezett angolaknák és a tűzbiztos záródású redőnyös kapuzat miatt, de az aknákat továbbra sem engedélyezték.²⁴ Mindkettő újdonságnak számított, ekkoriban zajlott a luxfer üvegezésű járda szintjébe épített angolakna-ablakok honosítása, aminek rövid időn belül számos példája valósult meg, mint például a Belvárosi Takarékpénztár épületén, ahol a passzázs lezárására redőnyös kapuzatot is alkalmaztak. Sterk Izidor a tulajdonosok nevében 1907. május 3-án módosított építési engedélykérelmet nyújtott be, melyhez mellékeltek a statikai számításokat, és vasszerkezeti részletrajzokat is. A módosítás során az épület magassága nem változott, közfalak kerültek áthelyezésre, és mellékeltek a pincei luxferrel üvegezett vasszerkezetű levilágító aknák terveit, mert időközben az FKT ezek létesítését általánosságban engedélyezte.²⁵ A nyolc darab pincei luxfer ablakot azzal a kikötéssel engedélyezték, hogy azok csak ötven centiméter szélességűek lehetnek, és évi 80 korona területfoglalási díj fizetendő 1908. január 1-től. Sterk Izidor 1907. augusztus 29-én külön nyújtotta be a Schustler József által készített vasbeton terveket, melyek kivételért is ő volt a felelős.²⁶ Végül 1908. március 3-án a rabic válaszfalak engedélyezési terveit nyújtotta be Sterk. A fél- és első emeleten tervezett változásokat jóváhagyták, de a padlástérben nem engedélyezték válaszfalak építését, mert a padlás raktárként tervezetett, és ott építésrendőri szempontból állandó emberi tartózkodásra nincs lehetőség.²⁷ Az épületet Wellisch Sándor Gyula építőmester kivitelezte, és 1908-ban fejezték be. A zárterkélyekkel tagolt homlokzatok gazdag épületszobrászati anyagát Rákos Manó készítette.²⁸

Az üzlet-lakóház a századforduló építészetének új épülettípusa volt, Sterk a Schmahl Henrik által megkezdett utat fejlesztette tovább. Schmahl az 1890-es években elsők között volt, aki a külföldön elterjedt pillér rendszerű szerkezeti újításokat nálunk is meghonosította, a vasnak az építőszerkezetekben nagyobb teret nyitott, arra törekedve, hogy a faltömegeket lehetőség szerint kiküszöbölje, hogy ezáltal nagy, világos és szellős üzletházakat építhessen.²⁹ A Sterk által tervezett Kunz-ház további számos technikai újítást is felvonultatott a vasbeton födémek alkalmazásán kívül, mint például a már említett, járdába süllyesztett luxfer pinceablakok és az elektromos meghajtású kapurács. Vasbeton fedélszéke a Korb és Giergl által néhány évvel később tervezett, szomszédos Kassalik-ház – később Luxus áruház – számára is mintául szolgált. Formavilágát tekintve nem az akkor modernebb szecesszió, hanem még a historizmus ízlésvilágához kapcsolódott. A tervező toposzokat alkalmazott (a sarokrész hangsúlyozása, homlokzat megmozgatása több szintet átfogó zárt erkélyekkel, erőteljesen tagolt tetőzet). Ugyanakkor nagypolgári igényességgel készült, melyre a lakóépület rész nagyvonalú, szintenkénti kétlakásos alaprajza is utal, melyet Korb és Gierglék szintén átvettek a szomszédos házon.

²³ BFL IV.1407/b Tanácsi Iratok Központi Irattára III.502/1906. 52253/1906-III. tanácsi számú építési engedély.

²⁴ BFL IV.1407/b Tanácsi Iratok Központi Irattára III.502/1906. 088116/1906-III.

²⁵ BFL IV.1407/b Tanácsi Iratok Központi Irattára III.502/1906. 110902/1907-III. tanácsi számú módosított építési engedély.

²⁶ BFL IV.1407/b Tanácsi Iratok Központi Irattára III.502/1906. 195659/1907-III. tanácsi számú vasbeton tervek építési engedélye.

²⁷ BFL IV.1407/b Tanácsi Iratok Központi Irattára III.502/1906. 054248/1908-III. tanácsi számú rabic válaszfalak.

²⁸ *Budapest új épületei*, II, Bécs, 1911, 61. tábla.

²⁹ Révész (1912), 319.

32. A romos épület, Seidner Zoltán felvétele, 1949

Az 1944–1945-ös ostrom során súlyosan megsérült épület átépítéséhez a fordulat éveinek radikális társadalmi átalakításai vezettek, mindenekelőtt a tervezés államosítása. A kormány 1948. május 15-én 5500. számú rendeletével megalakította az Állami Építéstudományi és Tervező Intézetet a közületi magasépítkezések tervdokumentációinak elkészítésére. Ugyanezen év decemberében szakági felosztást rendeltek el, és létrehozták az Építéstudományi Intézetet (ÉTI), az Ipariépület Tervező Intézetet (ITI), és a Magasépítési Tervező Intézetet (MATI). 1949. szeptember 30-án összevonták az ITI-t és a MATI-t, majd november 1-jével számos szakági tervező vállalatra bontották szét, ezek közül az egyik volt a Nehézipari Épülettervező Iroda Nemzeti Vállalat (NÉTI) és a Könnyűipari Épülettervező Iroda Nemzeti Vállalat (KÉTI). A két vállalatot a 7115/M2-1/1950.X.5 ÉM rendeletben egyesítették Ipari Épülettervező Vállalat (Iparterv) néven.³⁰

Az ország újjáépítésében kezdetektől kiemelt jelentőséggel rendelkezett az Iparterv, ami tovább erősödött a „vas és acél országa” koncepciójának meghirdetésével. Az új gazdasági szisztémában magától értetődő volt a nagyszámú tervezői gárda koncentrált befogadására alkalmas

irodaház létesítése. A város centrumában történő elhelyezést a jó megközelíthetőség indokolta. A helykijelölést végző Országos Tervhivatal választása – mint más esetekben is – romos épületre esett. Az épület irodaházként való helyreállítását is a Tervhivatal rendelte meg, minként a hitelkeretet is megszabta, ami nem tette lehetővé például homlokzati kőburkolat készítését.

Tervezéssel 1949-ben az akkor a KÉTI-ben dolgozó Vince Pált (1909–1994) bízták meg.³¹ Vince 1932-ben a düsseldorfi Staatliche Kunstakademie-n szerezte építészoklevelét még Weisz Pálként. A két világháború között főleg bútortervezőként működött, portálokat és üzletbelsőket, valamint evezős klubházat tervezett,³² de számos tervpályázaton is indult. Építészpályája a háború után teljesedett ki – nevét 1945-ben változtatta Vincére –, több romos épület modernista szellemű helyreállításában működött közre, mint például a volt koronaőrségi laktanya átépítése 1948-ban az Attila úton Fekete Edével és Lévai Andorral társtervezésben,³³ vagy az 1949 februárjában átadott KPVDSZ-székház Gyárfás Ivánnal közösen tervezett átalakítása a Jókai utcában.³⁴ Részt vett 1947-ben a Mémosz-székház zártkörű tervpályázatán, valamint a Szociáldemokrata Párt Világosság nyomdájának Conti utcai épületére kiírt pályázaton is, melyen második díjat, és az első díjas Takács Miklóssal közösen tervezési megbízást is kapott. Az SZDP-nek 1948-ban az MKP-val történő „egyesülése” miatt a kivitel elmaradt.

A helykijelölésnél nem vették figyelembe azt, hogy rajztermek elhelyezésére a keleti-déli tájolású épület nem ideális, és a tervező kezét megkötötték a meglévő

³⁰ SAS (1979); BOROSTYÁNKŐI–BARNA (2001).

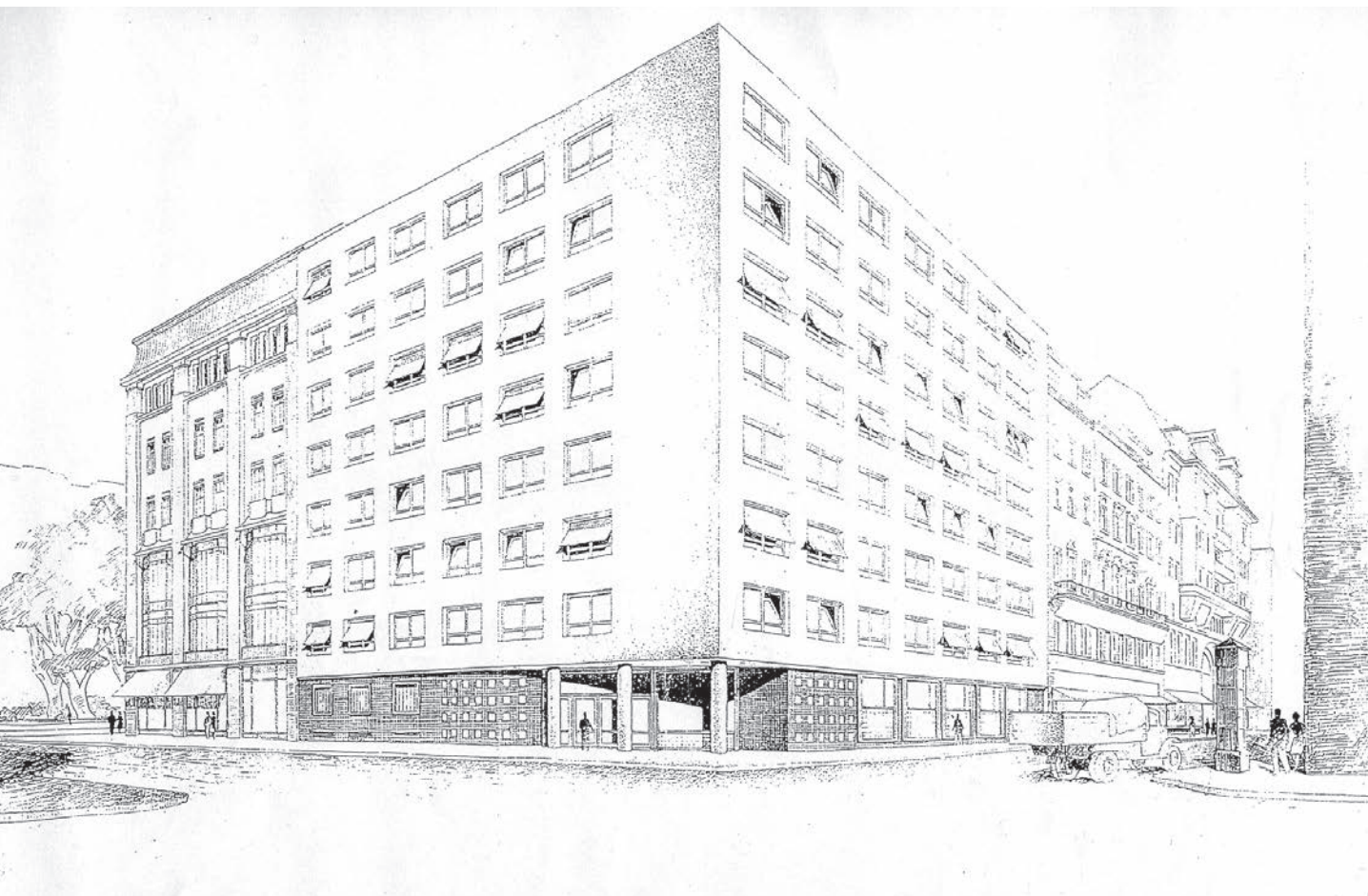
³¹ Vince Pál tervezői munkásságának dokumentumai fia, Vince Mátyás jóvoltából kerültek az Iparművészeti Múzeumba 1994-ben. Az építészeti vonatkozású anyagréz Ács Piroksa közvetítésével jutott a Magyar Építészeti Múzeumba 1995-ben. Ebből az anyagból nyílt kiállítás a Hap Galériában 2011. október 11-én.

³² A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Tisztviselőinek Sportegyesülete evezős-clubháza, *Tér és Forma*, 1938/8–9, 248–250.

³³ KÓSA (1949).

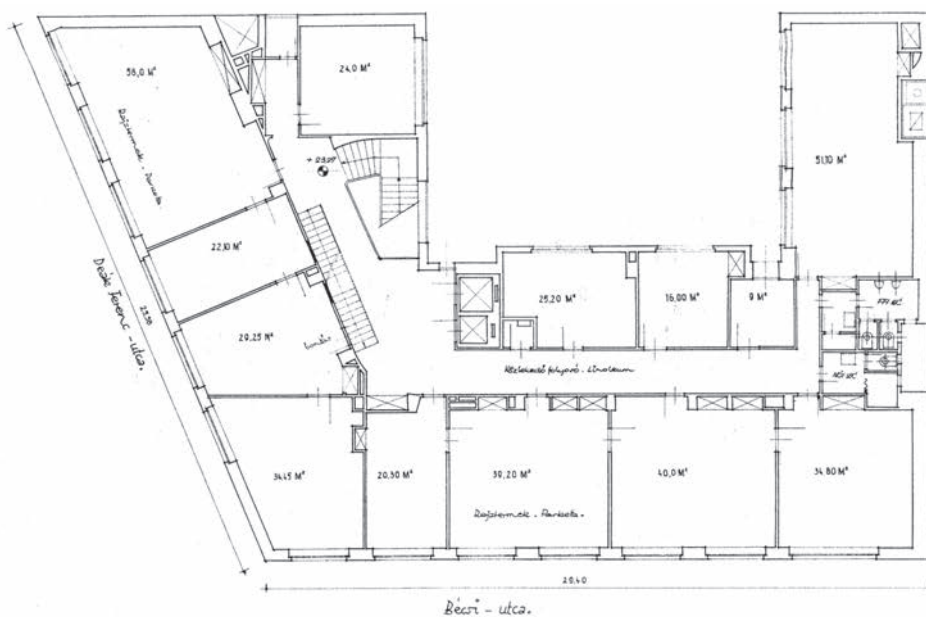
³⁴ KAESZ (1950).

épület adottságai. Felhasználta az alapokat, a meglévő részleges vasvázat, a vastos főfalak egy részét, és megtartotta a szintbeosztást, csak a nagyobb belmagasságú földszinten húzott be egy közbülső födémét, továbbá a korszakban mélységesen elítélt, szaggatott körvonalú tetőzet helyén egy lapostetővel fedett plusz emeletet alakított ki. Az új lépcsőházat is részben a korábbi helyén, annak íves formáját a rövidebbik lépcsőkarnál átvéve helyezte el. Az angolknás bevilágítású alagsor-pincében helyezte el az éttermet melegítőkonyhával, a kazánházat, a szellőző gépházat, az irattárat, a fotólabort. A derékszögű trapéz alakú telek földszintjén a sarkon elhelyezett bejáratot ferde vonalban visszaléptette, ezen a szakaszon az épület tömegét három oszlop támasztja alá. A vesztibül terét robusztus pillérpár tagolta, padlóját eredetileg más épületekből kitermelt törmelékkövel burkolták. Az előcsarnok fűtőtestjét a Mémosz-székházhoz hasonlóan a mennyezeten helyezték el. A térsorolás igazodott a pillérrendszerhez. Az előcsarnoktól balra a porta, a gépkocsivezetők várója, a szolgálati lakás és a fénymásoló, jobbra nyílt a tanácskozó, az orvosi rendelő-váró és a könyvtár. A belső udvar területét természetes megvilágítás nélküli előadóterem

33. Vince Pál: Az Iparterv-székház engedélyezési terve, perspektíva, 1949

részére építették be. A derékszögű kétkarú lépcső a Deák Ferenc utcai szárny udvari traktusába, vélhetően az eredeti terébe került, erre utal az ívelt falazatot követő rövidebb lépcsőkar. A lépcsőház a belső udvar felőli, a hét szintet átfogó üvegtégla sávon kapja a megvilágítást. A liftpár a lépcsőházhoz derékszögben kapcsolódik. A hét emelet általános alaprajzi elrendezése a funkcióhoz igazodott, alkalmazkodva a középfőfalhoz és a pillérállásokhoz, szintenként mintegy ötszáz négyzetméternyi iroda és száz négyzetméternyi középfolyosós közlekedőterület került kialakításra. A helyiségbeosztást a hivatali hierarchiának megfelelően alakította ki a tervező, a rajztermek között csoportvezetők, a titkárság és az osztályvezetők irodáit. Ez utóbbiak az épület sarkára kerültek kétirányú kilátással, a Deák Ferenc utcai oldalon virágablakos kialakítással. A vizesblokkcsoportokat a Bécsi utcai szárnyban a folyosó végére telepítették, a szomszédos házhoz kapcsolódó légudvar miatt. Ezen a szárnyon a belső udvarra tekintő irodapár homlokzata enyhén a falsík elé ugrik. Az udvari homlokzatok keret nélküli ablaknyílásainak horizontális kialakítása miatt a nyílássor szalagszerű hatást kelt. Az utcai homlokzatokon a kubusos épület nyíláskiosztása raszterszerűen egyenletes – nem követi a belső helyiségtagolást. Mindkét homlokzatszakaszon a nyílások elhelyezése aszimmetrikus, a hattengelyes Deák Ferenc utcai homlokzatot a saroknál üres falsáv, a Bécsi utcai szárny hat ablaktengelyét pedig egy szélesebb, háromsztatú ablaknyílás zárja le. A Deák Ferenc utcai falsáv valószínűleg a korban szokásos díszítőrelief részére volt fenntartva, de nem készült el. A lábazatszerűen visszaugratott földszinti homlokzat változatosabb tagolású. A Bé-

E 2

TERVEZŐ: DR. CSÉZS VEGYI	ÉPÍTŐ: BUDA	NY. 1/100	1959. 2. 25.
ÉPÍTÉS: DR. CSÉZS VEGYI	ÉPÍTÉS: BUDA	NY. 1/100	1959. 2. 25.
ÉPÍTÉS: DR. CSÉZS VEGYI	ÉPÍTÉS: BUDA	NY. 1/100	1959. 2. 25.
ÉPÍTÉS: DR. CSÉZS VEGYI	ÉPÍTÉS: BUDA	NY. 1/100	1959. 2. 25.

34. Vince Pál: Iparterv, 7. emeleti alaprajz, 1959

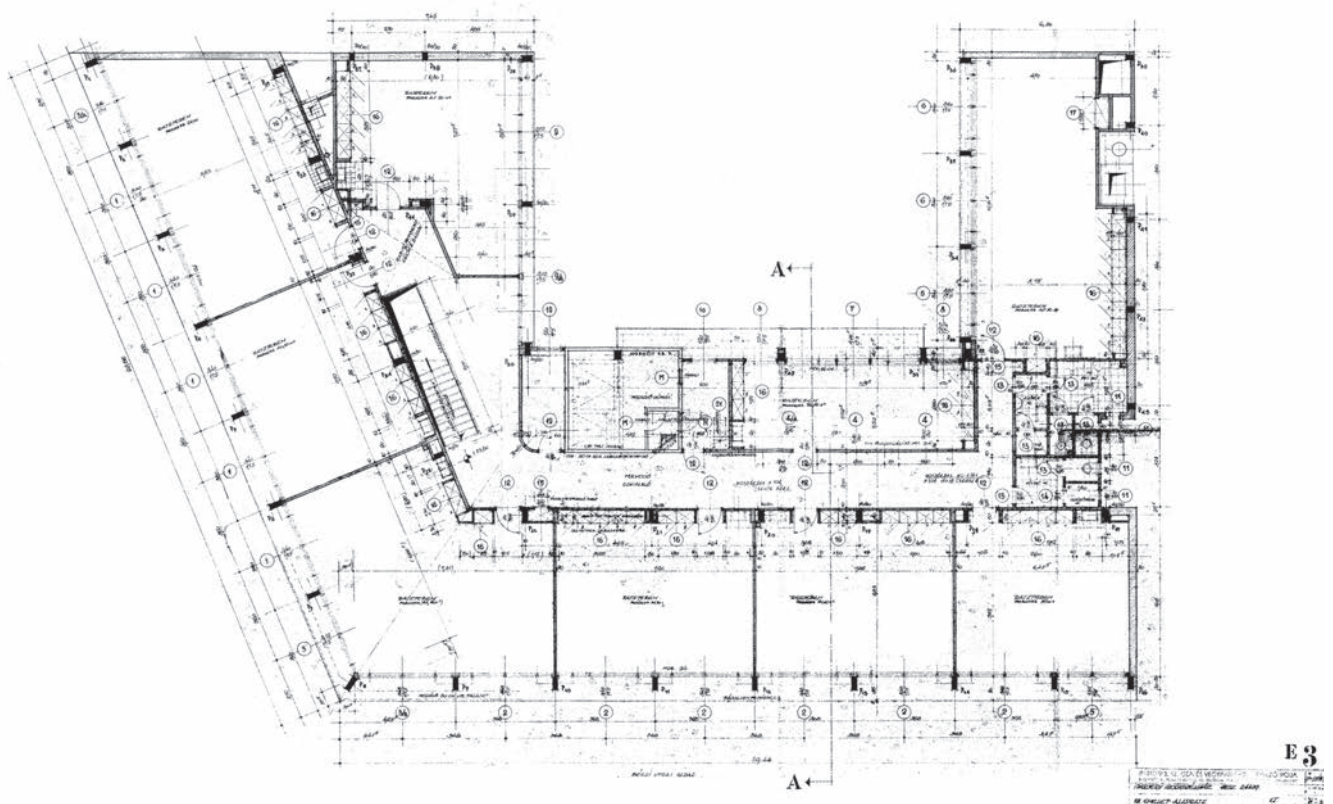
csi utcai oldalon öt tengelyben a pillérek közötti felület alsó kétharmada üvegtégla, a felső harmad üvegezett. Az oszlopok mögötti visszaugratott szakaszon a főbejáratot két oldalról terméskő burkolatú, rácsszerűen nyílásokkal tagolt falazat fogta közre, megoldása a Mémosz-székház földszinti homlokzatának egy szakaszához hasonló.³⁵ A Deák Ferenc utcai földszinti homlokzat folytatásaként a gondnoklakás ablakai nyíltak. Az épület tervezése 1949-ben indult és 1950 nyarán adták át.³⁶

Az Iparterv-székház a háború utáni rövid modernista periódus kései darabja, már érezteti hatását a voluntarista tervgazdaság elvárása, a mennyiségi elv előtérbe kerülése a minőséggel szemben. Épületünk esetében ez a homlokzati kőburkolat elmaradásában, az épületplasztikai és képzőművészeti díszítőelemek teljes mellőzésében figyelhető meg, ami az 1946 és 1948 között tervezett épületeknél még magától értetődő volt, mint például a Vince által korábban tervezett KPVD SZ-székháznál is, amely nagyvonalúbb, elegánsabb alkotása. Az Iparterv épülete a részletekben szárazabb, egyszerűbb megoldásokat követ. A kortárs kritika már a hatalom által megkövetelt stílusfordulata a szocreál szempontjából tette más épületekkel együtt bírálat tárgyává. Perényi Imre mindenekelőtt a környezetével való összehangolást hiányolta.³⁷ Napjainkban az ismét élesen modernépítészet-ellenes ízlés hasonló szempontból kritizálja az épületet. A Vince által tervezett átépítés teljesen más épí-

³⁵ HAJDÚ-PRAKALVI (2006), kül. 69. kép. A meghívásos pályázaton Vince Pál is részt vett.

³⁶ BENKÓ (1950). A tervező megjegyzéseivel. Az ismertetés alaprajzokat is közöl. Az átépítés tervdokumentációja sem az engedélyezési hatóság tervanyagában BFL XV.17.d.329 Építési Ügyosztályok Tervtára 24439 hrsz., sem a Magyar Építészeti Múzeumban őrzött Vince Pál-hagyatékban, sem az Iparterv tervtárában nem maradt meg. Mindössze egy perspektivikus tervlap ismeretes másolatban Wágnerék 1990-es átalakítási tervei között.

³⁷ PERÉNYI (1950); vö. Néhány szó építkezéseink stílusáról, *Szabad Nép*, 1950. szeptember 3., 6.

35. Vince Pál: Iparterv, 8. emeleti alaprajz, 1959

36. Homlokzatok, Seidner Zoltán felvétele, 1950

37. Lépcsőház részlete a 6. emeleten, 1950

tészeti szemléletet tükröz. Egyrészt a modern építészet hívei a második világháború idején megsérült épület-állományt ott, ahol műemléki indokát nem látták, nem kívánták helyreállítani, mert a 19. század második felének lakásépítészetét szociálisan érzéketlennek tartották, mely a társadalmi különbségeket hangsúlyozza, ők pedig a zsúfolt, szűk, telekspekuláció eredményeként kialakult beépítéseken lazítani szándékoztak. Másrészt az építészet egyik alapkérdésében, az illeszkedés esetében a harmónia helyett inkább kontrasztra törekedtek. az Iparterv épületénél ez különösen erősen jelentkezik, amit a mai közízlés nehezen fogad el. A kedvezőtlen építési viszonyok között, egyszerű eszközökkel megvalósított épület mai szóhasználat szerint minimalista szemléletű homlokzatai és a raszteres nyílászáró rendszere is az 1960-as évek építészetét előlegezi meg.

Az Iparterv feladatainak megnövekedése miatt Vince 1959-ben emeletráépítést tervezett, mely 1960-ban készült el.³⁸ A korábbi 27,17 m-es párkánymagasság a ráépítés után 29,6 m-re nőtt. A nyolcadik emelet kialakítása a modern építészet tetőemelet-kialakítását követi, de kisebb mértékben visszaugratott a homlokzat síkja. Az ablaknyílások az utcai és az udvari homlokzatokon egyaránt a teljes pillérközöket töltik ki. Az alaprajzi szisztéma nem változott, egyedül a lépcső kialakítása más. Nem a lépcsőházat folytatták, a Deák Ferenc utcai folyosóról egy nyitott vasszerkezetű lépcső vezet a nyolcadik emeletre. Az épület irodaház funkciója 1990-ig nem változott, így átalakítására sem került sor.

Miután 1990-ben az épület kezelői jogát elvették az Iparterv-től, két lépcsőben sor került az épület alsó szintjeinek kereskedelmi célú hasznosítására.

Elsőként 1990 augusztusában Wagner Péter és Gombás Tibor (Iparterv) a földszint és első emelet Bécsi utca felőli szakaszát az American Express utazási iroda részére alakították át.³⁹ A földszinten az előcsarnok egy részét is beépítették, a két szint között csigalépcső-áttörés készült. A Bécsi utcai üvegtégla nyílászor helyett portált alakítottak ki, a terméskő burkolatot szürkegránitra cserélték. A pince és a földszint Deák Ferenc utcai részének és az udvarba kialakított kultúrterem helyén kialakítandó Dairy Queen gyorsétterem engedélyeztetésre benyújtott terveit 1992 januárjában készítették.⁴⁰ Az átalakítás előkészítését még Wagnerék kezdték, de a beadott terveket Tóth Tibor készítette, a belsőépítészeti kialakítás Herrer Y. M. Caesar (Iparterv) nevéhez fűződik. Ez az átalakítás a korábrinál jelentősebb változásokat eredményezett. A kultúrtermet, amelyben a hazai avantgárd 1968-ban és 1969-ben a ma már emblematikus jelentőségűnek te-

³⁸ BFL XV.17.d.329 Építési Ügyosztályok Tervtára 24439 hrsz.-on mindössze egy homlokzati rajz található meg, melyről az engedélyezési szám hiányzik. Az emeletráépítés teljes tervdokumentációja (hét darab építészeti terv, statikus tervek, gépésztettek és műszaki leírás): Magyar Építészeti Múzeum Vince Pál-hagyatéka 697/1.

³⁹ BFL XV.17.d.329 Építési Ügyosztályok Tervtára 24439 hrsz. 1553/2/1990 építési engedély számú tervdokumentáció (tíz darab tervlap és műszaki leírás).

⁴⁰ BFL XV.17.d.329 Építési Ügyosztályok Tervtára 24439 hrsz. 65246/5/1992 építési engedély számú tervdokumentáció (tizennégy darab terv és műszaki leírás).

kintett Iparterv-kiállításait rendezte, megszüntették. A helyszínről a kiállítók *Iparterv csoport* néven váltak ismertté.⁴¹ Az épület vesztibüljéből a pincébe vezető lépcsőkart elbontották, a kultúrterem szakszán a pincefödémét és a pincei közfalakat szintén elbontották a Bécsi utcai előtérbe vezető lépcsővel együtt, amelyet erőteljesen leszűkítettek. Az új, lépcsősen kialakított födém a pincében kialakított konyhai kiadótérhez vezet, felette viszont galériát építettek. A természetes világítás érdekében az udvari lezáró födém felülvilágító ablakokkal nyitották meg. Az utcai posztmodern portállezárás kilép a homlokzat síkjából. A konyhához beépített gépészet jelentősen megterhelte az udvari homlokzatoakat, csövek kanyarognak mindenfelé.

Az emeleti részekben az azóta eltelt időben elvégzett átalakítások, felújítások nincsenek tervszin-

38. A földszinti előcsarnok, 1950

39. A kultúrterem előcsarnoka, 1950

40. Műterembelső, 1950

41. Lépcsőforduló az 5. és 6. emelet között, 2010

42. A lépcsőház orsótére, 2010

⁴¹ SINKOVITS–HORNYIK (2000).

ten dokumentálva. Az épület térszerkezetét egyáltalán nem vagy kevéssé érintették, a lépcsőház, a középfolyosó, a vizesblokk elhelyezése nem változott, a közfalak át-helyezése a modern építészetnek a belső terek flexibilitásáról vallott elképzelésébe belefér.

Az épület esztétikai kvalitásai és történeti értékei miatt a hazai modernizmus 1940-es évek végére kiteljesedett vonulatának jeles darabja. Átadásának évében már javában zajlott az úgynevezett formalizmusvita, a koncentrált ideologisztikus alapvetésű támadás a modern építészet szellemisége ellen. A stílusfordulat, a szocreál ki-kényszerítésének évét (1951) megelőző időszak a magyar építészettörténetben rövid, ám kulcsfontosságú periódus.⁴² Fogyatkozó épületállományának műemléki védelme elemi érdekek.

⁴² PRAKHALVI-SZÜCS (2010).

BIBLIOGRÁFIA

- BENKŐ (1950) – BENKŐ Péter: A nehézipari épülettervező iroda N.V. székháza, *Építés – Építészet*, 1950, 9–10, 592–596.
- BOROSTYÁNKŐI–BARNA (2001) – BOROSTYÁNKŐI Mátyás–BARNA Krisztina: IPARTERV, in *A magyar tervező irodák története*, szerk. SCHÉRY Gábor, Budapest, 2001, 149–165.
- HAJDÚ–PRAKHALVI (2006) – HAJDÚ Virág–PRAKHALVI Endre: A Magyar Építőmunkások Országos Szövetségének székháza, in *Modern és szocreál*, szerk. FEHÉRVÁRI Zoltán–HAJDÚ Virág–PRAKHALVI Endre, Budapest, 2006, 55–80.
- KAESZ (1950) – KAESZ Gyula: A Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók Szakszervezete Székházának átépítése, *Építés – Építészet*, 1950, 6, 370–380.
- KÓSA (1949) – KÓSA Zoltán: Helyreállított budapesti házak, *Új Építészet*, 1949, 4–5, 120–125.
- PÁSZTOR (1940) – PÁSZTOR Mihály: A százötvenéves Lipótváros, *Statisztikai Közlemények*, 93/4, Budapest, 1940, 17.
- PERÉNYI (1950) – PERÉNYI Imre: Építészetünkről (Hozzászólás a Néhány szó építkezéseink stílusáról című cikkhez), *Szabad Nép*, 1950. szeptember 13., 7.
- PRAKHALVI–SZÜCS (2010) – PRAKHALVI Endre–SZÜCS György: *A szocreál Magyarországon*, Budapest, 2010.
- PREISICH (1960) – PREISICH Gábor: *Budapest városépítésének története*, I, Budapest, 1960, 118.
- RÉVÉSZ (1912) – RÉVÉSZ Sámuel: Schmahl Henrik, *Építő Ipar*, 1912. VIII. 18., 319.
- SAS (1979) – SAS Géza: Az ÉVM tervező vállalatok 25 éves története, kézirat, 1979.
- SINKOVITS–HORNYIK (2000) – SINKOVITS Péter–HORNYIK Sándor: Iparterv (1968–1969), in *Kortárs magyar művészeti lexikon*, II, főszerk. FITZ Péter, Budapest, 2000, 187–189.

Beszélgetés a harmincas–negyvenes évek építészetéről

Beke László, Dévényi Tamás, Ferkai András, Hegyi Lóránd,
Janáky István és Pazár Béla részvételével

E beszélgetés jelentős része először a Magyar Építőművészet 1983/2. számában jelent meg, az eltelt két évtized során azonban különös aktualitásra tett szert. (A szerk.)

Beke László: Először azt kellene megvizsgáljunk, hogy valóban olyan aktuális-e számunkra a harmincas–negyvenes évek építésze, általánosabb értelemben pedig kultúrája, hogy egy újra meginduló folyóiratnak kiemelt témája legyen; s ha igen, akkor miért? A következő kérdés az, hogy az 1980-as évek elején hogyan viszonyulunk a harmincas–negyvenes évekhez, mert az az érzésem, hogy mi, fiatalok, kissé másként látjuk ezt a periódust, mint a harmincötötől hetvenesek. Volt régebben, különösen Magyarországon a hatvanas években egy nagy Bauhaus-kultusz, kérdés, hogy ennek megtört-e a fénye napjainkra? S végül azt a kérdést is felvetném, hogy ez az aktualitás a harmincas–negyvenes évekre korlátozódik-e, vagy pedig általánosabb jelenségről van-e szó, amely visszanyúlik akár a húszas évekre is, és feljön egészen az ötvenes évek végéig?

Ferkai András: Én egyszerűen nosztalgiát érzek a harmincas évek építészeti közéleté iránt: a korabeli építészlapok és napilapok tanulsága szerint az akkori építésztársadalom élénk, mozgalmas szakmai életet élt. Nagy tömegeket vonzó előadásokat, ankétokat tartottak a Mérnök- és Építész Egyletben, a Szövetségben, az építészek vitatkoztak, nyilatkoztak, a lapokban éles kritikák jelentek meg, a vélemények nyíltan csaptak össze. Az építészet ügye ezért nem csak a szakma ügye volt. Ugyancsak nosztalgiával gondolhatunk vissza az akkori kivitelezés minőségére. Az építészek, iparművészek közreműködésével alakult ki Budapest világvárosias utcaképe, gyönyörű portálokkal és üzletbelsőkkkel, fantáziadús, de ízléses reklámokkal. Nemcsak a CIAM-tagok vagy a nagy nevek – Árkay, Rimanóczy, Kotsis Iván –, hanem a harmincas évek másod- vagy harmadvonalbeli építészei is sok érdekességet tartogatnak a mai tervezők számára.

Pazár Béla: Érdekes dolog, hogy tényleg van a levegőben valami, ami rokon lehet azal az életérzéssel, amely az első világháborút követő, viszonylag optimista korszakot lezáró gazdasági válság és az azt követő események hatására jelentkezett Európában. A Kraftwerk neo-bürokrata zenéje volt ilyen pár évvel ezelőtt. Egy olyan korosztály reakciója, amely nem élte át e kort, most mégis furcsa módon erre érez rá.

Hegyí Lóránd: Számomra a tárgyalt időhatárok problematikusak. Én nem érzem annyira összefüggőnek a harmincas és a negyvenes éveket, illetve nagyobb összefüggést látok a húszas és a harmincas évek között. Ezt még inkább aláhúzza az európai szituáció és a magyar történelmi, kulturális helyzet különbsége. Nem tudnám azt mondani, amit előbb te mondtál, hogy az első világháború utáni időszaknak van egy optimista, előretékitő érzelmi töltése. Magyarországon az egész szellemi, kulturális, politikai életet a háborúban elszenvedett „vesztés” tudata határozza meg: Trianon élménye, az antant által kidolgozott békeszerződés nyomán kialakult nehéz helyzet, amit a jobboldali politika manipulált, és úgy manipulált, hogy a polgári radikalizmust, a Károlyi-forradalmat és a kommünt tette felelőssé ezért a kétségtelenül súlyos helyzetért. A húszas évek Magyarországon nem voltak sem optimisták, sem előretékitők, hanem keserűséggel teli, gyűlölködő, sőt kilátástalanságot átélők. Amikor optimizmusról lehet szó, Magyarországon ez – talán furcsán hangzik – már a harmincas években, és erősen jobboldali kultúrába ágyazottan jelentkezik, mondjuk például a Gömbös-kormány kultúrpolitikájában. Mondhatom példaként Kassák lapjait, a *Dokumentumot* és a *Munkát*, amelyekben állandóan visszatérő motívum a gépkorszak és a technikaimádat, de ez azért egy nagyon megfáradt technikaimádat a húszas évek elejéhez képest, és semmiképpen sem az, ami például a Bauhausban vagy az orosz konstruktivizmusban volt a húszas években. Vagy ha az, akkor is sokkal kevésbé utópisztikus, vagy legalábbis saját maga kevésbé vállalja az utópisztikusságot, a mindent megváltó technika utópiáját, és inkább didaktikus, nevelő szándékú. Még annyit mondanék, hogy én az első világháború végét látom cezúrának. A korai húszas években meghatározó az az érzés, hogy túlélünk a világháborút, új perspektívák nyílnak: forradalmak, reformok, művészeti reformok, utópiák és racionalizmus, gépkorszak, technikai megváltás – és ez tart a világgazdasági válság ellenére a harmincas évek közepéig–végéig. A magyar kultúrában végképp nem beszélhetünk úgy a harmincas és a negyvenes évekről, mint egy korszakról, mert 1945-ben, de legkésőbb 1948 táján annyira gyökeres változást érnek, hogy minden átértékelődik, folytonosságról alig lehet beszélni.

Beke László: Szabad legyen egy egyszerűbb képletbe foglalni mindazt, amit eddig mondtunk: a Bauhaus talán az utolsó képviselője volt annak az eszmének, hogy az egész világot meg lehet váltani egy technikai forradalommal. Ez az utópia legalábbis 1983-ra biztosan megrendült. Ennek a helyébe jött a világ művészetének és kultúrájának vezető irányzataiban egy elég nihilista álláspont: ha nem megy a progresszió, maradjunk a káosz területén, kapkodjunk össze innen-onnan nekünk tetsző stíuselemeket, és „élvezkedjünk” velük egy kicsit. Magyarországon ilyesfajta optimizmusnak elég kevés talaja volt a húszas években, a harmincas évekre pedig már megjelent egy elkeseredett, mégis utópisztikus kassáki magatartás, s megjelent vele szemben egy másik: a nemzeti identitás keresésének programja. Az egyik irányzatot kisarkítva „kozmpolita”, „bolsevik”, „zsidó” irányzatnak nevezték, ez volt a Bauhaus, a másikat eltűlozva Trianonra visszakerdezőnek, nemzetinek, népiesnek, sőt „faji”-nak, és a kettő között nagyon sok volt az átmenet, az árnyalat. Azt hiszem,

hogy a nemzetközi kultúra – mondjuk egy kozmopolita és nihilista kultúra – szempontjából egybemosódnak a húszas–harmincas–negyvenes (sőt az ötvenes) éveknek ezek a hideg és elegáns irányzatai; másfelől innen, Magyarországról éppen mostanában indultak meg a nemzeti identitás kérdésének egészségesebb felvetései.

Hegy Lóránd: A nyolcvanas évekről azt mondtad, hogy egyfajta nihilista magatartást mutat, amelyik mintegy elsúlytalanítja és nem veszi figyelembe a különbségeket, a felületről válogat, és ezekkel a motívumokkal kéjeleg is egy kicsit. Mégis, én látok egy olyan magatartást is, amely a Bauhaus-szerű, racionalista utópia és a világ technika általi megváltoztathatóságának elve mellé felsorakoztat egy másik lehetőséget, amelyet most nagyon egyszerűen „tradicionalizmusnak” neveznék – nem tartom retrográdnak, és korántsem politikai értelemben használom a kifejezést –, ez azt jelenti, hogy a 18. századtól a 20. század közepéig tartó nagy racionalista vonulat mellett megpróbál olyan további tradícióforrásokat felsorakoztatni, amelyek ezt a képletet kiegészítik. Úgy gondolom, hogy a korai nyolcvanas évek eklektikus szemlélete nem kizárólag ebből a nihilista pozícióból fakad, amely kétségkívül jelen van. Az egyik ilyen út, megint csak nagyon leegyszerűsítve, a latin-klasszikus tradíciónak mint az európai tudatot alapvetően megformáló kulturális tradíciónak az újrafelfedezése lehet, de ugyanilyen lehet a keresztény tradíció is. Latin-klasszikus tradíción értem azt a gondolatiságot, amely például a francia újfilozófiában megjelenik, egyfajta idealizált és modernizált antikvitáskép, mely tulajdonképpen kicsit nietscheánus alapokon nyugszik. A 20. századi európai gondolkodás racionalista és materialista vonulatával szemben újra felfedezi az antikvitást és az antik mítoszvilágot, és ebben egyfajta más típusú emberi értékrendet és magatartásmódot próbál szembeállítani a reduktivista-racionalista gondolkodásmóddal. Nem vagyok filozófus, csupán jelezni akarnám, hogy a modern racionalizmus mellett, melynek egyik legtisztább művészeti megnyilatkozása a Bauhaus, megjelennek olyan egyéb tradícióforrások is, amelyek lehetővé teszik, hogy nemcsak egy frivol, nihilista pozícióból lehet mást csinálni, mint a Bauhaus technicista hagyománya, hanem esetleg egy komoly tradíciókeresés alapján is.

Janáky István: Amit Beke László mondott, abban két dolog nem volt elég pontos. Az egyik az, hogy Magyarországon is egy ilyen technikába vetett hit nyilvánult volna meg a harmincas–negyvenes években. Erre csak egy példát mondok. Molnár Farkas Toldy Ferenc utcai házához lajtoskocsikkal hordták az építőanyagot, úgy, ahogy bármelyik száz évvel ezelőtt épülő házhoz, és maguk azok a szerkezetek, amelyeket Magyarországon a harmincas és a negyvenes években használtak (kivéve azokat az acélszerkezeteket, amelyekből például, előremutató módon, a Köztársaság téri házak épültek), nagyon egyszerű technikákkal készítették. A másik az, hogy milyen bizonytalanok voltak Molnárék például a nemzeti eszméket illetően. Ismerjük Molnár örült bizonytalanságát, mely elfogta őt a harmincas évek végén meg a negyvenes években, és az egész család sorsa ezen azután végül furcsa törést szenvedett. Ha a Molnár-házakat, meg a harmincas években épült házakat nézi az ember, akkor az az

érzése, mintha úgy akarták volna őket felépíteni, hogy mindenre vonatkoznak, csak saját magukra nem. Ez a simaság, ez az egyszerűség, tagolatlanság, a berendezéssel való ellentét – mert ezekben a Molnár-házakban is sokszor régi bútorokat helyeztek el – mintha arra irányult volna, hogy minden másra felhívják a figyelmet, a világot nagyon érdekesnek és sokszerűnek mutassák, de a maguk művét nem, vagy inkább egy olyan művet akartak csinálni, amely a művön kívüli dolgokra hívja fel a figyelmet, és ehhez kidolgozták a módszereiket. Ez volt az alapvető érzésük, amikor egy épülethez hozzányúltak. A régiség, a társadalom, a társadalmi problémák, a népélet – mindezek mintha sokkal érdekesebbek lettek volna számukra, mint ezek az épületek, amiket megcsináltak. Említetted a hatvanas éveket, amikor volt egyfajta Bauhaus-imádat. Az biztos, hogy a hatvanas években is volt az építészekben egy vágy, hogy ezt a bizonyos „másra vonatkoztatást” megvalósítsák az épületeikben, és nyilván ezért tértek vissza ezekhez a módszerekhez. Szerintem nem is annyira a magyar harmincas és negyvenes évek építészetéhez, mint inkább a finn építészetéhez, a Korhonen által fémjelzett építészethez. Az az érdekes, hogy a finneknél, akik a példaképek voltak, ugyanezek az indítékok mozogtak, tehát a ház egy semleges dolog, amely csak tükröz mindent, ami rajta kívül van, de ő maga, mint egy tükör, nem vesz részt a valóságban. Az egyetlen építész Aalto volt, akinek nem volt iskolája, erre akkor jöttem rá, amikor kint voltam Finnországban. A finn építészetet számunkra Aalto szimbolizálta, a valóság mégis az, hogy a Korhonen-féle építészet sokkal nagyobb hatással volt az egész finnországi építészetre, mint Aalto. Aalto egyszerűen utánozhatatlan volt, mégpedig azért, mert az ő építészete pontosan olyan építészet volt, amely arra figyelt, hogy az a tárgy vagy épület, amit csinált, saját magára is vonatkozzék. Ezért foglalkozott ő olyan behatóan a tárgyakkal, mert őt nem a tárgyon kívüli dolgok tükrözése érdekelt, hanem maga a tárgy, amelyet létrehozott. Manapság lassan kiderül az, hogy valójában a harmincas és a negyvenes évek jellegzetes építészete is megpróbálta elhíttetni magát és másokkal, hogy hermetikus módon el van zárva mindazoktól a dolgoktól, amelyek körülötte történnek, hogy valójában ő maga is valóság. Ezt bizonyítja az is, hogy lakják a Molnár-házakat. [Egy Molnár-ház] ugyanúgy változik, átalakul, mint bármelyik régi ház. Ugyanúgy veszi fel a valóság dolgait, sőt ha közelebb megy az ember, és megnézi a falakat, azok valóságos falak, valóságos ajtókkal és ablakokkal, és egyszer csak rájön arra az ember, hogy mintha egy kicsit rájátszottak volna erre a ridegségre, eltávolodásra, de valójában valamilyen világban való jelenlétük miatt mégiscsak olyan dolgokat csináltak, melyek azért benne voltak a többi dolgok között. Én azt hiszem, hogy a mostani építészeket, amikor érdeklődnek a Bauhaus iránt, ez az aspektus érdekli, hogy a Bauhaushoz kapcsolódó épületek mennyire voltak valóságos épületek, tehát mi volt az a tulajdonságuk, ami miatt nem távolodtak el a valóságtól. Ugyanolyan romantikusan régi egy Bauhaus-épület a mából nézve, mint, mondjuk, a Bauhausból nézve egy száz évvel korábbi épület.

Beke László: Mindaz, amit mondtál, sok tekintetben relatív volt számomra. De most szólaltassuk meg azokat, akik a legfiatalabb építésznemzedékhez tartoznak.

Dévényi Tamás: Én sokat gondolkoztam azon, amikor bekerültem az egyetemre, hogy mi volt az az ellenállhatatlan erő, ami vonzott a harmincas évek felé. Tudom, hogy akkor mindenféle utópista, angol dolgok voltak nagyon népszerűek, mint az Archigram-csoport, és tulajdonképpen nem is tudtam rájönni, mi vezetett arra, hogy mászkáljak a Rózsadombon, és keressem azokat a siralmas állapotban lévő, teljesen nevetségessé vált házakat, amelyek ott 1930-tól kezdve épültek. Visszanézve alig értem ezt. Salgótarjánból jöttem, ahol eléggé hősinek tűnő építkezés folyt akkoriban, de ez azért nem indokolja akkori érzéseimet. Az biztos, hogy az a folyamat, ahogy ezek a rózsadombi házak nagyon rövid idő alatt rommá lettek, sokkal inkább, mint egy múlt századi épület, borzasztóan érdekes volt. Sokkal jobban izgatott, mint egy századfordulós vagy korábbi épület, amely változatlanul ott állt, és nem sinylette meg annyira az időt. Egy harmincas évekbeli épület borzasztóan kiszolgáltatott volt, és ez felkeltette az érdeklődésemet. Aztán az is érdekes, hogy ezek a házak mennyire vonzzák a későbbi idők hordalékait, mennyivel inkább kikezdte ezeket a házakat a lakók dühe, vágyai, mint egy régebbi villát. Ez a fajta spontán építés, ami itt elindult, sokkal inkább táptalajra hullott, mint egy régi háznál. Ez az aránylag közeli múlt volt, amit fel tudtam fogni ennyi idő koromra, és lelkesített az a tudat, hogy akkor mennyire korszerű volt a magyar építészet, azaz a magyar építészet csekély számú képviselője, aki a Bauhausban volt. Az is vonzó volt, hogy akkor mennyire keresztül tudtak vinni olyan gondolatokat az építészek, amire mi nem is gondolhatunk. Ez bizonyos mértékben Major Máté tanítása volt. A CIRPAC éles társadalomkritikája is szimpatikus volt.

Beke László: Miért beszélsz erről múlt időben, egy tíz évvel ezelőtti magadról? Ma mi a helyzet?

Dévényi Tamás: Ma az egész beépült valahogy az én lényembe is. Én azt hiszem, hogy ma természetesen és okosan tud az ember válogatni, és nem csak magáért a válogatásért, tényleg be tudja építeni azt a sok új aspektust, amit ők vetettek fel annak idején.

Ferkai András: Engem inkább az vonzott a harmincas évekhez egyetemista koromban, hogy a hetvenes évek napi építészetét látva, mely többé-kevésbé szerves folytatása a harmincas éveknek, az tűnt fel, hogy mégis ezekben a két világháború közötti épületekben van valami többlet, ami a hetvenes évek épületeiben nincs meg, és az is izgatott, hogy mi lehetett ez. Nem tudom, hogy pontosan fogalmazok-e, de azt hiszem, a lényegi különbség az lehetett, hogy a húszas évek végén, a harmincas évek elején pályára került építészek az egyetemen még klasszikus építészeti kultúrát kaptak, tehát stílusban tervezést tanultak, gyakorlatilag a régi kultúrán nevelkedtek, viszont ezt ők határozottan megtagadták, és elvetettek mindenfajta díszítést, dekorációt. Mi maradt nekik ezután? Tulajdonképpen egy lecsupaszított építészetesszencia, amely nyilvánvalóan az alapelemekből építkezett. A nyílások, a tömegek, a homlokzati síkok kezelése olyan alapformák, amelyek régen is építé-

szeti alapelemek voltak, csak nem tűntek olyan jelentősnek, mert rájuk került egy sor dekoráció. Ez a folyamat párhuzamosan haladt az egykorú képzőművészettel; talán a legjobban a tipográfiával, a grafikával hasonlítható össze. Ezen a CIAM–CIRPAC irányzaton kívül voltak még jelentős építészek, akik modern építészetet próbáltak Magyarországon csinálni. Véleményem szerint a „harmincas évek” úgy 1927–1928 körül kezdődik Magyarországon az építészetben. Molnár Farkason és körén kívül Árkay Bertalan, Rimanóczy Gyula, Kotsis Iván nevét kell megemlíteni. Az egyetemen eléggé szabadon hagyták a hallgatókat, modern terveket is elfogadtak. Beke László úgy élezte ki a kérdést, hogy az ellentét a CIRPAC-kör, egy erősen progresszív, baloldali, nemzetközi csoport, illetve az ezekkel szemben álló, jobboldali, nacionalista építészek között volt. Én azt hiszem, hogy ez az ellentét nem volt ennyire kiélezett. Volt ez a progresszív csoport, s velük szemben nem állt egy ugyanilyen egységes felfogású építészcsoporthoz, legalábbis a harmincas évek elején biztosan nem. Voltak olyan építészek, akik szintén próbáltak modern építészetet művelni, bár nem voltak a CIAM–CIRPAC csoportban. Szakmájukat szerető, nem politizáló építészek voltak, és színvonalas munkákat készítettek, de nem teoretizáltak. A harmincas évek megítéléséről szóló szerkesztőségi vita kellős közepébe robbant bele Dévényi Tamás címlapterve a *Magyar Építőművészet*hez, amelynek egyetlen formai megoldása, az „MÉ” valóban a harmincas évekre, főleg a portálokra alkalmazott betűkre utalt, ugyanígy az „építőművészet” szó esetében, a „magyar” szót pedig borzasztóan elhúzva. És van még egy pikantériája a dolognak, hogy kiírjuk-e: *Magyar Építőművészet*, vagy maradjon továbbra is az MÉ monogram vagy embléma. Azzal, hogy mi a *Magyar Építőművészetet* kiírjuk, tulajdonképpen fölállaljuk azt a hagyományt, amit a két világháború közötti *Magyar Építőművészet* jelentett, sőt visszakanyarodunk egészen 1907-ig, amikor megindult ez a folyóirat. A másik pikantéria, hogy a két világháború között ez volt a konzervatív lap, míg a *Tér és Forma* a haladó. *(Az új címlap végül is csak terv maradt – a szerk.)*

Beke László: Mindebben talán az is kifejeződik, hogy a korábbi, nagyon sommás ítélezésünket (Bauhaus egyenlő haladás, minden más e korszakban egyenlő reakció) felváltja egy sokkal finomabb – olykor bizonytalanabb –, differenciáltabb állásfoglalás.

Hegyvi Lóránd: Nagyon fontosnak érzem, hogy a Bauhauson belül fölfedezhető a stílusszemlélet, illetve a stílusalkotásra való törekvés, még akkor is, ha ez nem tudatosodik. A Bauhaus alapvető szemléleti sajátossága mégiscsak az a gondolat, hogy a rajta kívül álló valóságot valamilyen módon, ha csak potenciálisan is, de átalakítja. A Bauhausban eredetileg – legalábbis szemléletileg – nem volt tolerancia a rajta kívül állóval szemben, és ez adja építészetének utópikus erejét, újítási lendületét, pártosztát, de mindez elpárolgott. A Bauhaus-építész úgy képzelte, hogy a világ gyorsan és ésszerűen átrendezhető, átformálható. Ezért is viselik el ezek az épületek még nehezebben az utólagos toldásokat, mert ezekbe az épületekbe bele volt kalkulálva az az életforma, amelyről a Bauhaus-építész teljes biztonsággal azt állította, hogy

az szükségképpen a legmegfelelőbb, mert hiszen a legracionálisabb elvek alapján ez a jó, ez az egészséges. És természetesen az idő módosította ezeket az elképzeléseket. Mai szemmel nézve egy romosodó, átépített, a használat során meglehetősen átalakított Bauhaus-épületben már egy újfajta esztétika jelenik meg, amit most én idézőjelben „eklektikusnak” neveznék. Távol áll ez attól a purizmustól, amit az épület eredetileg képviselt. De ez már megint annak a következménye, hogy stílus alapon ítélünk, és az épületet komplex művészeti alkotásként fogjuk fel, nem pedig egyetlen alapelvnek, a funkcionalizmusnak az illusztrációjaként.

Pazár Béla: Amit az előbb mondtál, hogy egy bauhausos épület átalakításai esetleg egy új esztétika szemszögéből ítélve bizonyos pozitív érzéseket is kelthetnek, ez nagyon furcsa, mert számomra a legszomorúbb dolog azt látni, hogy mondjuk egy Molnár Farkas-házon beépítenek egy teraszt, vagy megszüntetnek egy ablakot, vagy hármablakot helyeznek oda, ahol eredetileg tolóablak volt, ugyanakkor ezt egy eklektikus házon tényleg örömmel vesszük. Nagyon keveset tudunk arról, hogy mi volt az eklektika programja, miután ezt egyetlen pejoratív mondattal elintézték számunkra, amikor tanultunk róla, mi pedig nem néztünk utána alaposabban. A Bauhausot is egyértelműen mindenkorra igazként tálalták elénk. Szerencse, hogy nem szorítkoztunk csupán arra, amit annak idején hallottunk, hanem sokkal jobban érdekelt bennünket, és megnéztük ezeket az épületeket. Függetlenül a halottaktól tetszettek meg ezek a dolgok. Számomra biztos, hogy ez volt a magyar építészet folyamatában az egyetlen olyan hagyomány, amely európai szintű volt, ami a Bauhausban is benne volt, de még inkább ugyanennyire benne volt, mondjuk, a Rimánóczy–Lauber-vonalban. Utóbbi mentalitása valahogy tovább volt követhető jobb alkotásokban az 1949–1950-es, 1960-as években is. Számomra ezért volt érdekes például a Palatinus vagy a Nemzeti Bank, vagy ezért volt érdekes a Műegyetem R épülete.

Beke László: Pontosan itt van a probléma, amiben Lóránd a „bűnös”, hogy itt nem eklektikáról lett volna szó, hanem nosztalgiáról. A nosztalgia pedig úgy működik szerintem, hogy ha a Palatinuson – már régóta gondolkodom ezen a példán – vasárnap háromezer ember nyüzsög, akkor te málló vakolatokat veszel észre, meg izzadágszagot. De fel kell tételezni azt a szituációt, amikor üres a Palatinus, például most, és ott mászkálsz, akkor egy nagyon sűrű atmoszférát érzel, és sem az egyiknek, sem a másiknak ráadásul nincs köze az eredeti elképzelésekhez, melyeket Janáky édesapja a tervezéskor kitalált. Ő azt hitte, hogy egy ma is funkcionáló épületet fog odatenni, és nyilván úgy is működött jó néhány évig. Később kiderült, hogy az épület már nem tudja kielégíteni az eredeti funkcióját. Végül pedig azt érzed, hogy remek filmdíszlet az egész. És ezt nem eklektikának nevezném, hanem nosztalgiának. Ez tulajdonképpen az átértékelődés folyamata. – De maradjunk az átépítéseknél. Amikor ezeket az épületeket építették, egyedi, kirívó példái voltak a modernségnek. Ráadásul nem akárciknek csinálták őket, hanem barátoknak, meg azoknak, akik meg tudták fizetni. Az, ami szociális programot képviselt volna, csak nagyon szerény formában tudott

megvalósulni, mert amit a lakásépítés- meg bérházépítés-programban elképzelték, annak anyagi gátjai voltak, és ezt tulajdonképpen csak a mai lakótelep-építészetből lehet visszavetíteni. További problémát jelentett ezeknek az egycsaládi házaknak a furcsa alaprajza, melyekről már az első stádiumban kiderült, hogy nem jól kihasználhatók. A tízméteres nappaliból maguk a lakók falaztak le kisebb szobákat. A következő nehézséget a nyomor szülte, a háború után társbérletek alakultak, a lakást fel kellett osztani mondjuk három család között. Így jutunk el egy nyolcvanas évekbeli húszéves egyetemista építészhallgató álláspontjához, aki a Bauhaus-lakást egyrészt mint tananyagot szemléli, lelkesítő anyagot, másrészt pedig mint egy tőle nagyon messze levő témát, filmdíszlet-világot. Vagy jön a művészettörténész, aki arra lesz figyelmes, hogy a harmincas évekbeli funkcionista épületeinkhez valahogy sohasem illett egészen a képzőművészeti alkotás.

Dévényi Tamás: Az biztos, hogy Molnár Farkas egyik legérdekesebb háza a pasaréti kettős épület. Sohasem értettem, és most sem világos a dolog, hogy Molnár Farkas azt a kompozíciót a lépcsőházba rakta be, és talán a 20. században ez az egyetlen olyan próbálkozás, ahol a mű és az épület valahol találkozott, és ugyanerre a házra kívülről, a Trombitás utcai fronton egy olyan szobor került, amely ugyanazt a nem egészen tisztázott kapcsolatot mutatja, mint például a római iskolások vagy a római iskolához közeli építések és képzőművészek között volt.

Janáky István: A római iskolát a kormányzat magáénak vallotta.

Beke László: Tegnap átnéztem Sartoris nagy könyvét a funkcionista építészetéről. Egy nagyon furcsa dolog tűnik fel benne a mai szemlélő számára: amikor minden azonos elv szerint leegyszerűsített, akkor a képzőművészeti rátét valamilyen egészen oda nem illő módon jelentkezik, leginkább az olaszok esetében. Náluk azért erősen a faszizmus befolyásáról is szó volt a harmincas években. És Magyarországon, Budapesten is megfigyelhető, hogy akár a Palatinus előtti szoborra, vagy a Vasas-pálya előttire gondolunk, a korszak legradikálisabb építészete mellé újklasszicista dísz illik a legjobban. Az olaszoknál olyan példák, mint Mussolini fotóportréja, meg a festett portréja, meg annak a „visszaklasszicizálása”, amit a kubizmus már kivívott forma- és térszemléletben... És hasonló stílus érvényesül Magyarországon is a római iskolás egyházi építészetben is... meg a Harmadik Birodalom művészetében, és nálunk valamivel később, a sematikus szocreálban. Tulajdonképpen ez az a kérdés, amit nekünk a nyolcvanas évek elején másképpen kell néznünk.

Hegyi Lóránt: Ez nem olyan egyszerű kérdés. A Bauhaus-épületekhez nem feltétlenül kell mindenkor hozzákapcsolnunk egy baloldali ideológiát, csak azért, mert ott van a fasiszta kultúrpolitika, amelyik éppúgy megengedi a tiszta funkcionalizmust. Sőt a comói pártházban és még néhány, főleg ipari épületben vagy sportlétesítményben mindvégig megmarad egy tiszta funkcionizmus. Ezt a comói házat láttam,

tulajdonképpen ez egy nagyon szép, abszolút Bauhaus-épület, pusztán az a különbség, hogy léptékre nagyobb, szóval a magasság, a belmagasság, az egész épület mintegy a méret minimális felduzzasztásával a nálunk általános méretekhez képest önmagában monumentálisabb. De kristálytisza Bauhaus-épület, és ugyanakkor fasiszta pártház. Ezt csak azért mondom, hogy nem feltétlenül abban kell keresnünk a reprezentációt, hogy stílussajátosságokkal bír. Nem feltétlenül kell – durván fogalmazva – oszlopos, lépcsős, timpanonos kapuzat ahhoz, hogy valami a fasiszta rendszer reprezentációs épülete lehessen. Monumentalizmus árad belőle, és ez teszi bizonyos értelemben ilyen reprezentatív épületté. Ez a fajta monumentalizmus valóban nincs jelen a német Bauhaus-építészetben.

Janáky István: Viszont a szovjet avantgárd építészetben nagyon is megvan.

Hegy Lóránd: Ott viszont, ahol megint csak összekapcsolódik egy központosított, egyértelműen bürokratikus társadalom, politika, reprezentációs igények, a funkcionalizmus szép lassan átmegy egyfajta monumentalizmusba. Egyébként maga az ipari civilizáció mint hőskorszak, mint a gépi hőskorszak: ebben is rejlik egy olyan fajta pátoz, amely kitermelhet egy bizonyos monumentalizmust, még a Bauhauson belül is. Nagyon sokat számít, hogy a húszas és a korai harmincas években nagyon benne van a világ újrendezésének a kézzelfogható közelségében való hit, és ez teljesen különböző politikai megoldásokban képzelhető el. Amikor mi az építészet politikai tartalmi vetületéről beszélünk, akkor nem annyira a diplomáciai politikáról vagy ideológiáról kellene beszélnünk, hanem a világról való gondolkodásról, amiben most a politikai jobb- és baloldal között több hasonlóság is mutatkozik. A harmincas években a radikalizmusnak, az átrendezhetőségnek és az új életkezdésnek szinte frázisszinten is fantasztikus összecsengései vannak, az új társadalmat építők, sőt megjelenik a nép mint a kollektívizmus megváltása, szemben az individualizmussal, ami polgári, dekadens és kozmopolita. És még az internacionalizmus is megjelenik mindkét oldalon. Mindez arra utal, hogy a „politikai politikában” tudatosodó irányzatok, szélsőségek, a bolsevizmus, a fasiszmus gondolkodásmódjában és egyáltalán a húszas-harmincas évek társadalmi gondolkodásában a legkülönbözőbb politikai áramlatok mutathatnak rá közös mozzanatokra.

Janáky István: Van egy érdekes dolog, a Molnár és Fischer közötti különbség az oszlopfelhasználásban: Molnár soha nem használt oszlopot azoknál az épületeknél, amelyeket nem Fischerrel együtt tervezett. Molnárnak valahogy az volt az elképzelése, hogy a sík felületek jobban fel tudják majd venni a változásokat, mert nem olyan hangsúlyosak, nem olyan kezelhetetlenek, mint egy oszlop, Fischer pedig, aki magáról azt állította, hogy neki semmi politikai érzéke nincsen, az oszlopra rávette Molnárt. A pestújhelyi háznál oszlopok voltak az udvar felőli homlokzaton. Molnár annyi engedményt tett, hogy harántfalakat épített be, de Fischer el tudta érni, hogy a harántfalba oszlopokat építsenek.

Dévényi Tamás: Igen, ez jellemző példa, s azt is megmutatja, hogy mind Fischer, mind Molnár fontosnak tartotta az épület megtervezésekor az egyes építészeti elemek jelentését, minket pedig ez arra készítet, hogy árnyaltabban ítéljük meg az ő építészeteiket.

Hegyi Lóránd: Beszélgetésünk végén milyen tanulságokat tudnánk mindebből leszűrni? Úgy gondolom, hogy a harmincas–negyvenes évek építészetének alkotásait valóban árnyaltabban, az építészeti formálás apróbb részleteit is figyelembe véve kell vizsgálnunk. Ezek az épületek is elsősorban épületek, amint ezt közösen megállapítottuk, s nem csupán egy-egy építészeti vagy művészeti idea illusztrációi. A leegyszerűsített funkcionalizmus-felfogás éppoly hibás, mint a leegyszerűsített polarizálás, mert mindkét esetben figyelmen kívül hagyjuk a szellemi, kulturális és társadalmi körülményeket, mai szemmel pedig különösen sok finom észrevételt tehetünk a harmincas és a negyvenes évek épületein a stílusalkotás szempontjából, sőt az egyes alkotók egyéni formálásmódja szempontjából is elemezhetjük ezeket, elkerülve a sommás és félrevezető általánosításokat.

Beke László: Végezetül pedig fontos tanulság annak felismerése, hogy a ma építésze másként viszonyul ehhez a korszakhoz, mint a hatvanas éveké, és ez nemcsak az értékelésre nézve igaz, hanem a nyolcvanas évek építészeti gondolkodásmódjára, a válogatás és a felhasználás lehetőségeire is.

Az Esterházy-család fraknói ágának művészei és mesterei a 17. században

Összeállította és a bevezetőt írta Koppány Tibor

A 17. századi Királyi Magyarország művészetpártolásában előkelő szerepe volt az Esterházy-családnak, azon belül különösképpen a század folyamán élt két vezető családtagjának, az 1625 és 1645 között nádori tisztséget betöltő Miklósnak, és fiának, az 1687-ben hercegi címet szerző, szintén nádor Pálnak.

A népes galántai családban 1582-ben született Esterházy Miklós a köznemesi pályának a késői középkortól ismert és megszokott módján emelkedett ki társadalmi rétegéből. A köznemesség tanult fiataljai a 15. századtól váltak familiárisi szolgálatot nagybirtokos főúriaknál, amelyet két évszázaddal később szervitori szolgálatnak neveztek. Esterházy Miklós 1609-től volt Munkács vára és kiterjedt uradalma birtokosának, Mágocsy Ferencnek provizora. Ura 1611-ben bekövetkezett halála után egy esztendővel annak özvegye, Dersffy Orsolya feleségül ment Esterházyhoz, aki ilyen módon jutott a nyugat-magyarországi Lánzsér várától Munkácsig terjedő Dersffy–Mágocsy-vagyonhoz. Munkácsot, amelyet 1622-ben a vele kötött béke értelmében Bethlen Gábor kapott meg III. Ferdinánd királytól, elvesztette ugyan, helyette azonban Fraknó és Kismarton várait kapta, az azokhoz tartozó tekintélyes birtokokkal.

Dersffy Orsolyával kötött házasságától kezdve vett részt a politikai életben, amelyben korát meghaladóan széles látókörű, gyors felfogású, a körülötte levő világot tisztán látó, művelt, céltudatos emberként gyorsan emelkedett. 1618-ban királyi főudvarmester, 1622-ben országbíró, 1625-től 1645-ben bekövetkezett haláláig Magyarország nádora.¹

A személyével foglalkozó irodalom kiemeli építetői munkásságát, s azt, hogy „szenvedélyes építkező volt”² Építető lényére jól illik az az ősi, a reneszánsz idején megfogalmazott felismerés, amelyet a firenzei Palazzo Strozzi emeltető Filippo Strozzi-ról írt fia, Lorenzo: „...a gazdagságnál jobban vágyódott a hírnévre, nem találván biztosabb eszközt emlékének megőrzésére, elhatározta, hogy olyan épületet emeltet, amely hírnevet szerez a maga és családja számára...”³ Esterházy Miklós és kortársai valamennyien ezért „vonzódtak” az építészethez, ezért építkeztek, egymással versenyezve ezért formáltatták át váraikat és kastélyaikat, sőt ezért és nem kevésbé érvényesülésük, politikai szereplésük, előmenetelük érdekében. Mindemellett és

Koppány Tibor dr., a művészettörténet kandidátusa, építész, a Műszaki Egyetem címzetes egyetemi tanára, 1989-ig az Országos Műemlékvédelmi Hivatal építész és tudományos munkatársa. Kutatási területe: magyar építésztörténet, különös tekintettel a 16–17. századra.

Dr. Tibor Koppány, holder of a candidate's degree in art history, architect, Honorary Associate Professor at the Technical University, until 1989 architect and research fellow of the National Office for the Protection of Historic Monuments. His fields of research include the history of architecture in Hungary, with special emphasis on the 16th and 17th centuries.

¹ Életrajzi adataira lásd PÉTER (1985), az addigi irodalom összefoglalásával.

² KOVÁCS (1987), 176–177.

³ PEVSNER (1972), 185.

nem utolsósorban építkezésre készítette őket az új, a barokk stílus megjelenésével az a felismerés, hogy korábbi rezidenciáik, reneszánsz szellemiségben álló váraik, kastélyaik és udvarházaik túlhaladottá váltak, nem nyújtották azt a kényelmet és azokat a reprezentatív adottságokat, mint amelyeket az újonnan átépítettek biztosíthattak számukra. Végül a meginduló rekatolizáció folyamatában való részvételük templomok és kolostorok alapításával, építésével előkelő helyet biztosított számukra koruk politikai közéletében.

A házasságkötése után Dersffy Orsolya dunántúli örökségű rezidenciába költöző Esterházy Miklós még az 1610-es évek végén megkezdte azok átépítését, ahogyan a lakompaki kastély külső kapuja felett kettejük jelenleg is látható, 1618-as évszámú címere mutatja. Történeti adataikból ismert, hogy első dunántúli lakóhelyük a cinalvai kastély volt, az első építkezésnek tehát ahhoz kellett kötődnie, bár annak írásos forrása egyelőre ismeretlen. Mindezeket új birtokai központjának, Fraknó várának nagy átépítése követte, ahol hosszú évek munkájával, a középkori előzmény szinte teljes eltüntetésével késő reneszánsz szellemiségű, hatalmas bástyákkal megerősített, az akkori időknek megfelelő, teljesen modern, többemeletes palotát hozatott létre. Fraknó volt az a birtokközpont, a fő rezidencia, ahol a család értékeit, levéltárát, kincstárát őrizték. A maga és családja tartózkodási helyei sokkal inkább a vidéki kastélyok voltak, mint kedvelt nagyhőflányi udvarháza, ahol a halál is utolérte. Sok egyéb, kisebb-nagyobb építkezése befejezéseképpen életművére korszakalkotóként a magyarországi barokk beindításával a nagyszombati jezsuita templom, kolostor és kollégium létrehozása tette fel a koronát. Az építkezést már nem tudta befejezni, de arról halála után is gondoskodott: végrendelete értelmében elmaradt nádori járandóságát rendelte arra, amint arról III. Ferdinánd király 1649-ben kiadott rendelete tudósít. Aszerint az uralkodót Palkovich Márton nagyszombati jezsuita rektor felségfolyamodványban kérte, hogy folyósítsák az építkezéshez ama bizonyos 17 720 forintnak évi 4 000 forintos részletekben történő kifizetését.

A nagyszombati jezsuita épületegyüttest több mint egy emberöltővel később szintén nádori székbe jutott fia, az élete végén hercegi rangot kapott Pál folytatta. Az ő sok egyéb, főleg kisebb-nagyobb egyházi építkezése mellett a legjelentősebb az apjától örökölt, középkori kismartoni vár kastéllyá történt átépítettése volt, amivel megteremtette a nyílt barokk kastély első és legjelentősebb, máig is álló emlékét.

A két Esterházy, apa és fia jelentős építkezéseikhez kora többnyire kiemelkedő művészeit és mestereit, főként a bécsi császárvárosban letelepedett itáliaiakat alkalmazták, olyanokat, akik a Habsburg Monarchia építészetének vezetői voltak. Mellettük természetesen ott szerepeltek a közelebbi és távolabbi vidék kismesterei is, nem beszélve maguknak az Esterházy-uradalmaknak az állandó mestereiről. Az alábbiakban ők szerepelnek alfabetikus sorrendben, a jelenleg elérhető levéltári források alapján, és természetesen a teljesség igénye nélkül.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

1. Levéltári és kéziratos források

- Acta Jesuitica – MOL, Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. E. 152. Acta Jesuitica. KÖH Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Adattára, Gyéressy Béla és Jankovich Miklós kutatása.
- Hg. Esterházy-It. – MOL, A herceg Esterházy-család levéltára. P. 108. Repositoriumok. P. 125. Pál nádor iratai. KÖH Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Adattára, Valkó Arisztid kutatása.
- Kapossy-hagyaték – Kapossy János kéziratos jegyzetei a KÖH Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Könyvtára.
- Litterae ad Cam. – MOL, Magyar Kincstári Levéltárak. A Magyar Kamara Archivuma. E. 41. Litterae ad Cameram exaratae. KÖH Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Adattára, Badál Ede kutatása.

2. Irodalom

- AGGHÁZY (1959) – AGGHÁZY Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon*, I–III, Budapest, 1959.
- AGGHÁZY (1965) – Maria G. AGGHÁZY: Stuccatori e scultori comaschi in Ungheria, *Arte Lombarda*, X(1965), 99–108.
- BÁTHORY (2001) – BÁTHORY Orsolya: Dobronoki György S. J. latin nyelvű diáriuma, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 372–394.
- Bollwerk Forchtenstein – *Bollwerk Forchtenstein. Katalog der Burgenländische Landesausstellung*, Redaktion Jakob Michael PERSCHY, Burg Forchtenstein, 1993.
- BUBICS–MERÉNYI (1895) – BUBICS Zsigmond–MERÉNYI Lajos: *Herceg Esterházy Pál nádor*, Budapest, 1895.
- BUZÁSI (1995) – BUZÁSI Enikő: Két kép a frankói Esterházy-gyűjteményből: Esterházy Orsolya portréja Benjamin Blocktól és Esterházy Pál mint Szent Imre, *MÉ*, XLIV(1995), 269–279.
- BUZÁSI (1997) – BUZÁSI Enikő: Szerkesztői kiegészítés Benjamin Block frankói Esterházy-portréinak közléséhez, *MÉ*, XLVI(1997), 107.
- BUZÁSI (2000) – BUZÁSI Enikő: A győri székesegyház Szent István oltárképe, in *Történelem – kép. Kiállítási katalógus*, Magyar Nemzeti Galéria, 2000, szerk. Mikó Árpád–SINKÓ Katalin, Budapest, 2000, 478–489.
- CZENNERNÉ (1983) – CZENNERNÉ WILHELM Gizella: A Magyar Nemzeti Múzeum ősgalériái (A százéves Történelmi Képcsarnok gyűjteményeiből), *Folia Historica*, 11(1983), 7–39.
- DÉTSZY (1991) – DÉTSZY Mihály: Adatok Filiberto Lucchese építész munkásságához, *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, 1991, Budapest, 1991, 167–170.
- DUBNICKY (1948) – Jaroslav DUBNICKY: *Ranobarokovy universitny kostol v Trnave*, Bratislava, 1948; magyar fordítása: KÖH. Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Könyvtára, F. 208/b. Kézirat.
- FIDLER (1994) – Petr FIDLER: Die Bautätigkeit der Familie Pálffy im 17. Jahrhundert und der Umbau des Schlosses Biebersburg–Cervený Kamen, *Ars*, (1994)/3, 213–236.
- FIDLER (1995a) – Petr FIDLER: Beiträge zu einem Künstler und Kunsthandwerkerlexikon des Donaugebietes (Österreich, Slowakei und Ungarn), I, *Ars*, (1995)/1, 82–93.
- FIDLER (1995b) – Petr FIDLER: Beiträge zu einem Künstler und Kunsthandwerkerlexikon des Donaugebietes (Österreich, Slowakei und Ungarn), II, *Ars*, (1995)/2–3, 205–218.
- FIDLER (1996) – Petr FIDLER: Beiträge zu einem Künstler und Kunsthandwerkerlexikon des Donaugebietes (Österreich, Slowakei und Ungarn), III, *Ars*, (1996)/1–3, 225–239.
- FIDLER (1997) – Petr FIDLER: Beiträge zu einem Künstler und Kunsthandwerkerlexikon des Donaugebietes (Österreich, Slowakei und Ungarn), IV, *Ars*, (1997)/ 1–3, 221–252.
- FREY (1929) – Dagobert FREY: *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*, Augsburg, 1929.
- GALAVICS (1975) – GALAVICS Géza: Hagymány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben, XVII. század. A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei, in *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Uő, Budapest, 1975, 231–277.
- GALAVICS (1976) – GALAVICS Géza: Török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk (Attribúció és műfaj történet, *MÉ*, XXV(1976), 1–40.
- GALAVICS (1986) – GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*, Budapest, 1986.
- GALAVICS (1988) – GALAVICS Géza: A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez), *MÉ*, XXXVII(1988), 3–4.

- GALAVICS (2002) – GALAVICS Géza: Esterházy László tézislapja (1680) – egy főúri család múlt és jövőképe, in *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*, szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea, Budapest, 2002, 269–298.
- GARAS (1953) – GARAS Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században*, Budapest, 1953.
- GARAS (1975) – GARAS Klára: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása, in *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. GALAVICS Géza, Budapest, 1975, 211–229.
- GUIGLA–SCHLAG (1986) – Otto GUIGLA–Gerald SCHLAG: *Burgenland in alten Ansichten*, Wien, 1986.
- HAJDECKY (1904) – Alexander HAJDECKY, Die Wiener Bau- und Maurermeister des Namens Caneval, *Jahrbuch der K. K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, Wien, 1904, 254–275.
- HAJDECKY (1906) – Alexander HAJDECKY, Die Dynasten-Familien der italienischen Bau- und Maurermeister der barocke in Wien, *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien*, 39, Wien, 1906, 1–83.
- HARICH (1972) – Johann HARICH: Über das Schloss Esterházy zu Eisenstadt und die Burg Forchtenstein, *Burgenländische Heimatblätter*, 134/1, Eisenstadt, 1972, 14–24.
- HÉJUNÉ DÉTÁRI (1967) – HÉJUNÉ DÉTÁRI Angéla: A *Metamorphoses* témáinak barokk változatai az Esterházy-kincstár elefántgyarán, *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve*, X(1967), 59–92.
- HOLZSCHUCH (1995) – Gottfried HOLZSCHUCH: Zur Baugeschichte des fürstlich Esterházyischen Schlosses in Eisenstadt, in *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt*, Eisenstadt, 1995.
- IVÁNYI (1983) – IVÁNYI Béla: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, összeáll. HERNER János–MONOK István, Szeged, József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára és az I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11).
- JANKOVIČ (1980) – Vendelin JANKOVIČ: Zo starebných dejin univerzitnej budovy v Trnave, *Vlastivedný Časopis*, 1980/1, 37–41.
- KÁSZONYI (1964) – KÁSZONYI Andrásné: Andrea Bertinalli stukkátor és köre, *Annuaire du Musée des Arts Décoratifs*, VII, Budapest, 1964, 55–70.
- KEMÉNY (1908) – KEMÉNY Lajos: Herold Boldizsár, *Archeologiai Értesítő*, Ú. F. XXVIII(1908), 92–93.
- KEMÉNY (1933) – KEMÉNY Lajos: *A pozsonyi vár és váralja*, Bratislava (Pozsony), 1933.
- KITLUSCHKA (1969) – Werner KITLUSCHKA: Zur Tätigkeit Carporofo Tencalas nördlich der Alpen, *Ostbayerische Grenzmarken*, II(1969), 172–176.
- KITLUSCHKA (1970) – Werner KITLUSCHKA: Beiträge zur Erforschung der Tätigkeit Carporofo Tencalas nördlich der Alpen, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XXII(1970), 208–231.
- KLIMESCH (1994) – Gertraud KLIMESCH: Zur „Greischer-Serie“. Eine Topographie für Paul Esterházy (1635–1713), in *Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Burgenländische Forschungen*, Sonderband XIII, Eisenstadt, 1994, 213–224.
- KOPPÁNY (1984) – KOPPÁNY Tibor: Batthyány I. Ádám építkezései, 1629–1659, *Történelmi Szemle*, 27(1984), 539–555.
- KOPPÁNY (1988) – KOPPÁNY Tibor: Építési gyakorlat a 17. századi Magyarországon, a tervezéstől a megvalósításig, *Építés-Építészettudomány*, 19(1987/1988), 449–488.
- KOPPÁNY (2002a) – KOPPÁNY Tibor: Művészek és mesterek a Batthyány-család 16–17. századi építkezésein, *Magyar Műemlékvédelem (1991–2001). Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve*, XI, szerk. BARDOLY István–LÁSZLÓ Csaba, Budapest, 2002/1, 173–194.
- KOPPÁNY (2002b) – KOPPÁNY Tibor: Művészek és mesterek a 16–17. századi Kanizsai–Nádasdy birtokok építkezésein, in *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*, szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea, Budapest, 2002, 379–396.
- KOPPÁNY (2007) – KOPPÁNY Tibor: Lucchese, Filiberto, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, VII, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, 2007, 123–125, irodalommal.
- KOPPÁNY (2010) – KOPPÁNY Tibor: A költő Zrínyi és Csáktornya várának átépítése, in *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Budapest, 2010, 153–167.
- KOVÁCS (1987) – KOVÁCS József László: Esterházy Miklós udvara és a nyugat-magyarországi reneszánsz, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, 1987.
- KÜHNEL (1968) – Harry KÜHNEL: Beiträge zur Geschichte der Künstlerfamilie Spazio in Österreich, *Arte Lombarda*, 13(1968/2), 85–102.
- KÜHNEL (1971) – Harry KÜHNEL: Die Hofburg, *Wiener Geschichtsbücher*, 5, Wien–Hamburg, 1971.
- MENCLOVÁ (1936) – Dobroslava MENCLOVÁ: *Hrad Bratislava*, Bratislava, 1936.

MÉ – Művészettörténeti Értesítő

- MOHL (1903) – MOHL Adolf: Szarvkő és urai, *Századok*, 37(1903), 612–633, 713–730.
- MOHL (1909) – MOHL Adolf: *Loretto magyarországi búcsújáráshely története*, Budapest, 1909.
- MOL – Magyar Országos Levéltár
- ÖKT XXIV, 1932 – *Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust*, bearbeitet von André CSATKAI und Dagobert FREY, Wien, 1932 (Österreichische Kunsttopographie, XXIV).
- ÖKT XLIX, 1993 – *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg*, Wien, 1993 (Österreichische Kunsttopographie, XLIX).
- PATAKI (1951) – PATAKI Dénes: *A magyar rézmetszés története*, Budapest, 1951.
- PATAY (1965) – PATAY Pál: A homokbödögei harang, *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 3, Veszprém, 1965.
- PATAY (1977) – PATAY Pál: *Régi harangok*, Budapest, 1977.
- PATAY (1989) – PATAY Pál: *Corpus campanorum antiquorum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt*, Budapest, 1989.
- PÉTER (1985) – PÉTER Katalin: *Esterházy Miklós. Magyar História*, szerk. HECKENAST Gusztáv, Budapest, 1985.
- PEVSNER (1972) – Nikolaus PEVSNER: *Az európai építészet története*, Budapest, 1972.
- PRICKLER (1972) – Harald PRICKLER: *Burgen und Schlösser in Burgenland*, Wien, 1972.
- PRICKLER (1986) – Harald PRICKLER: Das Burgenland während der Periode des Türkenkrieges, *Burgenländische Heimatblätter*, 48(1986)/1.
- PRICKLER (1998) – Harald PRICKLER: Ein Eisenstädter Orgelbauer in 17. Jahrhundert: Lorenz Linkh, *Burgenländische Heimatblätter*, 60(1998)/4.
- RIESENHUBER (1924) – Martin RIESENHUBER: *Die kirchliche Baukunst in Österreich*, Linz, 1924.
- RÓZSA (1957) – RÓZSA György: A Birkenstein-féle metszetes könyv. Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei, *Magyar Könyvszemle*, 1957/1, 191–192; uaz in *Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai*, XXXVI, Budapest, 1957.
- RÓZSA (1970) – RÓZSA György: Nádasy Ferenc és a művészet, *MÉ*, XIX(1970), 185–202.
- RÓZSA (1979) – RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*, Budapest, 1979.
- RÓZSA (1987) – RÓZSA György: *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge*, Budapest, 1987.
- RÓZSA (2001) – RÓZSA György (szerk.): *Das Geometriebuch des Kronprinzen (A trónörökös mértankönyve)*, hasonmás kiadás, Budapest, 2001.
- RÓZSA (2005) – RÓZSA György: Greischer, Matthias, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, III, főszerk. KÓSZEGHY Péter, Budapest, 2005.
- SASKY (1988) – Ladislav SASKY: *Kunstdenkmäler der Slowakei*, Bratislava, 1988.
- SCHEMPER-SPARHOLZ (1987) – Ingeborg SCHEMPER-SPARHOLZ: Illustration und Bedeutung, Inhaltliche Überlegungen zu den Fresken Carpofofo Tencalas in Trautenfels, Eisenstadt und Námest a. d. Oslava, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XI(1987), 303–319.
- SCHMELLER-KITT (1974) – *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberwarth*, bearbeitet von Adelheide SCHMELLER-KITT nach Vorarbeiten Julius FLEISCHER, Wien, 1974 (Österreichische Kunsttopographie, XL).
- SCHMELLER-KITT (1980) – *Burgenland. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Dehio-Handbuch*, bearbeitet von Adelheide SCHMELLER-KITT, Wien, 1980.
- SCHMELLER-KITT (1982) – Adelheide SCHMELLER-KITT: *Archivalische Vorarbeiten zur Österreichischen Kunsttopographie. Gerichtbezirk Mattersburg, Burgenland*, 1. Teil, Wien, 1982.
- SPIRITZA (1989) – Juraj SPIRITZA: Zvonolejar Baltazár Herold, *Vlastivedny Časopis*, 38(1989), 166–169.
- ŠTIBRÁNYIOVÁ (1987) – Mária ŠTIBRÁNYIOVÁ: *Trnavský majstri murári, kamenári, sochári, maliari a štukatóri 17. storočia. Problémy umenia 16–18. storočia. Zborník referátov zo sympozia*, Bratislava, 1987, 79–91.
- ŠULCOVÁ (1991) – Jana ŠULCOVÁ: Stavba pálfyovskej záhradnej reziedencie v Bratislave, *Ars*, 1991/2, 139–149.
- SZABÓ (1989) – SZABÓ Péter: *A végtisztesség*, Budapest, 1989, 26–150.
- SZALAI-SZÁNTAI (2006) – SZALAI Béla-SZÁNTAI Lajos: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken, 1515–1800*, I, Budapest, 2006.
- SZILÁGYI (1994) – SZILÁGYI András: *Az Esterházy-kincstár*, Budapest, 1994.
- THIEME-BECKER – *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Hrsg. Ulrich THIEME und Felix BECKER, Leipzig, 1907–.
- VOIT (1970) – VOIT Pál: *A barokk Magyarországon*, Budapest, 1970.
- VOIT (1980) – *Barokk tervek és vázlatok, 1650–1700*, Magyar Nemzeti Galéria, 1980, bev., szerk. VOIT Pál, Budapest, 1980.

ADATTÁR

Aigner, Peter. Széleskúti kőművesmester.

1667-ben szerződött vele Esterházy Pál a fraknoi uradalomhoz tartozó Boldogasszony általa alapított ferences templomának, 1668-ban pedig tornyainak építésére. A kismartoni gazdasági hivatal 1668. évi elszámolásában havonként szerepel a templom mesterei között a tornyok, a belső boltozatok és egyéb részletekért járó, 20–30 forint összeggel (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 694. no. 10.628, 10.725). 1669 májusában fizették ki a tornyok építésén végzett munkájáért, és ekkor kelt az ezért kapott borjárandóságáról szóló elismervénye. A részletkifizetések és azok nyugtái alapján a templom kőművesmunkáit embereivel ő végezte.

Hg. Esterházy-lt. P.125. Cs. 696. no. 10.755/a, 10.892, 10.908; FREY (1929), XVI–XVII; GARAS (1953), 116.

Arnold, Michael. Nagyszombati ácsmester.

1650-ben kelt az a szerződés, amely szerint a nagyszombati jezsuita templom toronysisakjait készíti, rézfedés alá.

Acta Jesuitica. Irregestrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 238.

Bechter, Konrad. Bécsújehelyi kőművesmester.

1692 és 1694 között herceg Esterházy Pállal kötött szerződése alapján és Jacob Distelhofer tervei alapján ő építette fel a fraknóváraljai szervita kolostort és templomát. 1696-ban újabb szerződéssel – amelyben „architekt”-ként szerepel – a templom boltozását és két oltárának elkészítését vállalta, 1700-ban a templom szentélyének építésén dolgozott. ÖKT XLIV, 1993, 145–146.

Berdmall, Johann Andreas. Stukkátor.

Az esetleg Andrea Bertinallival azonosítható mesterrel 1686-ban kötött szerződést Esterházy Pál a lorettói templom általa építtetett új kápolnájának stukkódíszítéséről.

Kapossy-hagyaték, K. 835, 70.

Berger, Christian. Bécs-pozsonyi harangöntő.

1626 és 1636 között Bécsben volt műhelye. Ott gyártott harangjai részben Alsó-Ausztriában található, részben Magyarországon, Vas és Veszprém megyei falvak templomaiban (Sorokpolány, Kisberzseny). 1640-ben Pozsonyban a vödrici ágyúöntőház mestere volt. Az 1626 és 1645 közötti időből Batthyány I. Ádámmal levelezett, akinek harangokat és később ágyúkat, Esterházy Miklós számára harangokat öntött.

PATAY (1977), 16; PATAY (1989), 31, 62, 77.

Bertinalli (Bertinelli), Andrea. Bécsi stukkátor.

1664 és 1668 között kötött vele évenkénti szerződést Esterházy Pál a kismartoni kastélyban készítendő belső és külső homlokzati stukkó munkákról, valamint az azokhoz szükséges építőanyag beszerzéséhez (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.150. f. 9., 45, 150–151, és no. 11.152. f. 3. 11. 172; KÁSZONYI [1964], 55–76; HARICH [1972], 17; HOLZSCHUCH [1995], 149). 1667. évi szerződése szerint befejezi a főhomlokzat munkáit, az udvari homlokzatokon elkészíti a „Mascará”-kat, a középső szinten nyolc szobát stukatúroz, a felsőn pedig elkészíti a „Quadratur”-t, és az „Audiensz” terem melletti szobát „Historia relief”-fel díszíti (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.132). Egy 1668-ban kötött szerződés vele kapcsolatban említi a grófi szobához és a „Cascadá”-hoz szükséges anyagok beszerzését (uo., no. 11.176). 1670 nya-

rán jelentették Esterházyknak, hogy „Stukator Andre” megkezdte az oratoriumot, de sem ott, sem a galérián nem dolgozik, mert elment (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Rksz. 8, no. 21/1852).

Bertinalli Magyarországon 1658 és 1668 között a Nádasdy Ferenc által építtetett lorettói templom mennyezeti stukkódíszéseinek készítőjeként tűnt fel (KÁSZONYI [1964], 55–70; GARAS [1975], 216). Az ő munkája volt a sárvári vár dísztermének és emeleti helyiségeinek 1657-ben kezdődött stukkódíszítése, szintén Nádasdy megbízásából, feltételezhetően a fraknoi vár kápolnájának boltozati stukkója, a sopronkeresztúri kastély közismert kandallójának felső stukkódíszítése, valamint a mára már lebontott, ugyancsak sopronkeresztúri kerti palota belső dekorációja. Stíluskritikai alapon a kutatás az ő köréhez kapcsolja a győri bencés templom szentély melletti keleti kápolnájának és a káboldi vár kápolnájának korai barokk stukkóit is. Az egykori határon túl Bertinalli köréhez tartozik a bécsi Schottenkirche és a klostereuburgi apátság templomának több oldalkápolnája, távolabb pedig a prágai Waldstein-palota belső díszítése (KÁSZONYI [1964]).

Bertoletti, Rocco. Bécsi stukkátor.

1673 júniusában kötött szerződést Esterházy Pál „Rochus” Bertoletttel és Giovanni Battista Verretinivel a kismartoni és a lakompaki kastély nagyterme stukkóinak készítéséről.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.209, 11.211.

Bertoletti (Pardoletti, Pardoletto), Sebastiano.

Bécsi kőművesmester.

1663-ban és 1666-ban szerződött vele és Antonio Carlonéval Esterházy Pál a bécsi Carlo Martino Carlone Baumeister nevében a kismartoni kastély építésének vezetésére (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.051. Cs. 697. no. 11.163, no. 11.171; ÖKT XLIV, 226). 1669-ben kötött vele ismételt szerződést Esterházy Pál a kastély régi óratornyától a nagyteremig húzódó középfőfalnak a pincétől való felfalazására (uo., no. 11.180). A pallérságára szóló szerződést 1666-ban, 1667-ben és 1668-ban is megújították (BUBICS–MERÉNYI [1895], 193; ÖKT XXIV, 56; HARICH [1972], 15, 18; Bollwerk Forchtenstein, 110; HOLZSCHUCH [1995], 148).

Biasino, Cipriano. Bécsi kőművesmester.

Fraknó vára átépítése vezető vállalkozó mesterének, Carlo Retaccónak munkatársa az 1630-as évek első felében.

ÖKT XLIV, 225; Bollwerk Forchtenstein, 109.

Biberger, Johann Ulrich. Bécsi rézmetsző.

1713-ban készítette az akkor elhunyt Esterházy Pál herceg *Castrum Doloris*ának mezzotinto ábrázolását.

GALAVICS (1986), 127.

Block, Benjamin (1631–1690). Lübecki festő.

1655-ben Esterházy Pál és Esterházy Orsolya egészalakos képét festette (GALAVICS [1988], 140. és 5. kép.), a következő évben pedig Nádasdy Ferenc és felesége, Esterházy Anna Júlia képét (BUZÁSI [1995], BUZÁSI [1997]). Ezt követően három évig Nádasdy Ferenc szolgálatában dolgozott. 1659-ben készítette Esterházy Pál első felesége, Esterházy Orsolya képét (GARAS [1953], 86; RÓZSA [1970], 190–191; CZENNERNÉ [1983], 31; GALAVICS [1988], 140), és még ugyanabban az évben festette a győri ferences templom számára a *Szent István megkövezése* című képet, amely ma ugyanott, a püspöki székesegyház mellékkoltárán áll (BUZÁSI [2000]).

Bolla (Pöll, Pelli), Carlo Francesco. Bécsi stukkátor.

1663-ban a nagyhöflányi udvarházban végzett munkájáért fizetett a kismartoni uradalom (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.828). 1664-ben vele és Andrea Bertinellivel kötött szerződést Esterházy Pál a kismartoni kastély kápolnájában négy pajzs készítésére (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.077).

Brabant, Franz Carl. Uradalmi mérnök.

1694-ben Esterházy Pál nádor „...Ingenieur et Artilleriae prefectus”-a. A családi levéltárból két rajza ismeretes, az 1694-es évszámú és aláírásával jelzett a fraknóváraljai kolostor távlati képét ábrázolja, a másik Fraknó várát és Váralját, ugyancsak távlati képen (MOL T.2. Hg. Esterházy-lt. tervrajzok. Nr. 1066, 1067; VOIT [1980], 23. és 70/ 11, 12. kép; ÖKT XLIV, 147).

Branderberger (Prantenberger), Caspar.

Bécsújhelyi lakatosmester.

1664-ben és 1665-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a kismartoni kastély építésének munkáira.

HARICH (1972), 16.

Burche, Andrea. Kőművesmester.

1694-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a röjtiboldogasszonyi plébániatemplom boltozásáról, vakolásáról és belső burkolásáról, ötszáz forintért.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.751.

Canevale, Antonio Giovanni (16. sz. vége, Lanzo–1645 e., Nagyszombat). Kőművesmester.

1626 és 1631 között Esterházy Miklós nádor megbízásából ő építette a kismartoni ferences kolostort és templomát, 1631 és 1634 között pedig Bécsben a domonkosokét (ŠTIBRÁNYIOVÁ [1987], 80). 1629 elején Esterházy Miklós nádor vele vizsgáltatta meg a nagyszombati, 1595 óta elhagyott és 1615 óta királyi renddel a jezsuiták birtokában levő volt domonkos kolostort és templomát, amelynek csak egykori szentélye volt épségben. Ahhoz még 1629 előtt Esterházy Miklós és Forgách Zsigmond nádor özvegye, Pálffy Katalin költségén kápolnát építettek három oltárral, és oda temették Esterházy első feleségét, Dersffy Orsolyát. A lebontásra ítélt templom helyére Esterházy nádor 1629-ben kötött szerződést Canevaléval a bécsi jezsuita templom mintájára készülő új templom terveinek elkészítésére és 1630-ban annak építésére. Az 1630. évi szerződés kilenc pontban tartalmazza a tervezett templom leírását (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 190–194). Dubnický monográfiájában családneve még ismeretlen, feltételeesen a Spazzo-család tagjai közé sorolja (DUBNICKÝ [1948]), ugyanakkor ő közölte elsőként, hogy Antonio mester építette korábban, ugyancsak Esterházy Miklós megbízásából a kismartoni ferences kolostort. Személyét Štibrányiová tisztázta (ŠTIBRÁNYIOVÁ [1987], 80–81; legújabban BÁTHORY [2001], 387–388).

Canevale (Canabal), Jacopo. Kőművesmester.

1636-ban a fraknói vár építésén a bécsi vállalkozó Simone Retacco építőmester pallérja.

SCHMELLER-KITT (1982), 9.

Carlone, Antonio. Bécsi kőművespallér.

1663-ban szerződött vele és Sebastiano Bartolettil Esterházy Pál a kismartoni kastély építésének vezetésére.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.051; BUBICS–MERÉNYI (1895), 193; ÖKT XXIV, 1932, 56; HARICH (1972), 15; HOLZSCHUCH (1995), 148.

Carlone, Carlo Martino (1616–1667). Bécsi kőművesmester.

Vállalkozó építőmester, aki 1663-ban szerződött Esterházy Pállal a kismartoni kastély építésére. Ebben vállalta, hogy modellt készít a tervek alapján, és javaslatot tesz az építkezés bonyolítására. Gyenge egészségi állapota miatt az építkezés vezetésére pallérként Sebastiano Bartoletti és Antonio Carlone mestereket ajánlotta, kőművesként pedig Morel mestert. (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.051; BUBICS–MERÉNYI [1895], 193; ÖKT XXIV, 1932, 56; HARICH [1972], 15; GALAVICS [1988], 143; HOLZSCHUCH [1995], 148). Ezt megelőzően 1651 és 1659 között Nádasdy Ferenc megbízásából építette fel a lorettói szervita kolostort és annak templomát (MOHL [1903], 713; MOHL [1909], 11–16; GARAS [1975], 215–218).

Cne, Domenico (1615–1679). Bécsi kőművesmester.

A Milano melletti Scariában született mester 1632 és 1635 között a fraknói vár átépítésén a bécsi vállalkozó Simone Retacco építőmester pallérja (SCHMELLER-KITT [1982], 9; ÖKT XLIV, 324, 126). 1643–1644-ben újabb szerződés alapján volt a Fraknón folyó építkezés pallérja, évenként 775 rajnai forint készpénz és természetbeni ellátás fejében (uo., 10–11). 1666-ban és 1668-ban szerződött vele Esterházy Pál a kismartoni kastély építésének pallérjára (HARICH [1972], 18; Bollwerk Forchtenstein, 109–110; HOLZSCHUCH [1995], 148).

Chisimo (Chigma, Eisgiry, Ehisgny), Carlo.

Bécsi kőművespallér.

1665-ben kapott szerződést Sebastiano Bartolettil közösen pallérként a kismartoni kastélyban építendő konyha és kenyérsütő munkáira (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.105). 1667-ben is ő volt Bartolettil együtt munkavezető pallér (uo., no. 11.133, no. 11.152. f. 3).

Colombo, Luca Antonio. Bécsi festőművész.

A Lugano melletti Arognóból származó és Felső-Ausztriában több helyen, főként Klosterneuburgban foglalkoztatott művész 1667-ben dolgozott a kismartoni kastélyban (AGGHÁZY [1965], 106). A vele kötött szerződésben a homlokzatra készülő díszítőfestés témái szerepelnek, óralapoktól, festett látszatarchitektúrától meghatározott figurákig (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.124). Esterházy Pál megbízása alapján ő készítette a boldogasszonyi ferences templom kifestését (FREY [1929], XVI–XVII; GARAS [1953], 116; GALAVICS [1988], 152).

Conti, Pietro Antonio. Bécsi stukkátor.

Luganói származású, eredetileg bécsi, később Sopronban letelepedett művész. 1695 és 1702 között a boldogasszonyi ferences templom mennyezetstukkóit készítette Esterházy Pál megbízásából (FREY [1929], XVI–XVII; GARAS [1953], 116; GALAVICS [1988], 152). 1696-ban Felsőbüki Nagy István büki kastélyában dolgozott. 1699-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál herceg a nagyszombati jezsuita templom mennyezetének stukkó és aranyozó munkáiról, 3000 forintért (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.756; Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 219–220; DUBNICKÝ [1948]; AGGHÁZY [1965], I; GALAVICS [1988], 152). Munkái közé sorolható a soproni Szent György-templom, a községi plébániatemplom Szent Ferenc-kápolnája, valamint a sitkei kastélykápolna, egy ruszti és több soproni polgárház mennyezetstukkója (AGGHÁZY [1965], i. h.).

Distelhofer (Tistelhofer), Jakob. Bécsújhelyi kőművesmester. 1692-ben szerződött vele Esterházy Pál herceg az általa alapított fraknó-váraljai szervita kolostor és annak temploma felépítésére, harminc kis és nagy szobával, a Francesco Martinelli által készített tervrajzok alapján, 1700 forintért. 1692-ban Esterházy utasította fraknói gazdatisztját, hogy a kolostor építéséért fizessen 150 forintot Distelhofernek (Hg. Esterházy-lt. P. 125. cs. 679. no. 77.999), aminek felvételéről fennmaradt elismervénye (uo., no. 11.000). Az 1695-ben kötött újabb szerződés értelmében építette meg a kolostor kerengőjét. Az utóbbi szerződés tartalmazza százötven forint értékben a szükséges stukátormunkát is (ÖKT XLIV, 1993, 144). 1693 novemberében fizette ki a fraknói tisztartóság a munkadíjként járó 150 forintot (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 679. no. 7799, 11.000).

Drentwett, Abraham. Augsburgi ötvösmester. A kiterjedt művészcsalád tagja 1654–1655-ben Philipp Jacob Drentwettel együtt készítette az 1652-ben a vezekényi csatában elesett Esterházy László lovasszobrát és az Esterházy László halálát ábrázoló díszaltart.

SZILÁGYI (1994), 66–67, 112, 119; GALAVICS (1986), 85–86, és 56. kép; GALAVICS (1988), 140. és 4. kép; KOPPÁNY (2002a), 178.

Drentwett, Jonas. Bécsi festő. Ő készítette Esterházy Pál megrendelésére azt a családja diadalát ábrázoló képet, amelyet Philipp Kilian metszett részbe 1691-ben, a nádor fia, Mihály bécsi tézislapja számára.

GALAVICS (1986), 122–123; GALAVICS (1988), 154; GALAVICS (2002), 288–289.

Drentwett, Philipp Jacob. Augsburgi ötvösmester. 1654-ből származik az Esterházy László általa és Abraham Drentwett által készített lovasszobrát ábrázoló ivókürt, 1655-ben pedig Homonnay György szerződött vele az Esterházy László emlékére tervezett tál készítésére (Hg. Esterházy-lt. P. 108. Cs. 39. Fasc. C. no. 38.), amelyet szintén Abraham Drentwett-tel együtt készített (SZILÁGYI [1994], 66–67, 112, 119; GALAVICS [1986], 85–86; GALAVICS [1988], 140. és 4. kép; KOPPÁNY [2002a], 178). Az 1615-től a bécsi császári udvarnak, a Habsburg Birodalom arisztokráciája tagjainak, valamint a lengyel és az orosz főnemességnek is dolgozó művészt (THIEME-BECKER, IX, 1913, 551) az akkori magyar arisztokrácián belül Nádasdy III. Ferenc országbíró ötvöseként tartja számon a hazai művészettörténet-írás (GALAVICS [1986], i. h.). Mellettük – Nádasdy közvetítésével – 1655 és 1658 között Batthyány I. Ádámmal is kapcsolatban volt (KOPPÁNY [2002a], i. h.).

Egger, Wolf. Pozsonyi ácsmester. 1663-ból maradt a kismartoni kastély építéséhez vásárolt faanyagról 179,25 forintos számlája. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.069.

Ehmayr, Georg. Pozsonyi asztalosmester. 1662-ben nem részletezett munkájáért 30 forintot kapott Esterházy Pál utasítására. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.823.

Eiser vagy Cifer, Ferdinand. Nagyszombati festő. 1637-től működött Christoph Kner bécsi festő mellett a nagyszombati jezsuita templom festőmunkáin (DUBNICKY [1948]; ŠTIBRÁNYIOVÁ [1987], 79–91). 1640-ben a templom Szent Mártírok oltárának festésére

szerződtették 600, 1641-ben pedig a Szent Mártírok oltárának festésére 475 forintért (Acta Jesuitica. Irregestrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 57, 184, 226).

Erhardt, Martin. Aranyozómester. 1688-ban szerződött a kismartoni kastélyban levő „öregpalota” aranyozására. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.215.

Filser (Felser), Michael. Kismartoni szobrász és fafaragómester. 1691-ben faragta Esterházy Pál megbízása alapján a nádornak a fraknói vár udvarában jelenleg is álló lovasszobrát. GALAVICS (1986), 123–124; GALAVICS (1988), 149, 151.

Foesser, Michael. Kismartoni szobrászmester. 1696-ban szerződött Esterházy Pállal hat darab, Kismartonba, a kastélyhoz készítendő, öt láb magas szoborra, 45 forintért. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.752.

Fraunhoffer, Simon. Bécsi udvari ácsmester. 1633 végén kötött vele szerződést Esterházy Miklós nádor a nagyszombati jezsuita templom tetőzetének építésére, a magyar nyelvű szerződés szerint 500 magyar és 500 rénes forintért, amelyen felül a munka befejezése után további 200 rénes forintot kap (Acta Jesuitica. Irregestrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 108–109), és amelynek olasz nyelvű változata is fennmaradt (DUBNICKY [1948], 11). Az építést 1634 elején kezdte meg (BÁTHORY [2001], 390), és 1637-re készült el (DUBNICKY [1948], 11 tévesen 1663-as évszámmal). Eközben ő készítette Johann Erhard pallér helyszíni vezetésével az 1635 és 1649 között császári rendeletre, Pálffy Pál szervezésével a Giovanni Battista Carlone tervei alapján átépült pozsonyi vár teljes tetőzetét (KEMÉNY [1933], 17–20; MENČLOVÁ [1936], 36–37). 1636-ban Pálffy Pál kötött vele szerződést pozsonyi kerti palotája tetőszerkezetének elkészítésére (ŠULCOVÁ [1991], 139–149), ahol 1640-ig dolgozott (FIDLER [1995b]). 1637-ben szerződött vele Batthyány I. Ádám az általa Giovanni Battista Orsolini tervei alapján kiépített németújvári vár tetőzeteinek felépítésére, ahol 1639-ig dolgozott legényeivel (KOPPÁNY [2002a], 179).

Fürbass, Leopold. Nagymartoni kályhásmester. 1699-ben szerződött vele Esterházy Pál a fraknóváraljai szervita kolostor celláiban kályhák készítésére. ÖKT XLIV, 1993, 176.

Gamnizer, Weithen. Bécsi kútásómester. 1669-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a kismartoni kastély vizellátására. HARICH (1972), 19.

Geissler, Johann. Nagyszombati asztalosmester. 1641-ben kötöttek szerződést vele és Fridrich Schuesterrel Esterházy Miklós nádor nevében a nagyszombati jezsuita templom padjainak készítésére. Acta Jesuitica. Irregestrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 170–171.

Gersons, Frantz. Bécsi rézmetsző. 1698 tavaszán szerződött vele, valamint Jacob Hoffmann és Johann Jacob Hermundt bécsi rézmetszőkkel Esterházy Pál herceg családtagjai képeinek elkészítésére, 165 forint készpénz és 500 forint árú bor fejében. Hg. Esterházy-lt. P.125. Cs. 696. no. 10 755/a.

Gerste, Paul. Nagymartoni üvegesmester.

A fraknóváraljai szervita kolostor építésén 1692–1693-ban szerepel. ÖKT XLIV, 1993, 144.

Gisslinger, Thoma. Udvari kőfaragó.

1664-ben és 1665-ben kapott megbízást a kismartoni kastélyban boltívek és boltozatok készítésére, szükséges kőfaragással együtt. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.094, 11.117.

Glas, Johann. Nagyszombati anabaptista tetőcserép-készítő.

1650-ben kelt a jezsuita kolostor fedéséhez szükséges cserép gyártására vele kötött szerződés. Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 168–169.

Górikhl, Hans Karl. Bécsi festőművész.

1688-ban kötött szerződést vele és Bartholomeo Zircherrel Esterházy Pál herceg a bécsi Wallnerstrassén épült palotája homlokzatára tájképek festésére. Hg. Esterházy-lt. P. 125. cs.696. no. 10.745.

Gräbner (Grämer), Hans. Fraknói kőművesmester.

1681-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a fraknói vár kápolnája feletti helyiségek építéséről, az ott végzendő bontásról, ajtók, ablakok kialakításáról (SCHMELLER-KITT [1982], 17). 1692-ben a fraknóváraljai szervita kolostor építésére Jakob Distelhofer bécsújhelyi építőmesterrel kötött szerződésben annak kőművesmestereként szerepel (ÖKT XLIV, 1993, 144).

Greischer, Matthias.

Frankfurti származású bécsi grafikus és rézmetsző.

Az 1670-es évektől dolgozott Bécsben, ahol Georg Mattheus Vischer ausztriai és stájerországi, valamint Johann Valvassor karintiai és krajnai topográfiajához készített metszeteket (THIEME-BECKER, XIV, 590). 1681-től dolgozott Esterházy Pál számára, annak nyomtatásban megjelenő műveivel készített illusztrációkat (PATAKI [1951], 21, 132–133), 1681–1682-ben családfát, 1684-ben az Ercsinél zsákmányolt török zászlót (GALAVICS [1986], 114–115), 1687-ben az Esterházy által állítatott Szentháromság-szobrot metszette rézbe. 1684-ben 30 forintot fizettek neki az elismervényén olvasható és Esterházy kézírásával írott feljegyzése szerint „...az Genealogia véget...” (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.949.), amelyet Tobias Sadler az 1670-ben megjelent Esterházy-családfa vedutaábrázolásai alapján készített (RÓZSA [2005], 364). Ugyancsak Esterházy megbízásából – Valvassor és Vischer idézett topográfiajához hasonlóan – az akkori ország 53 helyszínéről, többségében Esterházy-birtokban levő várakról és kastélyokról készített, részben korábbi rajzok alapján metszetsorozatot, s abban 19 darab általa szignáltat (RÓZSA [1957], 25–46; GALAVICS [1988], 146; GUIGLA-SCHLAG [1986]; KLIMESCH [1994], 213–224). 1690 körül Esterházy udvari rézmetszőjének nevezte magát: „Celsissimi S.R.I. Principis Pauli Esterhasi Hungariae Palatini Geographo-Calsographus Aulicus Kismartonij” szöveggel (SZALAI-SZÁNTAI [2006], 34).

Gruber, Anton. Szentmargitbányai kőfaragómester.

1683-ban kelt az az Esterházy Pállal kötött szerződése, amely szerint Fraknó vára elé margitbányai kőből a jelenleg is ott álló Mária-oszlopot faragja (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.742). A szobor ma is áll a vár előtt, 1694-es évszámmal (GALAVICS [1988], 149).

Gruber, Johann Erhardt. Bécsi stukkátor.

1699-ben kapott megbízást Esterházy Páltól a nagyszombati jezsuita templom boltozati stukkóinak készítésére Pietro Antonio Contival együtt. GALAVICS (1988), 152.

Gugenthaler, Georg. Kismartoni uradalmi ácsmester.

1663-ban 207 forintért vásárolt faanyagot a kismartoni kastély építéséhez. Hg. Esterházy-lt. P. 125. cs. 696. no. 11.066.

Gundschr (Gundschtz), Elias. Bécsi órás mester.

1667-ben kapott megbízást Esterházy Páltól, hogy a kismartoni kastély számára 450 forint értékben órát gyártson. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.125.

Guttertheller, Georg. Kismartoni uradalmi ácsmester.

1653-ból maradtak Esterházy László özvegye, Batthyány Mária Eleonóra számára adott számlái, Kismarton városban végzett munkájáról. Batthyány-lt. P. 1334 – Cs.17/a, 673–684.

Güttenbacher, Bernhard. Kőművesmester.

1692-től az Esterházy Pál által építtetett fraknóváraljai szervita kolostor munkáján a vállalkozó Jakob Distelhofer pallérja. ÖKT XLIV, 1993, 175.

Haas, Simon. Kismartoni udvari asztalosmester.

1664-ben két alkalommal faanyag vásárlására vett fel készpénzt (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.087, 11.105). 1665-ben tizennyolc havi munkadíját fizették ki elvégzett asztalosmunkájáért (Hg. Esterházy-lt. P.125. Cs. 697. no. 11.106). 1668-ban is ő készítette a kastély asztalosmunkáit, és ő intézte az azokhoz szükséges anyagok beszerzését (uo., no. 11.169, no. 11.171).

Harberg, Rueph. Bécsi toásó.

1668-ban szerződött vele a kismartoni kastély körüli vizesárok kialakítására Esterházy Pál. HARICH (1972), 18.

Haumb, Jakob. Kismartoni szobrász.

1686-ban Esterházy Pál megbízásából a lorettói templom Mindenszentek-kápolnája főoltárához készített szobrokat. Kapossy-hagyaték, K. 835, 72.

Hegenwalt, Andere. Bécsújhelyi szobrászmester.

1664-ben vett fel tizenegy kisebb szoborért 12,50 forintot. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.084.

Hegerberger, Hannus. Soproni kőművesmester.

1656-ban 43,20 forintot vett fel a lakompaki uradalomtól ott végzett, nem részletezett munkájáért. Hg. Esterházy-lt. P.125. Cs. 696. no. 10.789.

Hermann, Abraham. Bécsi szobrász.

1636-ban készítette a nagyszombati jezsuita templom főoltárát. BÁTHORY (2001), 390.

Hermundt, Johann Jacob. Bécsi rézmetsző.

1698 tavaszán szerződött vele, valamint Jacob Hoffmann és Frantz Gersons rézmetszőkkel herceg Esterházy Pál, családtagjainak képeiről 165 forint készpénz és 500 forint értékű bor fejében.

Hg. Esterházy-lt. P.125. Cs. 696. no. 10.755/a; GALAVICS (1986), 124–126; GALAVICS (1988), 154.

Heroldt, Balthasar (1625–1683).

Bécs-pozsonyi harang- és ágyúöntő mester.

Nürnbergi származású, apja, Georg is harangöntő volt. Nevelőapjával, Leonhard Löw harang- és ágyúöntővel került Bécsbe, ahol annál tanult. 1644-ben Varsóban dolgozott lengyel királyi szolgálatban, 1646-tól Bécsben és annak környékén. 1648-tól Pozsonyban, 1655-től Bécsben is működött műhelye. 1654-től császári udvari öntőmester. Főként harangöntéssel foglalkozott, de öntött ágyúkat, keresztelomedencéket, sőt szobrokat is. Az ő művei az 1664 és 1667 között a bécsi Am Hof téren I. Lipót császár kezdeményezésére felállított Mária-oszlop bronzszobrai (GALAVICS [2002], 280). A 17. századi Királyi Magyarország nyugati részéből, a Felvidékről és a Dunántúlról több, ma is létező harangja ismeretes (THIEME-BECKER, XVI, 519–520; KEMÉNY [1908], 92–93; PATAY [1965], 39–40; PATAY [1977], 16, 18; RÓZSA [1979], 128; SASKY [1988], 101; PATAY [1989], 81–82; SPIRITZA [1989]; FIDLER [1996b], 215). 1647-ben és 1653–1654-ben Pálffy Pálnak dolgozott. 1663-ban Esterházy Pál megbízásából öntötte azt a gazdag díszítésű, Esterházy nevével jelzett harangot, amely a kismartoni kastély délkeleti tornyában van (SCHMELLER-KIT [1980], 77). 1675-ből is maradt egy Esterházy Pálnak adott számlája 1072 forintról, a kismartoni kastély számára öntött harangról (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.211).

Hockhenmüller, Johann Georg. Bécsi márványozómester.

1699-ben vele, a német birodalmi Kempenből származó mesterrel kötött szerződést Esterházy Pál a kismartoni ferences templom oltárának munkálatainak közreműködésére.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.757.

Hoffmann, Johann Jacob. Bécsi rézmetszőmester.

1680-ban szerződött vele Esterházy Pál a tervezett *Topographia in Königreich Ungarn* kötet képei és az ő haditetteit megörökítő metszet elkészítéséről (GALAVICS [1988], 146, és 16. kép). 1687-ben I. József pozsonyi koronázási ünnepeiről készített vele és Justus van der Nypoorttal metszetet (GALAVICS [1988], 149, 151). Esterházy megbízásából 1690-ben a mariazelli bazilika kegyoltáráról készült metszete maradt fenn (GALAVICS [1988], 152–153), 1698-ban pedig neki, Johann Jacob Hermundtnak és Frantz Gersonsnak adott megbízást családtagjainak Veith Kissler által készített rajzai alapján metszendő képeiről, amelyek 1700-ban jelentek meg *Tropheum nobilissimae et antiquissimae domus Estorasiense* címmel a herceg által kiadott kötetben (GALAVICS [1988], 154). Évszám nélküli az a szerződése, amely szerint Esterházy megbízta elhunyt felesége arcképének elkészítésével (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.732, 10.755/a, 10.759/a; GALAVICS [1986], 100, 124–126).

Holl, Michael. Bécsi festőművész.

1663-ban kötött vele szerződést Esterházy Pál a kismartoni kastély kápolnájának kifestésére 150 forintért.

ÖKT XXIV, 52.

Hoy, Nicolaus. Bécsi festő.

Az 1675-ben Esterházy Pál elsőszülött fia, Miklós Mathäus Küsel által készített rézmetszetes tézislapjának rajzolója.

GALAVICS (2002), 272.

Ilimer, Urban. Kőfaragómester.

1666-ban a kismartoni kastély építéséhez vörös- és fehérmárvány burkolólapokat készített 345 forint értékben.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.122–11.123.

Karer, Wolf. Lánzséri kőfaragó.

1656-ban malomkövek faragásáért fizettek neki a lakompaki uradalomban.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.787.

Keller, Johann Julius. Bécsi festőművész.

1642-ben kelt szerződése Bécsben a nagyszombati jezsuita templom számára három oltárképről.

Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 155.

Khien, Hans Jacob. Pozsonyi festőművész.

Az 1666-ban elhunyt Lippay György érsek udvari festője, aki ezt követően, 1667 és 1672 között Esterházy Pállal évenként kötött szerződések alapján a kismartoni kastély helyiségeinek belső festését készítette. 1669-ben kötött szerződése szerint 400 aranyat és teljes ellátást kapott a középső szinten egy szoba vörös márványozásáért, egy kis szoba és a kápolna melletti szoba, a grófnő audienciasháza és az előtte levő szoba kifestéséért. 1668-ban Bécsben házasodott, 1670–1672-ben már Kismartonban élt.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.128, 11.178; GARAS (1953), 59, 136.

Khuen, Mathias. Péterfalvi kovácsmester.

1668-ban szerepel neve a boldogasszonyi templom építői között.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.628.

Kilian, Philipp. Bécsi rézmetsző.

1691-ben ő metszette Jonas Drentwett rajza alapján, Esterházy Pál megrendelésére Mihály fiának a bécsi egyetemre készített tézislapját az Esterházy-család diadaláról.

GALAVICS (1986), 122–123, és 89. kép.

Kippo, Johann. Bécsi harangöntő mester.

1692-ben öntött, 105 mázsás nagyharangja van a kismartoni kastély délnyugati tornyában, amelyet 1693-ban fizettek ki.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.219–11.220; HOLZSCHUCH (1995), 150.

Kissler, Veith. Udvari festőművész.

Esterházy Pál nádor udvari festője, aki a nádor Petrus nevű udvari festőjével a fraknoi várban őrzött Esterházy-családi ősgaléria és az Esterházy Pál haditetteit megörökítő kép rajzolója volt.

GALAVICS (1986), 100, 124; GALAVICS (1988), 147.

Klwäscher, Hans Jacob. Bécsi asztalosmester.

1665-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a kismartoni kastély kápolnájába készül oltárról, a tabernákulummal együtt, 500 forintért.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.107.

Kner, Christoph. Bécsi festőművész.

1637-ben részt vett a nagyszombati jezsuita templom festési és aranyozási munkáiban Laurentius Knoth mellett.

DUBNICKY (1948).

Kner, Christian. Bécsi festőművész.

1637 és 1640 között Giovanni Battista Rosso stukkátor mellett a nagyszombati jezsuita templom oldalkápolnáinak mennyezetképein dolgozott.

DUBNICKY (1948).

Knilling, Balthasar. Bécsi faragó és asztalosmester.

1637-ben szerződött vele és Vítus Stadlerrel Esterházy Miklós nádor a nagyszombati jezsuita templom főoltárának és szószékének tervrajz szerinti készítésére 4500 forintért (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 57, 173–174) és 1639-ben a főoltárra ugyanazon összegben belül (DUBNICKY [1948]). Az utóbbin tanúként Christian Kner, Ferdinand Eiser és Petrus Schpatz (Pietro Spazzo) szerepel (uo., Fol. 86. f. 237).

Knoth, Laurentius. Bécsi festőművész.

1637-ben kötött szerződést Esterházy Miklós náddal a nagyszombati jezsuita templom kifestésére, 5500 forint értékben (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 5; DUBNICKY [1948]), majd 1673-ban Esterházy Pál nevében a főoltár és a szószék terv szerinti festésére (uo., Fol. 179–180).

Kőművesmester, kismartoni uradalmi iparos.

1656-ban kötöttek szerződést nevének említése nélkül a kismartoni kastély melletti istálló építésére.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.780.

Krübäther, Andere. Kismartoni kovácsmester.

A kismartoni kastély ablakrácsaiért felvett 20 forinról szóló elismervénye maradt 1663-ból.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.066.

Kreter, Christoph. Bécsi „fehérműves” (Weiss Maurer).

1632 és 1635 között szerepel a fraknoi vár építési elszámolásaiban.

SCHMELLER-KITT (1982), 9.

Krepp, Georg. Nagyöflányi asztalosmester.

1687-ben szerződtette Esterházy Pál herceg a lékai templom egyik oltárának készítésére 98 forintért.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.741.

Krueg, Philip. Lakompaki kőművesmester.

1656-ban a lakompaki kastélyban végzett munkájáért fizettek.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 693. no. 10.596. f. 50.

Krug, Georg. Pálfalvai kovácsmester.

1667-ben szerepel a kismartoni kastélyépítők között, 2,45 forintos számlával.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.901.

Krupsch (Krupitsch), Georg. Illmici kovácsmester.

1667-ben szerepel a kismartoni kastélyépítőknek kifizetett bérjegyzékben,

1668-ban pedig a boldogasszonyi templomépítők névsorában.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.628, 10.915.

Kugler, Hans. Kőfaragómester.

1686-ban Esterházy Pál megbízásából az 1683-ban a török által felégetett loretói templom újjáépítése során egy kápolnában dolgozott.

Kapossy-hagyaték, K. 835, 70.

Kurtz, Leonhardt. Bécsi asztalosmester.

1665-ben szerepel neve a bécsi Esterházy-házban dolgozók között.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.860.

Küsel, Mathäus. Bécsi festő és rézmetsző.

1675-ben Nicolaus Hoy rajza nyomán ő készítette Esterházy Pál elsőszülött Miklós fiának tézislapját, azon Aeneas győzelmét Turnus felett.

GALAVICS (2002), 272.

Küsel (Küsell), Melchior. Augsburgi rézmetsző.

1654-ből származik tőle az a Benyovszky Mihály nagyszombati egyetemi vizsgájára készített tézislap, amely a vezekényi csatát és az ott elesett négy Esterházyt, valamint a család tagjait ábrázolja, és amelyet a jezsuita iskolát elhagyó Esterházy Pálnak ajánlottak (GALAVICS [1988], 137–138; GALAVICS [2002], 271). Az 1663-ban ugyanott végzett Fabricius János és Széchy Gáspár tézislapjait is ő készítette. Az előbbi Forgách Ádám érsekújvári főkapitányt, az utóbbi Wesselényi Ferenc nádort ábrázolja (GALAVICS [1986], 87, 157; GALAVICS [1987], 93).

Lang, Mauritz. Bécsi grafikus.

1653-ban Nádasdy Ferenc megrendelésére rézbe metszette Hans Rudolph Millernek a vezekényi csatában elesett négy Esterházy nagyszombati temetési menetéről készített rajzát, és Esterházy László *Castrum Doloris*-át (GALAVICS [1986], 82–83). 1663-ban ő illusztrálta Lippay János *Posoni kert* című művét.

Langbein, Michael. Festő.

1644-ben a fraknoi várkápolna képeinek festője, az oltárkép általa szignált.

ÖKT XLIV, 1993, 270.

Latono, Jacobo. Kőművesmester.

1639–1640-ben szerepel a nagyszombati jezsuita templom építői között.

DUBNICKY (1948).

Leckhardt, Martin (Martin Erhardt).

Kismartoni festő és aranyozó.

1688-ban kapott megbízást a kismartoni kastély nagytermében végzendő aranyozási munkára.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.215.

Lecolo, Giovanni Battista. Kőfaragómester.

1629 tavaszán kötött vele és Sebastian Resslerrel szerződést Kismartonban Esterházy Miklós nádor a nagyszombati jezsuita templom kőfaragó munkáira (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 207–208). 1639–1640-ben is ott dolgozott (DUBNICKY [1948]).

Lengenich, Adam. Nagyszombati asztalosmester.

1635-ben kelt a nagyszombati jezsuita templom sekrestyeajtájának és tizennégy kerek ablakának készítésére kötött szerződése 500 forintért (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 181–182), 1648-ban a főkapura és a két kórus ajtajára 350 forintért (uo., Fol. 224–225), 1654-ben pedig egy gyóntatószékre (uo., Fol. 57, 209). 1655-ben a Xavéri Szent Ferenc-kápolna asztalosmunkájára szerződött (uo., Fol. 57).

Linkh, Lorenz. Kismartoni orgonaépítő.

1680 körül dolgozott Esterházy Pál megbízásából.

PRICKLER (1998), 190–191.

Lörkh, Battista. Kőfaragómester.

1648-ban kötöttek vele szerződést a nagyszombati jezsuita kolostor kőfaragómunkáira.

Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 199–200.

Lőw, Leonhard. Bécsi harangöntő.

1647-es évszámú harangja van a Batthyány-tulajdonban levő németújvári vár kápolnájának tornyában, amelyet a következő évben helyeztek el.

1649-ben Pálffy Pál nádor bajmóci várkápolnája számára dolgozott.

KOPPÁNY (2002a), 185.

Lucchese, Filiberto (1606–1666). Bécsi építőmester és stukkátor.

Az osztrák kutatás szerint az 1660-as évek elején Esterházy Pál megbízásából készítette el a középkori kismartoni vár kastéllá történő átépítésének terveit (GALAVICS [1988], 143, és 8, 9, 10. kép), amelyeket a Carlo Martino Carlone építőmesterrel kötött szerződés értelmében 1663 és 1672 között valósítottak meg, Sebastiano Bartoletti és Domenico Carlone mesterek vezetésével (HOLZSCHUCH [1995], 148).

Az 1606-ban a Como melletti Melidében született Lucchese magyarországi működése 1638-tól ismert. Ebben az évben dolgozott először Pálffy Pál kamarai elnöknek, akinek pozsonyi kertjében hűsölőbarlangot épített. 1640-től Pálffy közvetítésével került kapcsolatba Batthyány I. Ádámmal, majd rajta keresztül 1650-ben a költő Zrínyivel. Az 1650-es évekig Pálffy megbízásából annak pozsonyi palotáját építette, majd a felvidéki Bajmóc, Bazin, Borostyánkő, Galgóc és Vöröskő várait építette át (FIDLER [1996], 234). Batthyány Ádámnak Németújvár, Szalónak és Borostyánkő váraiban, Rohonc és Körmend kastélyában dolgozott, Zrínyinek Csáktornya vára középső épületét alakította át (KOPPÁNY [2002a], 185–186; KOPPÁNY [2010], 154, 163). Valószínűleg ő volt a tervezője a Nádasdy Ferenc országbíró által a sopronkeresztúri kastély mellé emelt nyári palotának, és ő építette Kabold várának barokk szárnyát is (HOLZSCHUCH [1995], 149; FIDLER [1996], 234).

1642-től dolgozott a bécsi Burg épületegyüttesén, ahol az ő tervei alapján építették 1660-tól a Leopoldtraktnak nevezett szárnyat (KÜHNEL [1971]). 1646-tól császári udvari főépítész. E beosztásában a magyarországi végyárak felmérésében és erődítéseik tervezésében is részt vett (DÉTSZY [1991], 167–170). Az 1650-es évektől III. Ferdinánd megbízásából Bécs környéki uralkodói várakat és kastélyokat alakított át, ugyanakkor az osztrák és a cseh főnemesség számára ottani várak és kastélyok barokk átépítésének terveit készítette (HOLZSCHUCH [1995], 149). Tervező építésként kiemelkedő jelentőségű művei mellett mindenütt stukkátorként is működött (KOPPÁNY [2007]).

Ludwig, Michael. Nagyszombati asztalosmester.

1674-ben szerződött vele Esterházy Pál a nagyszombati jezsuita templom Szent Katalin-oltárának készítésére, amelyért 1676-ban 200 forintot fizettek neki.

Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 37.

Martinelli, Francesco (1651–1708). Bécsi kőművesmester.

A Como környékén született Martinelli Bécsben 1681-ben még pallérként szerepel. 1683-ban tett mestervizsgát, azt követően pedig a heiligenkreuzi apátság építőmestere volt (HAJDECKY [1906], 57–60). 1685-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a bécsi Wallnerstrassén levő háza felépítésére (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.736), 1695-ben

és 1698-ban pedig a boldogasszonyi ferences templom újjáépítésére (uo., P. 153. Fasc. 25. No. 6; SCHMELLER-KITT [1980], 100–101; GALAVICS [1988], 152). A fraknóváraljai szervita templom és kolostor építésére 1692-ben Esterházyknak Jakob Distelhoferrel kötött szerződésében az olvasható, hogy azt Francesco Martinelli terve alapján kell elkészítenie. Martinelli az utóbbival egy időben építette újjá a török ostrom idején elpusztult bécsi szervita kolostort is (ÖKT XLIV, 174).

Mazio, Pietro. Kismartoni kőművesmester.

1690-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a lorettói kolostor további celláinak építésére.

Kapossy-hagyaték, K. 835, 73.

Mayr (Mayer), Johann Mathias (Hans).

Bécsi szobrász és asztalos.

1667-ben a kismartoni kastély számára egy oltárt faragott és aranyozott, asztalokat és ágyakat készített, továbbá Esterházy Miklóst és Pált, valamint tizenharc, magyar vezéreket ábrázoló mellszobrot a homlokzatra.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.039; Cs. 697. no. 11.131; GALAVICS [1988], 143.

Miller, Hans Rudolph. Bécsi festőművész.

Metszet formában maradt fenn Esterházy Miklósnak a török felett 1624-ben aratott győzelméről tartott bécsi diadalmenetét ábrázoló képe, és Esterházy Pál bécsi palotájában volt egy Szent Borbálát ábrázoló festménye (GALAVICS [1976], 10–11; KOPPÁNY [2002a], 187). Ő rajzolta le a vezekényi csatában elesett négy Esterházy nagyszombati temetési menetét, az életét ott vesztett Esterházy László sógora, Nádasdy Ferenc megbízásából, amelyet 1653-ban Mauritz Lang metszett rézbe (GALAVICS [1976], 1–40; IVÁNYI [1983], 287–288; SZABÓ [1989]; GALAVICS [1986], 80–83). Ugyancsak 1653-ban festette meg Nádasdy Ferenc megrendelésére Sárvár várának nagytermében a mennyezetképet (GALAVICS [1986], 83–84), 1656-ban pedig Batthyány I. Ádám vásárolt tőle Bécsben öt nagy és hét kis képet (GARAS [1959], 56–57; KOPPÁNY [2002a], 187).

Morel. Bécsi kőművesmester.

1663-ban őt ajánlotta Carlo Martino Carlone az Esterházy Pállal kötött szerződésében a kismartoni kastély kőművesmunkáinak végzésére.

Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.051.

Mundl (Mündl), Sebastian. Bécsi festő.

1667-ben kötött vele és Johann Reithsamberrel szerződést a kismartoni kastély egyes helyiségeinek kifestésére Esterházy Pál, összesen 60 forintért (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.129), és 1668-ban vele a nagyterem kifestésére, 48 forint és egy mérő búza fejében (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.159).

Müller, Joachim. Bécsi órasmester.

1641-ben szerződötték a nagyszombati jezsuita templom két toronyórájának készítésére 400 forintért.

Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 210–211.

Náder Bernát. Kismartoni kőművesmester.

1676-ban a kismartoni magisztrátus megbízásából építette a város első kálváriakápolnáját.

Hg. Esterházy-lt. P. 108. Cs. 4. no. 173.

Natterer (Materer), Georg. Margitbányai kőfaragómester.

1663-ban 10 forintot fizettek neki a kismartoni kastély építéséhez szükséges kőért (Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 11.075). 1664-ben a kismartoni kastély összes kőfaragó munkájára kötött vele szerződést két évre Esterházy Pál, összesen 1050 forintért (uo., no. 11.078). Abban az évben 805 forintot fizettek neki addig végzett munkájáért (uo., no. 11.079). 1665-ben újabb megbízást kapott fél esztendőre 525 forint munkadíjért, az összes, a kismartoni kastély építésén felmerülő kőfaragómunkára (uo., no. 11.113.), valamint Adam Weixlbergerrel együtt a kastély pincéjének építésére (uo., Cs. 697. no. 11.111).

Neumann, Balthasar. Bécsújhelyi festő.

1670-ben kiállított, Esterházy Pálnak adott elismervényével bizonyította, hogy a néhai Esterházy Miklósnak végzett, többrendbeli munkája díját megkapta.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 923.

Neuwirth, Hans. Bécsi üvegesmester.

1665-ben szerződött vele Esterházy Pál a kismartoni kastély ablakainak üvegezésére.

HARICH (1972), 17.

Niederhauser, Thomas. Kismartoni asztalosmester.

1692 és 1700 között a fraknóváraljai szervita kolostor és templom berendezését készítette.

ÖKT XLIV, 1993, 144–147.

Nollo, Giovanni Battista (Johann Babtist).

Bécsi kőművesmester.

1632 és 1635 között a fraknói vár átépítésén Simone Retacco bécsi építési vállalkozó pallérja.

SCHMELLER-KITT (1982), 8.

Nypoort, Justus van der. Utrechti rézmetsző (1628 k. 1694 k.).

Az 1686-ban Bécsben nyomtatott, báró Anton Ernst Burckhard von Birckenstein császári hadmérnök, későbbi I. József császár ifjúkori nevelője által összeállított *Das Geometriebuch des Kronprinzen* című könyv, s abban 110 magyarországi vár, kastély és város képeinek illusztrátora. 1687-ben Esterházy Pál vele és Johann Jacob Hoffmannal készítettett metszetet I. József pozsonyi koronázási ünnepségeiről (RÓZSA [1957]; RÓZSA [1987]; GALAVICS [1988], 146–147; RÓZSA [2001]).

Osterholdt, Michael Ignatius. Bécsi kőművesmester.

Fraknó várának legkorábbi, 1691-ben készült, ismert alaprajza származik tőle.

ÖKT XLIV, 1993, 213, 226.

Örtelmayer, Albertus. Bécsi festő.

Keltezés nélküli, 1640 előtt írott, Batthyány II. Ferenc özvegyéhez, Poppel Évához küldött levele szerint éppen Esterházy Miklós nádornak dolgozott Lakompakon; ha az özvegy érte küldet, elmegy hozzá.

Batthyány-I. Miss. 34.841.

Palli, Francesco. Stukkátor.

1663-ból 1617 forintos elismervénye maradt a nagyhercegnői udvarházban végzett munkája után.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 690., no. 10.829.

Paul, Clement. Lakompaki kőművesmester.

1656-ban a lakompaki kastélyban végzett munkájáért fizettek. Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 693. no. 10.596. f. 50.

Pecher, Andre. Lakompaki kőművesmester.

1656-ban a lakompaki kastélyban végzett munkájáért fizettek. Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 693. no. 10.596. f. 50.

Petrus. Udvari festő.

Az 1700-ban Bécsben Esterházy Pál által kiadott *Tropeum...*-ban ábrázolt Esterházy-családtagok Jacob Hermundt és Jacob Hoffmann által rézbe metszett egyszalakos képeinek rajzolója.

GALAVICS (1986), 124–125.

Peyer, Georg. Bécsi udvari ácsmester.

Fraknó vára tetőszerkezetének megvalósítója, Ruszton a templom tetejének javítója, több uradalmi malom építője Esterházy Miklós nádor megbízásából.

PRICKLER (1986), 7.

Pheier (Peyer, Peyker), Georg. Kismartoni uradalmi ácsmester.

1664-ben a Bécsben vásárolt festékért és lenolajért két alkalommal fizettek neki és Georg Gugenthalernek 97,24 forintot (Hg. Esterházy-I. P.125. Cs. 696. no. 11.083, 11.092). Ugyanazon év végén az építkezéshez fákat vágatott ki az uradalom erdejéből (uo., no. 11.091), év végén pedig neki és Gugenthalernek a kastély tetőszerkezetének elkészítéséért és faszindelyezéséért fizettek (uo., no. 11.092). 1667-ben is ő dolgozott a kastély ácsmunkáin (uo., Cs. 697. no. 11.152. f. 3).

Piapoll, Johann Babtista. Bécsi stukkátor.

1686-ban 100 forintot fizettek neki a bécsi Esterházy-ház kerti épületében végzett munkájáért.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 10.953.

Piazzoli, Johann Babtist (1645 k. Mödling–1700 u.).

Bécsi stukkátor.

Como környékéről származó, a 17. században Bécsben élő, kiterjedt család tagja (HAUDECKY [1906], 75–76). 1686-ban kötött vele szerződést Esterházy Pál a bécsi Wallnerstrassén épülő palotája stukkómunkáira (Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 10. 738), és 1699-ben a nagyszombati jezsuita templomba készítettő munkájára (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 121).

Pirnn, Georg. Bécsi órás mester.

1692-ben új ütőórát készít a kismartoni kastély tornyába.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 697. no. 11.216.

Plachner, Jakob. Nagyszombati kőművesmester.

1678-ban kötött vele szerződést Esterházy Pál a nagyszombati jezsuita iskola felépítésére, 948 forintért. A szerződés szövege szerint Venerio Ceresola lipótvári „Architectus” embere.

Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 3. Fol. 146.

Pockh, Hans Christoph. Festő és aranyozó.

1664-ben a kismartoni kastély kápolnájában Carlo Francesco Bolla és Andrea Bertinelli stukkátorok által készített négy pajzs aranyozásáért vett fel 6 forintot (Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 11.099).

Ő végezte a kápolna összes aranyozási munkáját (uo.), és ugyanazon évben a torony kupolájának és a rajta levő gömbnek az aranyozását (uo., no. 11.080).

Pockh, Tobias. Mariazelli festőművész.

1667-ben 200 aranyforintot kapott Esterházy Páltól „Celi képire”, azaz Mariazellbe készített festményéért.
Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.898.

Posch, Balthauser. Kismartoni zsidó rézműves.

Lazarus Leben kismartoni „Juden Richter” Esterházy Pálhoz írott, évszám nélküli, 1669–1670 körüli levele szerint „Balthauser Posch Khupfer Schmidt” elvállalja a kismartoni kastélytornyok rézgombjainak készítését.
Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 22.285.

Pranstötter, Antoni. Kishőflányi kőművesmester.

1663-ban és 1664-ben a kismartoni kastélyon végzett munkájáért 11, illetve 15 forintos számlát nyújtott be.
Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.073, 11.096.

Prosch, Martin. Kőfaragómester.

1699-ben szerződött vele Esterházy Pál a kismartoni ferences templom oltárának készítésére (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.773), és ugyanabban az évben a fraknóváraljai szervita templom oltárára (ÖKT XLIV, 146).

Prünner, David. Bécsi kőművesmester.

1686-ban kötött vele szerződést Esterházy Pál a bécsi Wallnerstrassén épülő palotája kőművesmunkájának végzésére.
Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.737.

Ramnacher, Veith. Kismartoni ácsmester.

1692–1693-ban ő volt a fraknóváraljai szervita templom tetőzetét készítő egyik ác.
ÖKT XLIV, 1993, 144–145.

Rapst (Rass), Balthasar (Balthauser). Bécsújhelyi szobrász.

1666 év elején szerződött vele Esterházy Pál a kismartoni kastély főhomlokzatára készítenő két darab életnagyságú lófej faragására, 1668-ban pedig kőből és fából készülő szobrok faragására.
Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696, no. 10.723; HARICH (1972), 18; SCHMELLER-KITT (1982), 14.

Rauschmayer, Sebastian. Kismartoni szobrász.

1681-ben kötött szerződéssel bízta meg Esterházy Pál egy Páduai Szent Antal-szobor készítésével 50 rajnai forintért, a munka idejére teljes ellátással.
SCHMELLER-KITT (1982), 17; GALAVICS (1988), 147.

Rauchmiller, Johann Matthias (1645–1686).

Bécsi grafikus, festő és szobrász.

A Bodeni-tó vidékén született mester eredetileg Mainzban működött, 1675-től azonban Bécsben élt. 1680-ban ő rajzolta Esterházy László, Pál kisebbik, papnak készülő, Zágrábban tanult fia tézislapját a Habsburgok és az Esterházyak dicsőségét ábrázoló témával.

GALAVICS (2002), 273, 287.

Rava, Giovanni Battista. Pozsonyi kőművesmester.

1640-ben kötött vele szerződést Esterházy Miklós nádor pozsonyi házának felépítésére, 1200 forint és természetbeni ellátás fejében, a bemutatott „Abriss” alapján.
Hg. Esterházy-lt. P. 123. Cs. 636. f. 258.

Reithsamber, Johannes. Bécsi festő.

1667-ben a kismartoni kastélyban levő három terem kifestésére kötött vele szerződést Esterházy Pál, heti 4 forintos munkabérrrel.
Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.126.

Ressler (Rössler), Sebastian. Kőfaragómester.

1629 tavaszán kötött szerződést vele és Giovanni Battista Lecolóval Kismartonban Esterházy Miklós nádor a nagyszombati jezsuita templom kőfaragómunkáira.
Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 207–208; DUBNICKY (1948).

Retacco (Radäck, Redack, Rodek), Simone.

Bécsi kőművesmester.

A dél-svájci Valle Intelviben levő Montrigniből származó építési vállalkozó, 1624-ben és 1627-ben bécsi építőmester. Az előbbi évben a Klosterneuburg, Krems, Sankt-Pölten és Laa körzetében működött itáliai kőművesek és kőfaragók küldötte volt az osztrák főváros építőcéhében (THIEME-BECKER, XXVI, 187; HAJDECKY [1904], 260). 1627-ben nősült másodszer, feleségül véve Giovanni Battista Carlone császári udvari építőmester leányát. Ugyanakkor az ő húga volt Carlone második felesége (RIESENHUBER [1924], 260; HAJDECKY [1904], 257–259). 1630. november 22-én szerződött vele Esterházy Miklós Fraknó várában a felsorolt feltételek mellett, a vár kapuja feletti bástya, egy kerek bástya és egy meglévő bástyában magtár, valamint egy nagy ciszterna építésére, a kész „Modell” alapján, egy-egy öl falazat készítésére 5,5 rajnai forintért, a részletezett gabonáért és borért, valamint a munka idejére magának, pallérjának és embereinek szállásért és teljes ellátásért. A szerződés szerint az építőanyagot és a munkához szükséges szerszámokat az építető biztosítja. Egy nappal később 68 rajnai forint és 45 krajcár előleget vett fel (Bollwerk Forchtenstein, 109). Az 1632 januárjában kötött újabb szerződés értelmében a mély árok felől már megépített rész feletti déli szárnyat építi, abban a konyhát, felette a kápolnát és a folyosókat, a bemutatott „Modell” alapján, 2000 rajnai forintért és természetbeni ellátásért. Az ugyanez év decemberében kötött harmadik szerződés szerint a torony melletti régi szobákat elbontja, és az egész déli szárny alatt új pincét mélyít 300 rajnai forintért és természetbeniekért (HOLZSCHUCH [1995], 148). A Fraknó várban végzett építkezésről 1636-ban számoltak el. Építési vállalkozóként a vár átépítését ma még ismeretlen eredetű tervek alapján végezték kőművesei és kőfaragói, 1631-ben Bartolomeo Spazio, 1632-től Domenico Carlone és Giovanni Battista Nollo, 1636-ban pedig Jacob Canevale pallérok vezetésével (Hg. Esterházy-lt. P. 123. Cs. 699. no. 1426–1428; SCHMELLER-KITT [1974], 37–47; SCHMELLER-KITT [1982], 5–9; Bollwerk Forchtenstein, 109; ÖKT XLIV, 324–326). A fraknói vár átépítése idején, 1633-ban a bécsi Burgban az apósa által tervezett tánctermet építette (ÖKT XIV, 1914, 169, 251. jegyzet), 1634-ben pedig ugyancsak Esterházy nádor megbízásából annak kedvelt tartózkodási helyét, a nagyhőflányi udvarházat bővítette és alakította át (SCHMELLER-KITT [1982], 9). 1635-től Pálffy Pál megbízásából Stomfa kastélyát építette át (FIDLER [1997], 231), 1639-től pedig szintén Pálffy Pállal kötött szerződés alapján Bajmóc várának átépítését vállalta (FIDLER [1994], 223). 1639 tavaszán

Batthyány I. Ádám kötött vele szerződést a németújvári vár, 1640-ben a rohonci kastély, 1642-ben pedig a németújvári ferences kolostor átalakítására (Batthyány-I. P. 1322, 122. cs, f. 15). Valószínűleg Németújváron építette azt a fegyvertárat, amelyért egy német nyelvű, keltezetlen nyugta szerint „Simon Retako” mester 23 forintot kapott (uo., f. 46). Németújváron és Rohoncon 1639 és 1645 között a kiadási jegyzékekben rendszeresen szerepel a neve haláláig, 1645 tavaszáig (KOPPÁNY [1984], 548–550, 552; KOPPÁNY [1988], 454, 458, 460, 462–463, 465, 472). Halálának időpontja az osztrák kutatás előtt régóta ismert (HAJDECKY [1904], 206; KÜHNEL [1968], 97). Özvegye 1646 áprilisában Batthyány Ádámmal írott levelében kérte néhai férje elmaradt 408 forintnyi munkabérért, egyúttal kifejezte afeletti csodálkozását, hogy a megkezdett építkezést nem annak pallérjaival és kőműveseivel óhajta befejeztetni (Batthyány-I. P. 1314. Miss. 39.734).

Riebler, Anthoni. Loretomi kőművesmester.

1651 és 1659 között az Esterházy Pál által építtetett loretomi kolostor vezető kőművesmestere, amiért ötezer forintot kapott (MOHL [1903], 723; ÖKT XXIV, 229, 242; SCHMELLER-KITT [1980], 176). 1663-ban kelt a kismartoni kápolna oratóriumának megépítéséért adott 30 forintos elismervénye, hátlapján Esterházy Pál kézírásával: „Lauretomi Antonius kőműves qietantiaia” (Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 11.047).

Rosso, Giovanni Battista. Bécsi stukkátor.

1639-ben kötötte vele és Christian Kernnel az első szerződést Esterházy Miklós a nagyszombati jezsuita templom szentélyének stukkódíszítésére, 586 forintban (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 164), és két első déli kápolnájának stukkóira 290 forintért (uo., Fol. 164), amelyeken 1640-ben is dolgoztak (DUBNICKY [1948]; KÁSZONYI [1964], 67), 1649-ben pedig ugyanoda, a Fájdalmas Szűz kápolnájának stukkóira 280 forintért és egy hordó borért (uo., Fol. 218; DUBNICKY [1948]). Közben, az 1640-es évek elején Pálffy Pál is foglalkoztatta pozsonyi kerti palotájában (FIDLER [1994], 222).

Rost, Jacob. Nagyszombati festő.

1655-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a nagyszombati jezsuita templom Szent József-oltárképének festésére (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 57.), 1656-ban Boldogasszony-oltárának teljes felépítésére 350 forintért (uo., Fol. 172). 1659-ben a Xavéri Szent Ferenc-oltár aranyozására kötöttek vele szerződést 250 forintért (uo., Fol. 221.), 1676-ban pedig főoltárának festésére nyolcvan forintért (uo., Fol. 32). A kettő között 1665-ben festette Kékedi Melczer János arcképét a kassai egyetemen tett vizsgája tézislapjához, amelyről Bartholomeus Kilian készített rézmetszetet (GALAVICS [1986], 97–98).

Ruebackher, Christoph. Lakatosmester.

1692-től a fraknóváraljai szervita kolostor munkáinak lakatos. ÖKT XLIV, 175.

Ruepprechter, Benedikt. Schönauai rézművesmester.

1670-ből kelt elismervénye a kismartoni uradalom részére egy mázsa, toronygombhoz szükséges réz áráról. Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 697. no. 11.186.

Samuel. Kismartoni uradalmi udvari üveges.

1656-ban a kismartoni kastély ónozott üveglakláiért fizetett neki az Esterházy-uradalom.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 10.788.

Sattler (Sadler), Tobias. Augsburgi rézmetsző.

Az 1670-ben nyomtatásban megjelent, Esterházy Pál által készíttetett családfafestményt metszette rézbe Bécsben, a kép tetején az akkor élő családtagok, annak alján az Esterházy-birtokban levő magyarországi várak és kastélyok képeivel.

GALAVICS (1988), 46–51, 145–146; GALAVICS (2002), 275.

Sauer, Georg. Séri mészégető.

1663-ban és 1664-ben tőle vásárolták a kismartoni kastély építéséhez szükséges meszet.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 11.097.

Schachner, Christoph. Kismartoni (?) kőművesmester.

Évszám nélküli, az 1668. évi elszámolásokban levő nyugtája szerint 150 forintot vett fel a kismartoni kastélyban végzett munkájáért.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 697. no. 11.170.

Scharlhager, Johann. Bécsi festő.

1686-ban 9,5 forintot vett fel a bécsi Esterházy-ház kerti épületében festett „Perspectio”-ért.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 696. no. 10.954.

Schlemer, Stephanus. Nagyszombati ácsmester.

1680-ban kelt a nagyszombati jezsuita iskola tetőszerkezetének készítésére kötött szerződése.

Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 3. Fol. 141.

Schonenkliener, Andre. Kismartoni ácsmester.

1692–1694-ben a fraknóváraljai szervita kolostor és templom egyik ácsmestere.

ÖKT XLIV, 145.

Schröckinger, Paul. Márcfalvi kályhás mester.

1695-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a fraknóváraljai szervita kolostorba készítenő kályháról.

ÖKT XLIV, 176.

Schuester, Fridrich. Nagyszombati asztalosmester.

1641-ben szerződött Johann Geislerrel együtt a nagyszombati jezsuita templom padjainak készítésére.

Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 57, 170–171.

Schwarz, Mathias. Minihofi kovácsmester.

1667–1668-ban a boldogasszonyi ferences templomon dolgozók között szerepel a kismartoni elszámolásokban.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs; 694. no. 10.628; Cs. 696. no. 10.900.

Sommeren, Matthias van. Bécsi grafikus és rézmetsző.

Németalföldi származású művész, 1680–1681-ben készítette Esterházy Pálnak a bécsi egyetemen végzett László fia tézislapját.

GALAVICS (2002), 273, 287.

Spazzo, Bartolomeo. Bécsi kőművesmester.

1631-ben Fraknó várának építkezésén Simone Retacco vállalkozó mester pallérja.

SCHMELLER-KITT (1982), 8.

Spazzo (Stacio, Stäzy), Domenico. Bécsi stukkátor.

1669-ben Fraknó várában dolgozott, ahol a kápolna melletti két szobának és a grófnő audienciáoszobájának mennyezeti stukkóit készítette.

SCHMELLER-KITT (1982), 13.

Spazzo (Stazio, Statia), Giovanni Abbondio.

Luganói születésű bécsi stukkátor.

A kismartoni kastélyban dolgozók egyike volt, 1671-ben Kismartonban hunyt el.

AGGHÁZY (1965), 107.

Spazzo, Giovanni Battista (1607 Lanzo–1673 k. Nagyszombat). Kőfaragómester.

Giovanni Pietro Spazzo legidősebb bátyja, aki valószínűleg öccsével egy időben jött Ausztriából Magyarországra (ŠTIBRÁNYIOVÁ [1987], 11–12). 1643–1649 között szerepel a nagyszombati jezsuita kolostor és templom építésén (DUBNICKY [1948]). 1653-ban tanú a Pietro Spazzóval a kolostor felépítésére kötött szerződésben (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 190).

Spazzo (Spaz, Spätz, Späz), Giovanni Pietro (1609, Lanzo–1671, Nagyszombat). Kőművesmester.

1629-ben Antonio Canevale hozta Nagyszombatba Kismartonból vagy Bécsből, ahol valószínűleg vele együtt dolgozott. A nagyszombati jezsuita templom építésén Canevale építésvezető pallérjaként vett részt (ŠTIBRÁNYIOVÁ [1987], 7). 1635-ben kötött önálló szerződést vele a jezsuita rend a kolostor és azt követően az iskola építésére. 1643-ból, 1645-ből és 1649-ből maradt fenn szerződése, amelyekben Murarius, Architectus és Baumeister címmel is szerepel (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 165, 186–193). Dubnický szerint a prágai Waldstein-palotát építő Andrea Spazzo fia, aki 1621 és 1630 között maga is ott dolgozott. Származását Mária Štibrányiová tisztázta, eszerint a lanzói Giovanni Spazzo fia volt (ŠTIBRÁNYIOVÁ [1987], 6). 1639–1640-ben a jezsuita templom kriptáit, majd magát a templomot építette. 1655-ben tanú a Giacomo Tornini stukkátorral kötött szerződésben. Nagyszombatban telepedett le, ott alapított családot. 1662-ben érdemeiért I. Lipóttól nemességet kapott. 1676-ban végrendekezett ugyanott (DUBNICKY [1948]). A jezsuita kolostor és temploma mellett ő építette a nagyszombati ferences templom homlokzatát, azonkívül házakat, a városházát, a plébániát, és dolgozott a városfalak, valamint a városi torony karbantartási munkáin. Nagyszombaton kívül 1637-ben Korponán és a Pozsony megyei Fehérgyházán vett részt meg nem nevezett építési munkán, az 1640-es években a dejtei ferences kolostoron és templomán. 1653 és 1657 között a trencsényi jezsuita templomot építette (ŠTIBRÁNYIOVÁ [1987], 7–8), 1653–1665-ben pedig Ocskón a kastélyt (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 3. Fol. 18–19).

Spazzo, Pietro. Kőfaragómester.

1648-ban kötöttek vele szerződést Galántán a nagyszombati jezsuita templom három kapukeretének faragására Esterházy Dániel és Esterházy Farkas nevében.

DUBNICKY (1948).

Spazzo, Valentino. Bécsi stukkátor.

1673 és 1680 között a kismartoni plébánia épületének, 1674-ben a kismartoni kastély dísztermének stukkóit készítette Carpofole Tencala festményei köré.

Hg. Esterházy-I. P. 125. Cs. 697. no. 11.212; AGGHÁZY (1965), 107; GALAVICS (1975), 244–246.

Stadler, Vitus (Veit). Nagyszombati szobrász.

1637-ben szerepel abban a szerződésben, amelyet Esterházy Miklós nádor kötött vele és Balthasar Killing asztalossal a nagyszombati jezsuita templom szőszékének, 1639-ben főoltárának készítésére (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 57), a kettőre együtt 4500 forintért (uo., Fasc. 86. Fol. 237), majd 1640-ben a Szent Mártírok oltárának szobraira 375 forintért (uo., Fol. 183), és 1655-ben a néhai nádor nevében a Szent József-oltár készítésére 500 forintért (uo., Fasc. 10. Fol. 57, 205–206).

Strauss, Johann Bernhard.

Augsburgi ötvös és elefántcsont-faragó mester.

1688 körül vele faragtatta Esterházy Pál azt az elefántgyart, amelynek csúcán – harminchárom reliefen Ovidius *Metamorphoses*-ének jeleitől mellett – a frissen kapott hercegi cím és az azt jelző kalap látható.

GALAVICS (1988), 148, 150; HÉJUNÉ (1967).

Stukkátor. Itáliai mester.

Az 1632–1642 közötti évtizedben készítette a fraknói várkápolna mennyezeti stukkóit és oltárát, amelyek stílári rokonosságban vannak az ugyanebben az időben készített bécsi domonkos, ferences és jezsuita templom, valamint a Kirche am Hof stukkóival és a mai Burgenland területén a kaboldi és a sopronkeresztúri kastélykápolna, a fraknói ferencesek és a borostyánkői ebédülő stukkódíszítményeivel. Valamennyi annak a Como-vidéki olasz stukkátornemzedéknek a munkája, amelynek kiemelkedő mestere Filibert Lucchese.

ÖKT XLIV, 270–272.

Szobrász. Bécsújhelyi mester.

1675-ben Esterházy Pál addig végzett munkája fejében két lovat adott neki saját ménéséből.

Litterae ad. Cam. 1675/II. p. 432–433.

Tencala, Carpofole (1623–1685). Bécsi festőművész.

A Luganói-tó menti Bissonében született festő ifjúkorában Milánóban, Bergamóban és Veronában működött. 1659-ben került az Alpoktól északra, akkor hívta meg a lambachi apát. 1665-ben már Bécsben dolgozott, ahol császári megbízásból festette a Burg Lucchese által tervezett és épített Lipót-szárnyának termeit. 1667-ben császári udvari festő, aki 1673 előtt festette a Burg Hofkapelléjét (KÜHNEL [1971], 122, 86, 88. jegyzet). 1665 és 1671 között festte ki a kismartoni kastély nagytermének mennyezetét az Esterházy Pállal kötött szerződés alapján (GALAVICS [1986], 97; GALAVICS [1988], 144, és a 11. kép). 1669-ben a heiligenkreuzi apátságban dolgozott (KÜHNEL [1964], 77, 73. jegyzet). 1685-ben a passauai dóm szentélyének kupoláját és két oldalkápolnáját festette (KÜHNEL [1971], i. h.). Ő volt az a művész, aki Észak-Itáliától Bécsen át Csehországig meghonosította a monumentális barokk mennyezetfestés műfaját (GARAS [1953], 59–60; KITUSCHKA [1969]; KITUSCHKA [1970]; SCHEMPER-SPARHOLZ [1987]; HOLZSCHUCH [1995], 149–150).

Tornini (Dornini), Jacopo. Bécsi stukkátor.

1655-ben szerződtek vele Esterházy Miklós elmaradt nádori jövedelmei terhére a nagyszombati jezsuita templom Boldogságos Szűz-, Szent József- és Xavéri Szent Ferenc-kápolnáiba készítendő stukkódíszítéséről, 200, 250 és 250 forintért (Acta Jesuitica. Irregistrata. Misc. Fasc. 10. Fol. 57, 185, 222–223; DUBNICKY [1948]; KÁSZONYI [1964], 68). 1662-ből maradt fenn a fraknói várban végzett munkájáért járó, 90 forintról szóló nyugtája (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.821; SCHMELLER-KITT [1982], 13, 310).

Tränker, Paul. Uradalmi kovácsmester.

1692-től dolgozott a fraknóvárjai szervita kolostor építésén. ÖKT XLIV, 1993, 175.

Trumer, Johann Carl. Bécsi kőfaragómester.

1691-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a bécsi Wallnerstrassén épülő palotája ablakkereteinek faragására. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.747.

Verretini, Giovanni Battista. Bécsi stukkátor.

1673-ban kötött szerződést Esterházy Pál vele és Rocco Bertollettivel a kismartoni és a lakompaki kastély nagytermének stukkómunkáiról. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.211.

Volloth, Vallentin. Bécsi császári udvari festőművész.

1687-ből maradt 150 forintról szóló számlája a bécsi Laibgrubenen vásárolt kerti házban végzett munkájáért. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.956.

Weinpässer, Johann. Bécsi kályhászmester.

1665-ben szerepel a bécsi Esterházy-házban dolgozók között. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.857.

Weixlberger (Deixlberger, Drixlberg), Adam.

Kishőflányi kőművesmester.

A kismartoni kastély építéséhez vásárolt kőanyagról maradt 49 forintos számlája 1663-ból (Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 11.073). 1664-ben az ugyanott végzett munkájáért járó számlát nyújtott be (uo., no. 11.095). 1665-ben Georg Natererrel együtt szerződött a kismartoni kastély pincéjének építésére (uo., Cs. 697. no. 11.111).

Winkler, Georg. Bécsújhelyi orgonakészítő mester.

1665-ben kötött vele szerződést Esterházy Pál a kismartoni kastély tornyába orgonával működtetett kürt készítésére. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.112.

Wisser, Christoph. Neudörfeli szögkovácsmester.

1665-ben előzőleg adott megbízása alapján kilencezer mennyezeti stukatúrszeget szállított a kismartoni kastély építéséhez. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 697. no. 11.110.

Zircher, Bartholomeo. Bécsi festőművész.

1688-ban kötött vele és Hans Karl Görikhillel szerződést Esterházy Pál a bécsi Wallnerstrassén épülő palotája külső falaira festendő tájképekre. Hg. Esterházy-lt. P. 125. Cs. 696. no. 10.745.

Képek jegyzéke

1. Boleszló esztergomi érsek (1321–1328) pecsétje, Pannonhalma, Főapátsági Levéltár, C. 41. P.
2. Károly Róbert első kettőspeccsétjének előoldala, Esztergom, Primási Levéltár, AR M-13.
3. Károly Róbert első kettőspeccsétjének hátoldala, Esztergom, Primási Levéltár, AR M-13.
4. V. Béla aranypeccsétjének előoldala, MOL, DI 50617.
5. IV. Béla aranypeccsétjének hátoldala, MOL, DI 50617.
6. Martell Károly magyar trónkövetelőként használt pecsétje, előoldal (RADVÁNSZKY [1879] után).
7. Martell Károly magyar trónkövetelőként használt pecsétje, hátoldal (RADVÁNSZKY [1879] után).
8. Károly Róbert második kettőspeccsétjének előoldala, 1323, Esztergom, Főkáptalan Magánlevéltára, 9-3-2.
9. Károly Róbert második kettőspeccsétjének hátoldala, 1323, Esztergom, Főkáptalan Magánlevéltára, 9-3-2.
10. Károly Róbert középpecsétje, Esztergom, Főkáptalan Magánlevéltára, 40-2-18.
11. Erzsébet királyné kettőspeccsétjének előoldala, Esztergom, Főkáptalan Magánlevéltára, 26-6-7.
12. Erzsébet királyné kettőspeccsétjének hátoldala, Esztergom, Főkáptalan Magánlevéltára, 26-6-7.
13. Károly Róbert harmadik kettőspeccsétjének előoldala, 1331, Esztergom, Primási Levéltár, AR L-1.
14. Károly Róbert harmadik kettőspeccsétjének hátoldala, 1331, Esztergom, Primási Levéltár, AR L-1.
15. A kolozsmonostori bencés apátság pecsétje, 1335 körül, másolat: Budapesti Történeti Múzeum.
16. A nápolyi Anjou-ház tagjai, a Mecheleni Biblia frontispiciuma, Leuven, Katolikus Egyetem Könyvtára.
17. Részlet Károly Róbert harmadik kettőspeccsétjének hátoldaláról, 1331, Esztergom, Primási Levéltár, AR L-1.
18. A Szent György-rend pecsétje, 1326, MOL, DI 40483.
19. *Molnár Anna ...*, (Kozma Lajos címlapja, 1921).
20. *Molnár Anna ...*, (Kozma Lajos illusztrációja, 1921).
21. *Angyali üdvözlet* (Kner Erzsébet kiadói papírkötése Molnár C. Pál illusztrációjával, 1928).
22. *Szép lányok egymás közt* (Leidenfrost Sándor borítórajza, 1920).
23. *Új művészet* (címlap Reiter László grafikájával, 1927).
24. Az Amicus Kiadó szignetje (Reiter László, 1920-as évek második fele).
25. Ex-libris der Buchhandlung Stephan Kellner Buda-Pest (Gara Arnold, 1921).
26. *Librairie Étienne Kellner* (Conrad Gyula, 1921).
27. *Ex-libris und Gelegenheitsgraphik* (Gróf József borítórajza, 1921).
28. Aus der Kunsthandlung Stephan Kellner (Gara Arnold, 1921).
29. *Die Marquise von O...* (Gara Arnold grafikája és címlaprajza, 1921).
30. *Die Marquise von O...* (Gara Arnold grafikája, 1921).
31. *Csongor és Tünde* (Jaschik Álmos grafikája, 1921).
32. A romos épület, Seidner Zoltán felvétele, 1949.
33. Vince Pál: Az Iparterv-székház engedélyezési terve, perspektíva, 1949.
34. Vince Pál: Iparterv, 7. emeleti alaprajz, 1959.
35. Vince Pál: Iparterv, 8. emeleti alaprajz, 1959.
36. Homlokzatok, Seidner Zoltán felvétele, 1950.
37. Lépcsőház részlete a 6. emeleten, Seidner Zoltán felvétele, 1950.
38. A földszinti előcsarnok, Seidner Zoltán felvétele 1950.
39. A kultúrterem előcsarnoka, Seidner Zoltán felvétele, 1950.
40. Műterembelső, Seidner Zoltán felvétele, 1950.
41. Lépcsőforduló az 5. és 6. emelet között, Barka Gábor felvétele, 2010.
42. A lépcsőház orsótere, Barka Gábor felvétele, 2010.

Imre Takács
The Seals of King Charles Robert

The essay examines the seals of the Hungarian king Charles Robert (Károly Róbert) (1301–1342) from the perspective of an increased influence of Italian art and new representational features of royal coats of arms as depicted on seals. In all likelihood, the king brought the first great seal, which was used until 1323, with him from the Anjou court in Naples, as it corresponds in every respect to that used by his father, Charles Martel (Martell Károly), who was also a titular King of Hungary. In the second grand seal, which was used between 1323 and 1331, the fleur-de-lis coat of arms of the Anjou dynasty and the names of certain territories belonging to the Kingdom of Naples appear as new elements among the Hungarian royal titles. This development might be connected to the death of Charles Robert's grandmother, Queen Mary of Hungary, Queen of Naples, which happened the same year. The same heraldic representation also appears on the king's counter seal. The Master of the third grand seal to be used after 1331 was a goldsmith from Siena named Petrus Simonis Gallicus, who had also been employed at the court in Naples and who as payment for the seal received from the king a significant estate in Upper Hungary. The artistic environment of this superbly fashioned seal are works of art from the court in Naples, such as the illuminations of the Mechelen Bible (today kept in Leuven) or works in Hungary, such as the seal of the Benedictine monastery of Kolozsmonostor, the use of which can be demonstrated from the 1330s. The dragons on the two sides of the royal seal presumably allude to the first European monarchical order of knighthood, the Fraternal Society of Knighthood of Saint George, established in 1328 by Charles Robert.

Keywords: court art, Anjou kings, Charles Robert (Károly Róbert), royal seals, heraldry, Petrus Simonis Gallicus

Terézia Kerny
**Subcarpathia in Hungarian Archaeological and Art Historical
Scholarship (Outline)**

A comprehensive survey based on archival research of the historical, archaeological and art historical scholarship of the region known as Subcarpathia has yet to be written. Although a few shorter studies on this subject have been published over the course of the last two decades, they essentially constituted obligatory prefaces and introductions that listed a few works that could not escape mention, rather than analyses based on fundamental research. Partly out of political reasons, partly because of the difficulties one faces when researching in local archives, and partly because of a simple lack of interest no one has undertaken this summary.

The term Subcarpathia has been used to refer to the flatland below the Szere-dnye – Munkács – Nagyszőlős line since the 19th century. As of 1920 this designation was extended to include the areas of Tiszahát and Máramaros, which were annexed to Czechoslovakia. Today it denotes the administrative area known officially as Закарпатська область, which was formed in 1946 and is found in present-day Ukraine.

In the 19th century interest grew in the region's past, archaeology, and architectural heritage as the protection of historic buildings was institutionalized. The Archaeological Committee of the Hungarian Academy of Sciences founded in 1858 was the first institute in Hungary that placed special emphasis on research into the region's heritage with regards to architecture and painting.

Regarding the study of architectural monuments, first and foremost the work of Tivadar Lehoczky and Flóris Römer merits mention. As a result of subsequent surveys (conducted for example by Antal Hodinka), these were included in the second volume of *Magyarország Műemlékei* (Historic buildings of Hungary, edited and compiled by Gyula Forster and Péter Gerecze), which was published in 1905. Following the Trianon Peace Treaty (June 4th, 1920), Subcarpathia became part of the newly created Czechoslovakia. Research on location became impossible. According to the First Vienna Award (November 2nd, 1938), Subcarpathia was returned to Hungary. The same year the National Committee of Historic Buildings led by Tibor Gerevich (1882–1954) began preparations to continue the research they had been compelled to halt in the reannexed areas. However, the majority of the publications that came to light between the two World Wars were either travel guides or were written in the euphoria of reannexation and have the tone of works of propaganda.

Following the Second World War the political face of Subcarpathia was again radically transformed. The region now annexed to the Soviet Union basically ceased to exist in the eyes of foreign travellers. For forty-five years the area was almost hermetically closed off, and research conducted on location was in essence out of the question.

On August 24th, 1991 Subcarpathia became part of the newly independent Ukraine. The isolation, which had existed for decades, came to an end, and research

concerning art history and historic monuments could finally commence, resulting in numerous topographical summaries.

Keywords: Subcarpathia, documentary survey and assessment of previous research, institutionalized protection of historic buildings, inventory of historic monuments, research of mediaeval architecture and wall paintings, archaeological excavations

Judit Antónia Farkas
**Two Bibliophile Entrepreneurs:
 László Reiter and István Kellner**

In this essay I present portraits of two bibliophiles who greatly contributed to the prevalence and spread of bibliophilism and book art in Hungary with their book related enterprises, which they launched at the turn of the 1910s and 1920s. They were both prompted in their pursuits by their interests in book collecting and the fine arts. László Reiter's publishing house, Amicus, published several dozen beautiful volumes of Belles-lettres and works on the fine arts, some of them illustrated, and Reiter also ventured into art trade and produced enduring works as a draughtsman. In addition to his contributions to book publishing, István Kellner's main role in the popularization and promoting the collecting of publications of artistic value was as a bookseller. In his inner-city bookshop one could find the most valuable German, French, English and Hungarian limited edition illustrated publications from the 18th, 19th and 20th centuries. These were works that were highly sought after all over Europe, de luxe editions, separate works of graphic art, portfolios, and ex librises. The majority of his proffer constituted of Belle-lettres and works on the fine arts, cultural history and eroticism. Due to the modest demand for such items, a consequence in large part of financial circumstances, both of their business ventures were short lived: Kellner took his interest and activities in book and art trading to Vienna in 1925, and Reiter abandoned book publishing in 1930.

Keywords: László Reiter, István Kellner, bibliophilism, Amicus Publishing House, book trade, illustrated books, graphic art

Ágota Lukács
**„Artistically on Art” –Ernő Kállai's Essay 'Eszztétikai műveltség'
 (Aesthetic education)**

Ernő Kállai's (1890–1954) career as an art critic began in 1920. Before this, he had worked according to his qualifications as an elementary school teacher. Yet he had already published three essays regarding issues concerning art in the 1910s. The present study analyses his first essay, entitled 'Eszztétikai műveltség' (Aesthetic education), which he wrote as a college student. An in-depth analysis of the little known text, dating from 1912, can be fruitful in many respects. It provides a more shaded image of the young Kállai, and it demonstrates how his conception of art, especially his

idea concerning the autonomy of art and his rhetoric, rich in impressionistic features, was embedded in the literature on art of the turn of the century and his time. Comparing his 'Esztétikai műveltség' with his later essays, it becomes evident that several ideas from his youth, most notably the idea that direct sensory observation has primacy in aesthetic reception and his insistence on the importance of artistic verbal expression in art criticism (in other words that one should write "artistically on art"), project the fundamental characteristics of Kállai's later activity as an art critic. They can in a sense be read as his *ars poetica*.

Keywords: the young Ernő Kállai, art in the 1910s, conception of art, art criticism

Zoltán Fehérvári–Endre Prakfalvi The building of IPARTERV/Architectural Planning Office of Industrial Buildings

The first building on the site of IPARTERV was a three storey Neoclassical town house erected soon after the so-called Schilson-plan (a grid-iron plan for developing Lipót-város, a new suburb of Pest) was accepted in 1789. The ground floor was turned into retail shops in the 19th century. Underwear manufacturers József Kunz and Partner had the building demolished in 1906. New retail shops and apartments were erected according to a design by Izidor Sterk. A department store was located on the three lower stories, while each of the three upper stories housed two spacious apartments. The building was heavily damaged during the siege of Budapest in 1944–1945. In 1949–1950 the structure was rebuilt to house the newly established planning office on the basis of a modernist design by Pál Vince.

Keywords: Modern, socialist realism, 20th century, architecture, Pál Vince, Izidor Sterk

Artists and Craftsmen working for the Esterházy family of Fraknó in the 17th century

The Esterházy family played a leading role in patronage of the arts in the Hungarian Kingdom during the 17th century. The most notable members of the family in this regard were Nicolaus (Miklós), who between 1625 and 1645 bore the title of elected Palatine of Hungary (after the king, this was the second most important position in the country), and his son Pál, who at the end of the century in 1687 was given the title of prince and also fulfilled his role as elected Palatine of Hungary. Nicolaus Esterházy, born in 1582, came from a large family from Galánta (formerly Upper Hungary, today Slovakia) which in the previous century had been part of the minor nobility. Nicolaus began his career in the service of aristocrat Ferenc Mágocsy, governing the latter's estates surrounding his Munkács fortress. Following the death of the lord, who left no male heir, Esterházy married the widow, Orsolya Dersffy, who herself was a great landowner, thereby acquiring the Dersffy-Mágocsy fortune, which spread from the castle of Lánzsér in Western Hungary to the castle of

Munkács. In addition, in 1622 he received from the king royal confirmation as well as the castles of Fraknó and Kismarton, including the substantial estates belonging to them. At the same time he had for years actively participated in political life, in which, given his broad intellectual horizon (in this he was very much ahead of his time), he quickly rose to power. In 1618 he was appointed as Lord Steward, in 1622 as Lord Chief Justice and lastly in 1625 he was elected Palatine of Hungary.

His contemporaries had noted his "passionate building" inclination, with which he had rapidly rebuilt his castles and mansions, which for the most part still bore the appearance of mediaeval structures. In his building endeavours the central place was held by the castle of Fraknó, as this was what he selected as his headquarters, where he kept his family valuables, archives and treasury. The places of residence for him and his family, however, were country manor houses. Late renaissance dominated the style of these buildings, but from around 1630 they also bore elements of early Baroque.

The final crown of his enterprise as a patron of numerous larger and smaller construction projects was the Jesuit church, monastery and college of Nagyszombat, which signifies the first prominent example of Baroque architecture in Hungary.

The patrimony was continued by his son Pál, who a generation later was also elected Palatine and who at the end of his life received the rank of prince. In addition to his numerous undertakings connected with the Catholic Restoration, the majority of which were ecclesiastical buildings, the most significant construction project was the remodelling of the castle at Kismarton into a palace. With this he created the first significant example of a Baroque palace that stands to this day.

The important political roles they held allowed the two Esterházys to employ the leading artists and masters from Vienna. Like the Austrian and Czech aristocracy, they employed Italians, principal representatives of artistic life in the Habsburg Empire who had settled in the imperial capital, to design and execute construction of their castles, palaces, and ecclesiastical buildings. Alongside them of course lesser masters from surrounding regions or from areas farther away worked on these constructions. On the basis of available sources, their names are listed alphabetically in the documentation department, though this list should not of course be considered complete.

Research of Art History in Hungary Today.....	4
Essays	
Imre Takács: The Seals of King Charles Robert.....	7
Terézia Kerny: Subcarpathia in Hungarian Archaeological and Art Historical Scholarship (Outline).....	16
Judit Farkas: Two Bibliophile Entrepreneurs: László Reiter and István Kellner	32
Ágota Lukács: „Artistically on Art” – Ernő Kállai’s essay <i>Eszztétikai műveltség</i> (Aesthetic education)	55
Zoltán Fehérvári–Endre Prakfalvi: The building of Iparterv Architectural Planning Office of Industrial Buildings.....	71
Documents	
Symposium on the Architecture of the 1930–40s.....	83
Data Base	
Artists and Craftsmen Working for the Esterházy Family of Fraknó in the 17 th Century (Collected and Prefaced by Tibor Koppány).....	93
List of Images.....	110
Summaries.....	112